

R. FARMANOV, U. JURAEV,
SH. ERGASHEV

JÁHÁN TARIYXÍ

(XVI–XIX ásirniń 60-jillari)

*Ulwma orta bilim beriw mektepleriniń
8-klass oqıwshıları ushın sabaqlıq*

Qayta isengen hám tolıqtırılğan tórtinshi basılıwı

*Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliǵı tastıyqlaǵan*

Sholpan atındaǵı baspa-poligrafiya dóretiwshilik úyi
Tashkent – 2019

UO‘K 372.893=512.121(100)(075)
 KBK 63.3(0)ya721
 F91

Juwaplı redaktor:

G. Babamatov — tariyx ilimleriniñ kandidati;
A.T. Zamanov — tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktorı.

Ózbek tilinen qaraqalpaq tiline awdarmağa pikir bildiriwshi:

M. Tajimuratov — Shımbay rayonu 10-sanlı mekteptiñ tariyx pání oqıtıwshısı.

Bul sabaqlıq tómendegi avtorlar jámaáti tárepinen jazıldı: tariyx ilimleriniñ kandidati **Sh. Ergashev** (Kirisiw bólimi, I bap, II bap, III baptıñ 13-, 14-, 19-temaları, V baptıñ 29-teması, juwmaq, estelik hám súwretler); tariyx ilimleriniñ doktorı

R. Farmanov, U. Juraev hám de **Sh. Ergashevler** (III baptıñ 15-, 16-, 17-, 18-temaları; IV baptıñ 20-, 21-, 22-, 23-, 24-, 25-, 26-, 27-, 28-temaları hám V baptıñ 30-, 31-, 32-temalar).

Sabaqlıqtıñ metodikalıq qurılıması **J. Abdullaev** tárepinen tayarlandı.

Shártli belgiler

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Eske alıñ

Eslew menen islewge baylanısh tapsırma

Internet penen islewge baylanısh tapsırma

Óziñizdi sınah

Atamalar túsiniği

Kórkem-tariyxıy shıǵarma menen islewge baylanısh tapsırma

Este saqlañ

Kino-foto-fono materiallar menen islew

Soraw hám tapsırmalar

Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan ijara ushın basıp shıǵarıldı.

© **R. Farmanov** hám basq., 2019
 © **Sholpan atındaǵı BPDÚ**, 2019
 Qaraqalpaqsha awdarması
 © «**Bilim**» baspası, 2019

ISBN 978-9943-05-653-4

KIRISIW

JAÑA DÁWIRDIŃ BASLANÍWÍ

Áziz oqıwshılar! Sizler VII klasta Orta ásirler tariyxın úyrendińiz. Orta ásirlerde de adamlar awıl xojalıǵına tayanǵan ekonomika hám jámiyette qalıplesken dástúrler tiykarında turmıs keshiriwin dawam ettirdi. Sol sebepli adamzat tariyxınıń bul dáwiri **agrar civilizaciya** yamasa **dástúriy jámiyet** dep ataladı. Bul jámiyette adamlar qatlam-larǵa bólinip jasaydı hám áyyemnen saqlanıp kiyatırǵan dástúriy úrp-ádetler, diniy túsinipler usı civilizaciyanıń xarakterli tárepleri bolıp esaplanadı. Agrar civilizaciya adamzat tariyxında neolit dáwirinen baslanıp, XVIII ásirdeń 60-jıllarındaǵı sanaat revolyuciyası hám onıń tiykarında jańa jámiyet qalıpleskenshe dawam etti.

Jańa dáwir baslarına kelip, ullı mámleketler arasında Evropada húkimdarlıq ushın gúres qızıp ketti. Sol waqıtta Batıs Evropa mámleketlerinde agrar jámiyettiń jemiriliwi, jańa civilizaciyanıń qalıplesiw procesi baqlandı. Bul process derlik tórt ásir dawam etti hám Jańa dáwirdiń aqırına kelip, insan óziniń dúnya qarası, arız-w-qiyallar áleminiń tiykarǵı tárepleri menen bizler házir kónligip qalǵan jaǵdayǵa keldi. Júz bergen ózgeris júdá úlken bolıp, onı adamzat tariyxındaǵı revolyuciyalıq awdarıspaқ — alǵashqı jámiyetten civilizaciyaǵa ótiw menen teńlestiriw múmkin.

Sizler VIII klasta adamzat rawajlanıwınıń keyingi basqışı — **Jańa** tariyx waqıyaları menen tanıswdı baslaysız. Jańa tariyx adamlardıń tábiyiy teńligi, shaxstıń erkinligi hám qádir-qımbatı sıyaqlı demokratiyalıq túsiniplerge tiykarlangan jańasha dúnya qarastıń qalıplesiw menen Orta ásirlerden pariқ qıladı. Jańa dáwirdiń eń xarakterli táreplerinen biri dúnyanı jańasha túsiniw tiykarında insannıń baslamashılıǵı, isbilermenligi ushın keń imkaniyatlar ashılıwında kórinde.

XVI ásirdeń baslangan bul ózgerisler nátiyjesinde dáslep Batıs Evropada, keyin bolsa Arqa Amerikada qalıplesken jańa jámiyet kapitalistik jámiyet dep atala basladı. Bul jámiyettiń atı «kapital» sózinen alınǵan. **Kapital** — óziniń iyesine daramat keltiriwshi jeke múlk (fabrika, zavod, kán, bank hám basqalar) hám de qárejet, ózine-ózi kóbeyttiriwshi kapital. Bul kapitaldıń tiykarında erkin isbilermenlik

xızmeti jatadı. Sol sebepli kapitalistlik jámiyette jeke múlk hám jallanba miynetten paydalanıwshılarga keń imkaniyatlar jaratıldı.

Nátiyjede, ekonomikalıq turmıs gúrlep ósti, sanaat óndirisi hám sawda rawajlandı, kapitalistlik qantasıqlar júzege keldi. Óndiristiń jańa formaları payda boldı, miynet quralları jetilisti, cexlar ornın manufakturalar iyeley basladı. Evropalıların turmısında kóplegen jańalıqlar issheńlik, umtıwshılıq sıyaqlı jańa belgiler payda boldı, olardıń bir bólimi shıǵıstan kirip keldi.

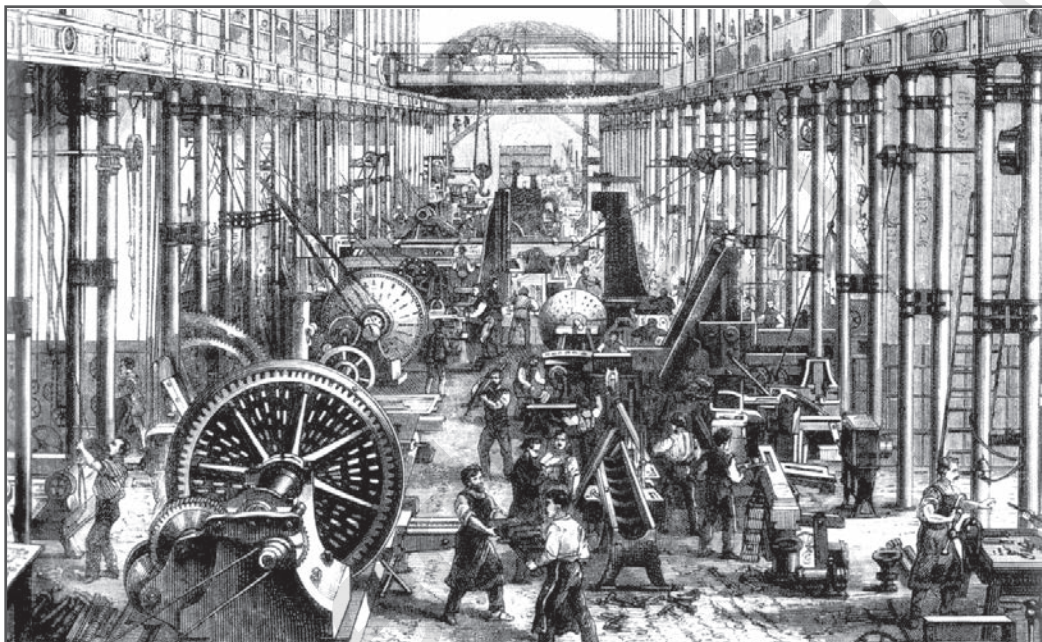
Bunnan basqa, jańa dáwir rawajlangan qala mádeniyatı, Antik dáwir tariyxına bolǵan úlken qızıǵıwshılıq onı ideallastırıw, kórkem ónerdiń tez turmısqa beyimlesiwı sıyaqlılar menen de xarakterlenedi. Tiykarında, kópshilik jaǵdaylarda qayǵılı aqıbetlerdi keltirip shıǵargan urıslar, kóterilisler hám revolyuciyalar emes, adamlardıń dóretiwshilik xızmeti, úzliksiz izleniw hám umtıw mánawiyat hám mádeniyatta, sociallıq turmısta hám ekonomikalıq ósiwde úlken unamlı ózgerislerge alıp keldi. Usı ózgerisler nátiyjesinde Batıs Evropanıń aldınǵı mámleketlerinde kapitalistlik jámiyet tiykarında sanaat rawajlanıwına tiykarlangan jańa civilizaciya qalıplesti hám de ol **industrial civilizaciya** dep ataladı.

Evropada industrial civilizaciyanıń tez rawajlanıwı Jańa tariyxtıń tiykarǵı mazmunın quraydı. Sol usı tez rawajlanıw sebebpli Evropa dúnyada jetekshi orındı iyeledi, keyin bolsa jer juziniń úlken bólimin ózine boysındırdı.

Jáhán tariyxında «**jańa tariyx**» dáwiri XV ásir aqırı — XVI ásir baslarındaǵı Ullı geografialıq ashılıwlardan baslanadı hám de Birinshi jáhán urısınıń juwmaǵı — 1918-jılǵa shekem bolǵan dáwirdi óz ishine aladı. Jańa tariyx, ádette, eki basqıshqa bólinedi. Onıń **birinshi basqıshı**—Ullı geografialıq ashılıwlardan XVIII ásirdeń aqırındaǵı Ullı francuz burjuazialıq revolyuciyasına shekem bolǵan dáwirdi óz ishine aladı. Jańa tariyxtıń **ekinshi basqıshı** XIX ásirdeń basınan Birinshi jáhán urısınıń juwmaǵı — 1918-jılǵa shekem dawam etedi.

Jańa dáwirde júz bergen burjuazialıq revolyuciyaları Orta ásir feodallıq tártiplerin buzıp tasladı hám óndiristiń tez rawajlanıwı ushın keń jol ashtı. Ekonomikanıń tez rawajlanıwı usı dáwirde ámelge asırılǵan ilim hám texnika jetiskenliklerine tiykarlandı. Ilim hám texnika arasında turaqlı baylanıs qalıplesti. Bunıń nátiyjesinde, XVIII ásir aqırınan baslap, texnika hám texnologiyalarda ullı oylap tabıwlar ámelge asırıldı. Bul oylap tabıwlar óndiristi rawajlandırıw ushın júdá úlken áhmiyetke iye boldı.

Inglis injeneri Jorj Stefenson tárepinen 1814-jılı oylap tabılǵan paravoz temir jol transportınıń ǵalabalasıwın baslap berdi. Belgili fizik hám ximik alımlar — italiyalı Alessandro Volta angliyalı Gemfri Devi hám Maykl Faradiy hám de francuz Andre-Mari Amper elektrden paydalanıwdıń tiykarların jarattı. Energiyanıń bul jańa túrinen paydalanıw texnikanıń jańa tarawların rawajlandırdı, óndiriste, kúndelikli turmısta úlken ózgerislerge alıp keldi.

Evropa sanaat revolyuciyası dáwirinde

Ilimiy hám texnikalıq ashılıwlar óndiristiń ximiya, elektrotexnika sıyaqlı jańa tarawları payda bolıwı ushın tiykar jarattı. Esaplaw texnikası, óndiristi avtomatlastırıp, jasalma materiallar islep shıǵarıw qalıplese basladı. Bul jetiskenliklerdiń kópshiligi XX ásirde de óndiristiń tiykarın payda etti.

Jańa dáwirde ózgerisler páti rawajlanıwdıń ótken basqıshlarına salıstırǵanda júdá tez bolıp, ilim hám texnika tarawındaǵı ashılıwlar óndiriske tez engizilip barıldı.

Solay etip, XVIII ásir aqırı — XIX ásirde ilim hám texnika tarawlarındaǵı úlken jetiskenlikler sanaat revolyuciyasına alıp keldi. Óz náv-

betinde, sanaat revolyuciyası agrar civilizaciya dan sanaat óndirisi hám industrial civilizaciyağa ótiw ushın tiykar jarattı. Bul dáwirde sanaatta jüz bergen procesler nátiyjesinde mashinalar óndiristen qol miynetin qısqı shıǵardı, manufakturalar fabrikalarga óz ornın bosatıp berdi.

Jańa dáwir Evropa xalıqları tariyxında olardıń turmıs tárizin, jámiyettiń mánawiy tiykarların birneshe ret ózǵerttirip jibergen revolyuciyalar dáwiri edi. Sonday-aq, koloniyaga aylangan Aziya, Afrika hám Amerika xalıqları tariyxında jańa dáwir gárezsizlik hám azatlıq ushın toqtawsız gúresler dáwiri de boldı. Bul dáwir Evropada milletlerdiń hám absolyut monarxiya kórinisindegi milliy mámleketlerdiń qalıplesiw dáwiri edi. Jüz berip atırǵan hárbir ózgeriske qalıplesip atırǵan jańasha dúnya qarastıń tásiiri sezilip turatugın edi. Eń dáslep, pútkil Orta ásirlerde húkimdarlıq etip kelgen insandı aqlı jaǵınan, mánawiy kemsitiwge hám fizikalıq jaqtan sheklewge tiykarlangan dúnya qaras ornına jańa, gumanistik dúnya qaras qalıplese basladı. Bul dúnya qaras qalıplesip atırǵan jańa, industrial civilizaciyanıń mánawiy tiykarı boldı.

Biraq, jańa dáwirde industrial civilizaciya qalıplesiwi ushın zárúr bolǵan sharayat tek Evropa mámleketlerinde júzege keldi. Aziya, Afrika hám Qubla Amerikadaǵı kópshilik mámleketler XIX ásir baslarında da qalaq, agrar jámiyet dárejesinde qalǵan edi.

Jańa dáwirde jüz bergen júdá úlken ózgerisler pútkil dúnya kóleminde aldınǵı óndiris usıllarınıń tarqalıwına, adamlar turmıs táriziniń keskin jaqsılanıwına, industrial civilizaciya qádiriyatlarınıń ornawına alıp keldi. Jańa dáwir aqırına kelip, dúnya kartası óziniń tiykarǵı tárepleri menen zamanagóy kóriniske iye boldı.

Kapitalistik jámiyet — jeke mülktiń tiykarın sanaat kárxanaları quraytuǵın, sonday-aq, rawajlangan bazar ekonomikasi hám joqarı sanaat óndirisine tiykarlangan jámiyet.

Industrial civilizaciya — bul ekonomikada bazar qatnasıqları qalıplesken, jámiyette siyasiy hám sociallıq teńlik, huqıyqıy mámleket, adamlardıń tábiyy huqıqları, diniy keńpeyillik sıyaqlı qádiriyatlar ornaǵan tariyxı dáwir.

1. Adamzat tariyxınıń qaysı dáwiri agrar civilizaciya dep ataladı?
2. Jańa tariyx qanday xarakterli tárepleri menen Orta ásirlerden pariǵ etedi?
3. Qanday jámiyet kapitalistik jámiyet dep ataladı?
4. Qanday tariyxıy dáwir industrial civilizaciya dep ataladı?

I BAP. EVROPADA JAŃA DÁWIRDIN QÁLIPLESIVI

1-tema: ULLI GEOGRAFIYALIQ ASHILIVLAR HÁM OLARDIN TARIYXIY ÁHMIYETI

Geografiyalıq ashılıwların sebepleri. XV—XVII ásirlerde evropalı sayaxatshılar tárepinen Afrika, Amerika, Aziya hám Okeaniyağa teñiz jollarınıń ashılıwı hám bul ayaqlarda jańa jerlerdin ashılıwı tariyxta **Ullı geografiyalıq ashılıwlar** atın alǵan.

Orta ásirlerde adamzat tárepinen ashılǵan qanday áhmiyetli ashılıwları bilesiz?

Bul dáwirde ilim hám texnika rawajlanıwında evropalılar erisken jetiskenlikler olarǵa jańa jerlerdi ashıw hám ózlestiriw imkanın berdi.

XV ásir aqırına kelip, okean tolqınlarına shıdamlı, samalǵa qarsı júze alatuǵın jelqomlı keme — **karavella** jaratıldı, kemelerdi basqarıw ásbapları hám kórkem óneri birqansha rawajlandı. Karavellalar Atlantika okeanınan qáwipsiz júzip óte alatuǵın dáslepki kemeler edi.

Endi jetilisen kompas, astralobiya hám teńiz kartalarına iye bolǵan tájiriyebeli teńiz sayaxatshıları bul kemelerde uzaq aralıqlarǵa júziw imkaniyatına iye boldı.

Karavella

Ullı geografialıq ashılıwlar ushın usı dáwirde qáliplesken jerdiń dóńgelekligi haqqındaǵı túsinikler hám Atlantika okeanına júzip ótip, ápsanalıq bay esaplangan Hindstanǵa teńiz jolın ashıw ideyası úlken túrtki boldı. Aziyaǵa evropalılar tárepinen Jer Orta teńizi arqalı ózlestirilgen sawda jolları XV ásirde Vizantiya imperiyası qulaǵannan keyin Osmanlılar mámleketi tárepinen jawıp qoyıldı. Nátiyjede, Evropa shıǵıstan keletuǵın gezlemeler, boyawlar, hár túrli bezew buyımları, mazalı zatlar hám kók shóplerden ayırılıp qaldı. Bul jaǵday evropalılardı jańa sawda jolların izlewge májbúr etti. Sawdagerler bul ónimlerdi Evropaǵa alıp kelip satıwdan úlken baylıq artırıwǵa úmit etetuǵın edi.

Portugaliyalıardıń geografialıq ashılıwları.

Atlantika okeanı boylap júziwdi portugaliyalılar baslap berdi. Portugaliya Evropanıń eń batıs bóliminde jaylasqan, Atlantika okeanı menen shegaralas mámleket. Usı jaǵday hám uzaq teńizshilik tájiriyebesi portugaliyalılarǵa Ullı geografialıq ashılıwlarda jetekshilik etiw imkanın berdi.

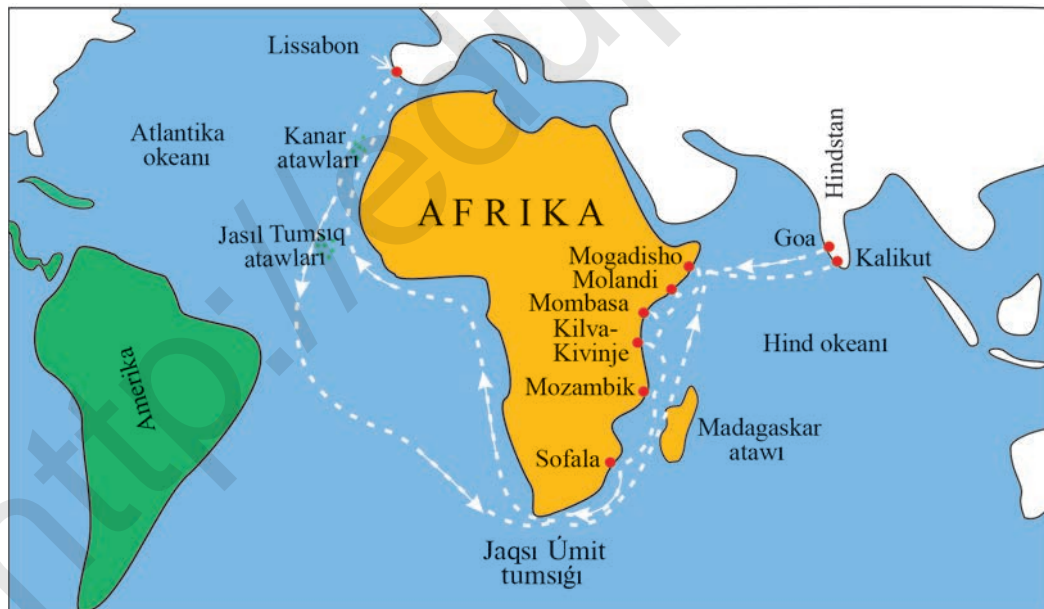
Portugaliyalıardıń geografialıq ashılıwlarındaǵı tabısları shahzada **Genrix Teńizshi** atı menen baylanıslı. Bul batır teńizshi baslap bergen jańa jerlerdi ashıw hám ózlestiriw procesi Portugaliyaǵa úlken dańq-húrmet hám baylıq keltirdi. Portugaliyalılar Afrika jaǵaları boylap júzip, XV ásirde Madeyra atawın, Kanar hám Azor atawların ashtı.

XV ásir aqırında **Bartolomeu Diash** basshılıǵındaǵı ekspediciya Afrika qublasındaǵı tumsıqtı aylanıp ótti hám Hind okeanına shıqtı. Hindstanǵa teńiz jolınıń ashılıwına úmit etken teńizshiler bul tumsıqtı **Jaqsı Úmit tumsıǵı** dep at berdi. Solay etip, olar usı jerden artqa qaytqan bolsa-da, B. Diashtıń ashıwı Afrikanı aylanıp ótip, Hindstanǵa teńiz arqalı jol ashıw keleshegin jarattı.

Sol waqıtta Afrikada jańa jerlerdiń ashılıwı bul materiktiń uzaq jillar evropalılar tárepinen talanıwı, Afrika xalqınıń qul etilip, Evropa hám Amerikaǵa satılıwı procesin baslap berdi.

Amerikanın ashılıwı. Portugaliyalı teñiz sayaxatshılarınıñ tabısları qoñsı ispaniyalılarda da bul iske úlken qızıǵıwshılıq oyattı. Jerdiñ dóńgelekligi haqqındaǵı túsinikten kelip shıqqan **Xristofor Kolumb** isimli teñiz sayaxatshısı Ispaniya korolına Atlantika okeanı boylap batisqa qarap júzip, teñiz arqalı Hindstanǵa jol ashıwdı usınıs etti. Biraq, bunday táwekelshilikke razı bolatuǵın teñizshilerdi tabıw hám sayaxattı finanslastırıw júdá qıyın boldı. Aqırında, X. Kolumb basshılıǵında shólkemlestirilgen ispan ekspediciyası úsh tez júretuǵın jelqomlı kemedede jolǵa shıǵıp, **1492-jıl 12-oktyabrde** Bagama atawları quramına kiriwshi bir atawǵa jetip keldi hám onı «San-Salvador» («Muqaddes qutqarıwshı») dep atadı. Solay etip, Amerika materigi ashıldı. Sonnan keyin X. Kolumb jáne úsh ekspediciya uyımlastırıp, olar dawamında Antil atawları, Qubla hám Oraylıq Amerika jaǵalawların ashtı. Ol ózi ashqan jerlerdiñ Hindstan ekenligine isengen edi. Sol sebepli bul jerlerdiñ xalqın **hinduler** dep atadı.

X. Kolumb ashılıwınıñ áhmiyetin ańlawda **Amerigo Vespushshi** ámelge asırǵan sayaxat úlken áhmiyetke iye boldı. Ol jaña ashılǵan jerlerge XV ásirdiñ aqırı — XVI ásir baslarında birneshe márte sayaxat uyımlastırıp, olar dawamında bul jerler Hindstan emes, jaña materik

Hindstanǵa teñiz jolınıñ ashılıwı. 1497–1499-jıllar

ekenligin dälilledi. Endi bul jaña materik onıñ hürmetine **Amerika** dep atala basladı.

Hindstangá teñiz jolınıñ ashılıwı. Jaña jerlerdiñ ashılıwı portugalıyalılarda úlken qızıǵıw oyattı. Jaña bir teñiz sayaxatshısı **Vasko da Gama** basshılıǵındaǵı ekspediciya 1497-jıl Afrikanı qubladan aylanıp ótip, Hind okeanına shıqtı. Olar Afrika jaǵaları boylap júzip, arab teñizshisi — **Ahmed ibn Majid** járdeminde 1498-jılı Hindstangá jetip keldi. Bul jerden kóplegen ónimlerdi júklegen teñizshiler 1499-jılı Portugaliyaǵa qaytıp keldi. Shama menen eki jıl dawam etken sayaxatta ekspediciya aǵzalarınıñ kópshiligi qaytı boldı. Biraq, soǵan qaramastan, Vasko da Gama ekspediciyasınıñ tabısı Evropaga úlken tásir kórsetti. Evropalı sawdagerler Shıǵısqa qarap atlandı. Hindstannan Evropaga kók shópler hám mazalı zatlar alıp kelgen. Sawdagerler júdá úlken payda ala basladı. Solay etip, Hindstangá turaqlı teñiz jolı ashıldı.

1519-jılı portugalıyalı jáne bir teñizshi — **Fernanda Magellan** ekspediciyası Amerika qublasındaǵı bir buǵazdı aylanıp ótip (keyin Magellan buǵazı dep ataldı), tanıs emes hám tınısh bolǵan úlken okeanga shıqtı. Okeanıñ basqa waqıtlarda boranlı bolıwın bilmegen. F. Magellan onı **Tınısh okeanı** dep atadı. Okeanda uzaq júziw dawamında ashılıq hám kesellikten hám de jaña ashılǵan atawlardaǵı jergiliqli xalıq penen bolǵan sawashlarda ekspediciya aǵzalarınıñ kópshiligi, sonıñ ishinde, F. Magellan qaytı boldı. Ekspediciyanıñ aman qalǵan aǵzaları Jer sharın aylanıp júzip, 1522-jılı ózleri ketken Ispaniya jaǵalarına jetip keldi. Teñiz sayaxatshılarınan júdá az adam aman qaldı. F. Magellan ashqan teñiz jolı ámeliy áhmiyetke iye bolmadı, onnan uzaq waqıt hesh kim paydalanbadı. Biraq, bul ashılıw Jerdiñ domalaqlıǵın ámelde dälilledi.

◆ Ullı geografıyalıq ashılıwlar — bul ...

◆ Vasko da Gama ámelge asırǵan ashılıw ...

◆ 1492-jılı ...

◆ 1519—1522-jılları ...

Tınısh okeanı basseynindegi geografıyalıq ashılıwlar. XVI ásirdiñ ekinshi yarımı—XVII ásirdiñ baslarında ispan teñizshileri Tınısh okeanı basseynine birneshe ekspediciya uyımlastırdı. Bul ekspediciyalar dawamında, Sulayman (Soloman) atawları, Qubla Polineziya hám Melaneziya ashıldı.

Teñizshiler «**Qubla Jer**» Avstraliyanı izlewdi dawam etti. **1605-jılı** ispan teñizshisi **Luis Torres** Aziya menen Avstraliya aralıǵındaǵı

Avstraliyanıń ashılıwı

buğazdan júzip ótip, jańa materik jaǵalarına jetti. Usı jılı gollandiyalı **Villem Yanczon** jańa metrik jaǵalarına kelip tústi hám onı Gollan-diyanıń mülki dep járiyaladı. Solay etip, **Avstraliya** ashıldı. XVII ásir-diń ortalarında gollandiyalılar Avstraliya jaǵaların izertley basladı. **Abel Tasman** Indoneziya jaǵalarınan shıǵısqa qaray júzip, Avstraliyanı qub-ladan aylanıp ótti hám keyin **Tasmaniya** dep atalǵan atawdı ashtı.

Ullı geografialıq ashılıwlardıń nátiyjeleri. Ullı geografialıq ashılıwlar dúnyanıń rawajlanıwına júdá úlken tásir kórsetti. Olar evro-palılardıń dúnya haqqındaǵı túsinińlerin bayıttı, basqa materikler hám ol jerdegi xalıqlar haqqındaǵı jańa bilimlerin qalıplestirdi.

Jańa bilimler dáslep Evropada, keyin basqa materiklerde de sanaat hám sawdanıń rawajlanıwı ushın úlken túrtki boldı. Tiykargı sawda jolları Jer Orta teńizinen Atlantika okeanına kóshti hám sawdanıń xarakterin túpten ózgeretti.

X. Kolumb ekspediciyası 1492-jıl 12-oktyabrde Bagama atawlarına jetip keldi.

XVI ásirdiń ekinshi yarımı — XVII ásirdiń baslarında ispan teńizshileri Sulayman atawları, Qubla Polineziya hám Melaneziyanı ashtı.

Biraq, jaña jerlerdi ózlestiriw boysındırılğan xalıqlardı qorqınıshlı ekspluataciya etiw menen qosıp alıp barıldı, **jáhannıń koloniallıq sisteması qáliplesti**. Basıp alıw procesinde jergilikli xalıqtıń bir bólimi qırılıp ketti, áyyemgi civilizaciyalardıń kóplegen oshaqları joq etildi, koloniallıq mámleketler xalıqları qáliplesip atırğan kapitalistlik qatnasıqlarǵa zorlıq penen tartıldı hám óziniń miyneti menen Evropada da kapitalizm rawajlanıwınıń procesin tezlestirdi. Solay etip, olar jaña industrial civilizaciya qáliplesiwine óziniń úleslerin qostı. Ullı geografıyalıq ashılıwlardıń eń unamsız aqıbetlerinen biri qul sawdasınıń xalıqaralıq kólemde rawajlanıwı boldı.

Ullı geografıyalıq ashılıwlar sebepli evropalıardıń jer júzi hám onıń xalqı haqqındaǵı túsinikleri tolıq ózgerdi. Amerika, Aziya hám Afrikada Evropa mámleketleriniń koloniyaları payda bolıp, áste-aqırın jáhannıń koloniallıq sisteması qáliplesti.

Karavella — XV —XVII ásirlerde Evropada keń tarqalğan jelqomlı keme.
Ekspediciya — arnawlı belgilengen maqset penen uyımlastırılatuǵın sayaxat.
Burjuaziya — kapitalistlik jámiyette miynet quralları hám óndiris quralına iyelik etiwshi hám olardan daramat alıwshı húkimdar klass.

1. Hindstanǵa batıstan jol ashıw ne ushın zárúrlikke aylanıp qaldı?
2. Amerikanıń ashılıwı evropalılar turmısında qanday ózgerislerge alıp keldi?
3. Amerikanıń tiykarǵı xalqı mádeniyatı haqqında nelerdi bilesiz?
4. Ullı geografıyalıq ashılıwlar Amerikanıń tiykarǵı xalqınıń táǵdirinde qanday rol oynadı?

Karta menen islesiwge baylanıshlı tapsırma

Tekstte keltirilgen karta menen tanıstı hám Ullı geografıyalıq ashılıwlardı ámelge asırǵan mámleketlerdi ózlestirilgen yaki «jaña ashılǵan» aymaqlar menen sáykeslestiriń.

«Ullı geografıyalıq ashılıwlar nátiyjeleri sonda, ...» temasında esse jazıń.

n.ziyouz.com saytınan Jyul Vernniń «On bes jasar kapitan», «Jer orayına sayaxat» shıǵarmaların kóshirip alıń hám oquń. Gárezsiz túrde «Teńiz sayaxatınıń abzallıqları sonda, ...» mazmunında esse jazıń.

Temaǵa baylanıshlı «Kolumb» yaki Jyul Vernniń «On bes jasar kapitan» shıǵarması tiykarında islengen kórkem filmlerdi kóriń hám juwmaq shıǵarıń.

2-tema: JAŃA DÁWIR BASLARÍDA BATÍS EVROPA MÁMLEKETLERINDE INDUSTRIAL JÁMIYETTÍŃ QÁLIPLESIWÍ

JaŃasha ekonomikaníŃ qáliplesiwí. Ullí geografiyalıq ashılıwlardan soŃ Amerikadan altın, gúmis hám basqa qımbat bahalı metallar Evropa bazarlarına kóplep keltirildi. Korollar mámlekette islep shıgarılğan ónimge salıstırğanda birqansha kóp altın hám gúmis teŃgeler quydırdı. Pul kóbeygen sharayatta ónermentshiler hám sawdagerler kriziske ushıramaw ushın ózleriniŃ tovarlarınıŃ narxın kóteriwe májbúr boldı. Solay etip, júz jıllar dawamında ózgermey kelgen baha tez óse basladı. Bul process «**baha revolyuciyası**» dep ataldı. Evropa mámleketlerinde adamlar jasaw ushın pul tabıwdın jaŃa jolların izledi. Kóplegen shañaraqlar endi aldınğıday natural xojalıq júrgize almay, ónimniŃ bir bólimin bazarda satıwğa májbúr boldı. Nátiyjede, Evropada **tovar islep shıgarıwshı xojalıqlar**, yaǵnıy bazarda satıwğa arnalğan ónim islep shıgarıwshı xojalıqlar sanı kóbeydi.

Evropada shólkemlestirilgen qaysı dáslepki birjalardı bilesiz?

Kapitalistlik qatnasıqlardıŃ payda bolıwı. Bazar qatnasıqları tez rawajlanıp atırğan Angliya, Niderlandiya korolligi hám Franciya sıyaqlı mámleketlerde sawdagerler kótere sawdağa úlken (talap) zárúrlík seze basladı. Olar endi waqt-waqtı menen ótkeriletuǵın yarmarkalarğa ónim alıp barıw ornına, iri qalalarda dúzilgen hám **birja** dep atalğan arnawlı orınlarda óziniŃ ónimlerin daǵaza ete basladı. Sol jerde qarıydarlar menen aldı-sattı shártnaması dúzilip, ónim kelisilgen jerge jiberiletuǵın edi.

Birjalar menen bir qatarda, zamanagóy banklerdiŃ payda bolıwı hám jaŃa dáwir civilizaciyasınıŃ ullı jetiskenligi boldı. Orta ásirlerde bankler rolin pul maydalaytuǵın aqsha almasırıwshı dúkanları atqaratuǵın edi. **XV ásirde** zamanagóy kórinistegi dáslepki bank — Genuyadaǵı Áwliye Georgiy banki payda boldı.

Keyin Batis EvropanıŃ basqa mámleketlerinde de sawdagerlerge xızmet kórsetiwshı sonday bankler payda boldı. Birja hám bankler Evropada sawda hám sanaattıŃ rawajlanıwında júdá úlken rol oynadı.

Qáwip-qáter úlken bolǵan uzaq aralıqlar menen sawda etiw ushın sawdagerler **akcionerlik kompaniyalargá** birlese basladı. Olar kompaniyanıń ulıwma qárejetleri ushın qarǵı qosıp, paydadan óz úlesin alıw huqıqın beriwshi qımbat bahalı qaǵaz — **akciyaǵa** iye boldı.

Bazarlarda ónimniń kóbeyiwı nátiyjesinde onı islep shıǵarıwshı hám satıwshılar arasında **báseki** payda boldı. Básekide jeńilip, kriziske ushıramaw ushın ónimdi tez, sapalı hám arzan islep shıǵarıw talap etiletuǵın edi. Sol sebepli Evropada ónim islep shıǵarıw texnika hám texnologiyası tez rawajlandı, jańa oylap tabıwlar kóbeydi, ónimniń narxı arzanlasıp, adamlardıń jasaw dárejesi jaqsılanıp bardı.

Jańa dáwir baslarında Evropa bazarlarınan biri

◆ Akcionerlik kompaniyaları — bul ...

◆ Akciya ...

◆ Birja — bul ...

Diyqanlar Orta ásirlerdegi **úsh atızlı** egisten **kóp atızlı** egiske ótti. Nátiyjede, awıl xojalıǵı ónimleriniń hasıldarlıǵı artıp, satıw ushın ónim kóbeydi. Biydaydı jegiziw, shaxtadan suw shıǵarıw ushın **suwshıǵırı**

hám **samal digirmanı**nan keń paydalanıw baslandı. Tokarlıq, toqıwshılıq hám basqa eń ápiwayı stanoklar jaratıldı.

Batıs Evropada sawda hám texnikanıń rawajlanıwı nátiyjesinde hámme óziniń kapitalın kóbeytiwge kiristi. Máselen, qaladağı eń bay toqıwshı yaqı sawdager hár túrli jollar menen ónerment toqıwshılardı kriziske ushıratadı. Sonnan keyin olardıń jiplerin, boyawların, toqıw stanokların úskenelerin arzanğa satıp alıp, ózin islewge mirat etedi. Bir úlken imarat ishinde kóplegen ónermentshiler jıynalıp, olardıń hár biri bir jumıs, máselen, kimi gezlemeni toqıw, basqası onı boyaw sıyaqlı jumıslar menen shuǵıllanadı. Bul miynet ónimdarlıǵın keskin arttırap, ónim sapasın jaqsıladı. Óndiriste mashinalar ele qollanılmaǵan úlken kárxanalar **manufaktura** dep ataladı. **Manufaktura** — qol miyneti tiykarında tayarlanǵan ónim degen mánisti ańlatadı.

Manufakturada islep shıǵarılǵan tayar ónimniń hámmesi onıń iyesine tiyisli bolatuǵın edi. Ol ónimdi bazarda satıp, paydanıń bir bólimin jallanba jumısshılardıǵa is haqı tárizde beretuǵın edi. Solay etip, Batıs Evropada **kapitalistlik qatnasıqlar** qalıplese basladı. Kapitalistlik qatnasıqlardıń qalıplesiwi bazar sharayatında mayda tovar islep shıǵarılıwı rawajlanıwınıń nızamlıq nátiyjesi boldı. Ol áste-aqırın Orta ásirlik feodallıq qatnasıqların qısıp shıǵardı.

Jańa jámiyet adamları. Kapitalistlik qatnasıqlar tez rawajlanǵan Batıs Evropa mámleketlerinde adamlardıń jańa tipi — **isbilermen** payda boldı. Isbilermen kim edi? Isbilermen óziniń jeke tabısına erisiw ushın hárqanday jumısqa, ilajlarǵa tayar bolǵan sebepker shaxs edi. Eski gúlalshılıqtan shıǵıp akcionerlik kompaniyasına aǵza bolǵan sawdager, óziniń cexın taslap manufakturaǵa kirgen ónermentshi, awıl jámaáti quramınan shıqqan hám jerdi feodaldan ijararǵa alıp fermerge aylanǵan keshegi diyqan isbilermen bolıwı múmkin edi. Bul isbilermenlerdiń barlıǵı jallanba miynetten paydalanatuǵın edi, bazarda básekilik eter edi hám kapital jıynaytuǵın edi. Solay etip, jámiyettiń jańa qatlamı — **burjuaziya** payda boldı.

Bayıp ketken burjuaziya wákilleri eski aqsúyeklerdey kiyinip, ózlerine sawlatlı úyler qura basladı. Olar ózleri jasaytuǵın ayaqlardı taza hám abat etti, nátiyjede Orta ásirlerdegi oba, xolera sıyaqlı juqpalı kesellikler sheginip xalıq tez kóbeydi. Bay burjuaziya wákilleri eski dvoryanlar menen quda-qudaǵaylıq etip, ózlerine joqarı mártebe hám ataqlar satıp aldı. Burjuaziyanıń bul qatlamı **jańa** dvoryanlar dep ataladı.

Olar ruwxiy jaqtan isbilermenlikke jaqınlıǵı menen eski dvoryanlardan parqı bolatuǵın edi.

XV ásirde zamanagóy kórinistegi birinshi bank — Genuyadaǵı Áwliye Georgiy banki payda boldı.

Bazarlarda ónimniń kóbeyiwi nátiyjesinde onı islep shıǵarıwshı hám satıwshılar arasında báseki payda boldı.

Biraq, jańasha turmısta hámmesi de óziniń ornın taba almadı. Mayıplar hám jetimlerdiń awhalı aldınǵısınan da awırlastı. tez arada mıńlap jumısshılar da olardıń qatarına kelip qosıldı. Olardıń bir bólimi manufakturalar hám fermerler jerlerine jumısqa jallandı. Solay etip, jańa jámiyette jallanıp isleytuǵın jáne bir qatlam — **jumısshılar** payda boldı.

Xojalıq júrgiziwdiń jańa forması hám jańasha turmıs tárizi hár túrli qatlam wákillerin bir-birine jaqınlastırdı. Endi olar bir-birinen burınǵıday huqıq hám minnetlemeleri menen emes, kapitalınıń bar yaki joqlıǵı, daramat dárejesi menen parqı bolatuǵın ed. Adamlar bir-birinen kapitaldıń bolǵanlıǵı hám daramat dárejesine qarap ajralatuǵın jámiyet **klaslıq jámiyet** dep ataladı.

Jer-múlkinen, úyi hám miynet qurallarınan ayırılǵan, óz qálewi menen kapitalistke jumısqa jallanıwshı hám miyneti ushın is haqı alıwshı adamlar **jallanba jumısshılar — proletariat klasına** birlesti.

Solay etip, Batıs Evropada jámiyettiń qatlamlıq bóliniwi tamamlanıp, jańa, klaslıq bóliniw qalıplesti hám zamanagóy cıvilizacyanıń tiykarǵı tárepleri ornatıldı.

Jańa dáwirde Evropa qalaları. Qalalardıń rawajlanıwı olardıń geografıyalıq jaylasıwına baylanıslı bolǵan. Evropalılar tárepinen Hindstan hám Amerikada teńiz jollarınıń ashılıwı zárúr sawda jollarınıń baǵdarın ózgertertirip, bir qatar qalalardıń tez rawajlanıwına alıp keldi. Dáslep Portugaliyanıń Lissabon hám Ispaniyanıń Sevilya qalaları tez rawajlandı. Bul qalalarǵa Hindstannan tovarlar, Amerikadan qımbat bahalı metallar kóplep keletuǵın edi. Jańa sawda jollarınan shette qalǵan Italiya qalaları, kerisinshe, ózleriniń dáslepki áhmiyetin joǵalttı.

◆ Manufaktura — ...

◆ XVI ásirdiń ekinshi yarımınan ...

◆ Jańa dvoryanlar — bul ...

XVI ásirdeń ekinshi yarımınan Evropanıń sawda kesispeleri Arqa teńiz jaǵalarına kóshti. Bul jerde sawda orayı Niderlandiya korolliginiń **Antwerpen** qalası bolıp qaldı. Biraq, Antwerpen de tez óz ornın joǵalttı. Angliyanıń tez ekonomikalıq rawajlanıwı onıń paytaxtı **London** qalası Evropanıń tiykarǵı sawda orayına aylandırdı. Temza dáryası boyında jaylasqan London tez rawajlandı, qalada jańa portlar, jumısshılar ushın kóp qabatlı úyer, sawda dúkanları hám dem alıw baǵları payda boldı.

Orta ásirlerde-aq Evropanıń eń iri qalasına aylanǵan **Parij** de rawajlanıwdı dawam etti. Ol Batıs Evropadaǵı eń úlken oraylasqan mámleket — Franciyanıń paytaxtına aylandı. Biraq, XVI ásirdegi diniy urıslar hám xolera epidemiyasında on mınlap parijlıler qaytı boldı, qalanıń rawajlanıwı tómenledi.

Jańa dáwirde ilim, texnika hám sanaattıń rawajlanıwı Batıs Evropa mámleketleriniń social-ekonomikalıq kórinisin ózgertirip jiberdi. Jańasha ekonomika hám kapitalistlik qatnasıqlar qalıplesti. Jańa jámiyettiń tiykarǵı klasları — kapitalist hám proletariat payda boldı. Tiykarǵı qádiriyatı insan erkinligi hám teńligi bolǵan jańa, industrial civilizaciya ornadı.

Kapital — bul múlk, jallanba miynetten paydalanıp, qosımsha qun alıw quralı.

Gildiya — bul óz aǵzalarınıń máplerin qorgaw ushın dúzilgen sawda-gerler hám ónermentshtiler uyımı.

Proletariat — bul óndiris quralı hám zatlarınan ayırılǵan jallanba jumısshı.

1. Birja hám bankler Evropada sawda-sanaattıń rawajlanıwında qanday áhmiyetli orın iyeleydi?
2. XVI ásirdeń ekinshi yarımınan baslap sawda kesilispeleri Evropanıń qaysı ay-maǵına kóshti hám ne ushın?
3. Batıs Evropada kapitalistlik qatnasıqlar qalay qalıplese basladı?
4. Zamanagóy kórinistegi birinshi bank qashan hám qaysı aymaqta payda boldı?

Internet penen islesiwge baylanıslı tapsırma.

Internetten «Jańa dáwir baslarında Batıs Evropa mámleketlerinde jámiyettiń social-ekonomikalıq turmısı» temasına baylanıslı súwretlerdi izlep tabıń hám súwretli klaster dúziń.

Tema tekstinde qara reń menen berilgen atamalardı qosımsha ádebiyatlardan óz betińizshe izlep tabıń hám mánisin jáne de tereńirek ózlestirip, dápterińizge jazıń.

3-tema: EVROPADA REFORMACIYA

Reformaciyanıń baslanıwı aldında Evropa jámiyeti. Orta ásirlerde din Batıs Evropa jámiyeti turmısında kúshli tásirge iye edi. Biraq, dáwir aqırına kelip, adamlar arasında bar diniy tártiplerden narazılıq kúsheydi. Endi shirkew tártipleri kóplegen evropalıları qanaatlandırmay qoydı. Shirkew máresimleri latin tilinde ótkerilip, bul til ápiwayı adamlar ushın túsiniksiz edi. Sonday-aq, olar xristianlardıń muqáddes kitabı — Injildi de túsinbeytuǵın edi. Kún keshiriw awır bolıp qalǵan Jańa dáwir baslarında diyqanlar hám qalalı kámbaǵallar qıyınshılıq penen islep tapqan hám de shańaraǵın baǵıwǵa zora jete tuǵın pullarınıń bir bólimin shirkew hám ruwxaniylerge beriwdi qálemeytuǵın edi. Ruwxaniylardıń qımbat bahalı kiyimleri hám taǵınshaqları, shirkewdi bezewde qollanılgan háykel hám de súwretlerdiń pulınıń qádirin biletuǵın únemli isbilermenlerdiń ashıwın shıǵaratuǵın edi. Ruwxaniyeler toplagan júdá úlken baylıqlarınıń bir bólimin **indulgenciya** — gúnaların ápiw etkenligi haqqında Rim papasınıń arnawlı jarlıǵın satıwdan túsken pullar quraytuǵın edi. Pullı adamlar, hátte, ele islep úlgermegen gúnaları ushın da indulgenciya satıp alatuǵın edi. Papa hám kardinallar hár túrli hiyle hám qılwalı menen Evropa mámleketleriniń ishki islerine aralastuǵın, bunnan bolsa húkimdarlar da narazı edi.

Reformaciyanıń baslanıwı. Jámiyettegi ulıwma nazarılıq sharayında Batıs Evropada xristianlıq shirkewin reformalaw ushın háreket baslanıp, bul process **Reformaciya** (*reforma*) dep ataldı. Jańa dáwir baslarında pıtırańqı knyazliklerden ibarat bolǵan Germaniyanıń ishki islerinde sheshiwshi rolge katolik shirkewi dawagerlik etetuǵın edi. Germaniyada júdá úlken jerler, hátte pútkil baslı qalalar da katolik shirkewine qarashlı edi. Indulgenciya satıwshı ruwxaniyeler hám shirkew salıqların jynawshılar pútkil Germaniya boylap gezip júretuǵın edi.

Orta ásirlerde katolik shirkewi qaysı faktorlar sebepli óziniń qúdiretine erisken edi?

Reformaciya **1517-jılı** Germaniyanıń Vittenberg universiteti ilahiyat páni professorı Martin Lyuterdiń «**95 tezisler**» dep atalıwshı indulgenciyalardı qarşı shaqırığı menen baslandı. Tiykarında tek ilimiy pikirlesiw ushın arnalǵan usı tezisler latinshadan nemes tiline

XVI ásirde Evropada Reformaciya

awdarılıp, pútkil Germaniyanı tań qaldırdı, tolqınladırdı. M. Lyuterdiń bul qılmısı Rim papasınıń ashıwın keltirdi. M. Lyuterdi Vorms qala sudına shaqırdı. Papa M. Lyuterdiń óziniń ideyalarınan waz keshiwin talap etti, lekin ol papağa boysınıwdan hám indulgenciylardıń satılıwın maqullawdan bas tartıp, sudta anıq sóz sóyledi. M. Lyuterdiń sudtaǵı sózi xalıqtı tolqınladırdıp jiberdi. Onıń tárepdarları óziniń mázhebi hám shirkewin payda etti. Olar **lyuteranlar** dep ataldı.

Martin Lyuter

Evropada **Reformaciya** — katolik shirkewin reformalaw procesi usilay baslandı.

Diyqanlar urısı. Evropada dástúriy jámiyettiń krizisi hám kapitalistik qatnasıqlardıń rawajlanıwı dvoryanlar hám knyazlarda óziniń daramatın asırıw tilegin kúsheytti. Olar jámaátlik jerlerin iyelep alıp, diyqanlardıń úlesin qısqarttı, natural hám pul jıynawların, diyqanlardıń islep beriw minnetlemelerin asırdı. Amerikadan gálle hám gümistiń aǵıp keliwi nátiyjesinde júz bergen baha revolyuciyasınan da, dáslep, Evropa diyqanları qıyınshılıq kórdi. Diyqanlardıń awır awhalı olardı kóterilis shıǵarıwǵa májbúr etti.

Diyqanlar kóterilisi **1524-jıl** jazında Germaniyada baslandı. **Xalıq Reformaciya** dep atalǵan bul kóteriliske ruwxanıy **Tomas Myunser** basshılıq etti. Kóterilis tez arada pútkil Germaniyanı qamtıp aldı hám **Ullı diyqanlar urısı** degen at aldı. Onda on mıńlap diyqanlar qatnastı. Bir jıldan artıq dawam etken kóterilis 1526-jıl basında jeńiliske ushıradı. Onıń kóplegen qatnasıwshıları qattı jazalandı, T. Myunser óltirildi.

♦ Lyuteranlar — bul ...

♦ «95 tezisler» diń mazmun-mánisi — bul ...

♦ Reformaciya — bul ...

Sonnan keyin reyxstag (parlament) da kópshilik bolǵan katolikler Reformaciyanıń jetiskenliklerin biykarlaw baslaması menen shıqtı. M. Lyuter tárepdarları bolsa buǵan narazılıq bildirdi. Usı waqıttan baslap olar **protestantlar** (*protest* — narazılıq) dep atala basladı.

Kalvinizm hám Reformaciyanıń Evropaǵa jayılwı. Reformaciyanıń pútkil Evropa boylap tarqaldı. Protestantlıqtıń jańa aǵımları payda boldı. Olardan birine Jeneva qalasında francuz **Jan Kalvin** tiykar saldı.

«Duwa oqı hám isle!» degen súren J. Kalvin tálimatınıń tiykarı boldı. Bul súren baylıq arttırıwdı tiykarǵı maqset etken jańa dvoryanlar hám burjuaziyaǵa maqul keldi. Olar J. Kalvindi qollap-quwatladı.

Reformaciya Evropada katolik shirkewiniń jeke húkimdarlıǵına shek qoydı. Reformaciyaǵa qarsı gürestiń kúsheyiwine qaramastan, bir qatar Evropa mámleketleri Rim papasına boysınbay qoydı. Protestantlıq mámleketlerinde korollik hákimiyatı kúsheyip, sheksiz gárezsizlikke iye boldı. Kópshilik mámleketlerde milliy shirkewler shólkemlestirildi. Protestantlıqtıń Injildi gárezsiz oqıw, Quday aldında jeke juwapkerlik sezimi sıyaqlı ózine tán tárepleri xalıq arasında **individualizmniń** rawajlanıwına járdemlesti. Injildi gárezsiz oqıw talapları adamlardı sawatlı

bolıwǵa iytermeledi, protestanlıq mámleketlerinde sawatlılıqtıń artıwı ushın áhmiyetli faktor boldı.

Reformaciya nátiyjesinde payda bolǵan protestanlıq pútkil Evropǵa jayıldı hám xristianlıqtıń jańa tálimatları hám de jańa shirkewdiń qáliplesiwine alıp keldi.

Reformaciyaǵa qarsı gúres (kontreformaciya). Katolik shirkew Oyanıw hám Reformaciyada óz kórinisin tapqan diniy narazılıq penen kelise almaytuǵın, sonday-aq, kelisiwdi qálemeytuǵın da edi. Sol sebepli Reformaciyaǵa qarsı gúresiw ushın Rim papası 1540-jılı «**Isa jámiyeti**» yamasa iyezuitler («*Iyезus*»—Iisus, Isa) ordenin shólkemlestirdi. Iyezuitler aldına «adasqan alamandı shirkewge qaytarıw» wazıypası qoyıldı. «Isa jámiyet»iniń tiykarshısı ispan dvoryanı **Ignatıy Loyola** boldı. Reformaciya sebepli bir qatar Evropa mámleketlerinde húkimdarlıqtı qoldan shıǵarǵan Rim Papası jan-táni menen óz ornın tiklewge umtıldı. Siyasiy jaqtan pıtırańqı bolǵan Italiya Papa baslıq katolik reakciyanıń barlıq qorqınışın ózinde sezdi. Papa dinnen qaytqanlardı jazalawdı inkviziciya sudına tapsırdı. Dinnen qaytqanlar sud húkimine baylanıslı otta jaǵıldı.

Ignatıy Loyola Rim papası aldında

1524-jılı Germaniyada diyqanlar kóterilisi baslandı. Xalıq Reformaciyası dep atalǵan bul kóteriliske ruwxanıy Tomas Myunser basshılıq etti.

Rim papası 1540-jılı Reformaciyaǵa qarsı gúresiw ushın «Isa jámiyeti» yaki iyezuitler («*Iyезus*»—Iisus, Isa) ordenin shólkemlestirdi.

Katolik shirkewi aldınǵı ilimiy hám filosofiyalıq pikirge qarsı gúresti. Jaǵıp jiberiliwi gerek bolǵan, qadaǵalangan kitaplar dizimi daǵazalandı. Katolik shirkewi tárepinen protestantlarǵa qarsı qollanılǵan barlıq ilajlar tariyxta **kontreformaciya** atın aldı.

XVI ásirdegi kontreformaciya procesinde Batıs Evropa katolik hám protestant bólimlerge bólinip ketti. Germaniya, Franciya sıyaqlı mámleketler xalqı bir-birine dushpan eki diniy mázhebke bólinip, bir-birine qarsı urıslar alıp bardı. Bul urıslarda on mıńlap adamlar qaytı boldı. Biraq, Reformaciyaǵa qarsı gúres tolıq jeńiske erisiwi múmkin emes edi. Tiykarında, bul dáwirde Evropada ilim hám mádeniyattıń

jetilisiwı, kapitalistlik qatnasıqlardıń ornawı, adamlardıń erkinlik hám gárezsizlikke qaray umtılwın katoliklik shirkew tiykarların wayran etti. **Reformaciya** — bul katolik shirkewiniń krizis dáwiri boldı.

- ◆ Protestantlar — bul ...
- ◆ Kalvinizm — bul ...
- ◆ Individualizm — bul ...
- ◆ Kontrreformaciya — bul ...

Reformaciya tariyxta tereń iz qaldırdı Evropa jámiyetiniń mánawiy, siyasiy hám ekonomikalıq xarakterin ózgerтип jiberdi. Reformaciya nátiyjesinde milliy shirkewler payda boldı, dúnyalıq hákimiyat bekkemlendi, milletlerdiń qalıplesiwi hám milliy mámleketlerdiń rawawajlanıwı ushın shárt-sharayat jaratıldı. Reformaciya industrial civilizaciyanıń ornawın tezlestirdi, shaxstıń erkinligi hám baslamashılıǵına keń jol ashılıp, demokratiyalıq qádiriyatlar qalıplesti.

1. Evropada Reformaciyanıń baslanıwına qanday faktorlar sebep bolǵan?
2. Germaniyanı qamtıp alǵan **Ullı diyqanlar urısın**ıń tiykarǵı sebepleri nelerden ibarat edi?
3. Kalvinizm protestantlıq diniy tálimatı sıpatında qaysı tárepleri menen mas-sanı ózine tarta aldı?
4. «Isa jámiyeti» yamasa iyezuitler ordeniniń óz aldına qoyǵan maqseti nelerden ibarat edi?
5. «Duwa oqı hám isle!» süreni Orta ásirlerde Orta Aziyadaǵı qaysı tariqat principlerine sáykesliǵin tabıń. Mısallar keltiriń.

Karta menen islewge baylanıslı tapsırma.

Kartadan paydalanıp, Batıs Evropada Reformaciya bolıp ótken ay-maqlardı anıqlań.

Tema tekstinde qara reńde berilgen atamalardı qosımsha ádebiyatlardan tabıń hám mazmunın túsindirip, dápterinińize jazıń.

4-tema: BATÍS EVROPADA JAÑA DÁWIR MÁDENIYATINIŃ QÁLIPLESİWI

Oyanıw dáwiri mádeniyatı. Jaña dáwir baslarında Evropanıń kóp-legen mámleketleri misli kórilmegeń mádeniy jetiskenlikti bastan ke-shirdi. Ilim rawajlanıwındaǵı tabıslar adamlardıń dúnya haqqındaǵı túsiniqlerin ózgerтип jiberdi, mádeniy baylanıslardı keńeytiwge imkan

berertuġın jaña jiyekler ashıldı. Ilim hám kórkem ónerde úlken ózgerisler júz berdi. Alımlar, dóretiwshiler ideal hám úlgi izlep Antik dáwir mádeniyatına múrájáát etti.

Burın ilim hám ádebiyat tili bolġan latin tili ornına italyan, ispan, francuz sıyaqlı xalıq tilleri rawajlandı. XVI ásirde jasaġan francuz shayırı bul procesti óziniń qosıġında bılay súwretleydi.

*Men ótmishti úyrenip, ózligime jol taptım,
Sózim boldı tártipli, sózlerim kóp mánisli.
Men qosıqtan baslap, muzıkadan zawıqlandım,
Rimlik hám grek kibi franciz boldı ullı.*

Solay etip, XIV ásirge kelip, dáslep umıtıp ketken antik mádeniyat qayta tiklene basladı hám bul process **Renessans** — **Oyanıw** atın aldı. Oyanıw Jaña dáwir bosaqasında turġan jámiyettiń mánawiy jańalanıwında úlken rol oynadı. İnsanniń bul dúnyadaġı óz ornın qayta ańlawı, tágdirden sawġa kútip emes, aktiv jaratıwshı bolıp jasaw sezimi jaña industrial civilizaciyanıń qalıplesiwinde tiykarġı faktorlardan biri boldı.

Gumanizm. Oyanıw dáwirinde insańǵa salıstırġanda qatnasıqlarda ullı burılıw júz berdi. Adamlar turmıstıń quwanışların qádirlewge úyrendi, tábiyatqa, jámiyetke, insańǵa jańasha qarayıwın boldı. Qorshap turġan álemge ilahiy emes, dúnyalıq, insanıyılıq jaqtan qaraw tárepdarları **gumanist** (humanis—insanıyılıq) dep ataldı. Gumanistler insan haqqındaġı Orta ásirlik túsiniklerin biykarladı, olar hárbir shaxstıń bahalılıġı hám qádirin kórsetiwge urındı. Bilim hám erkin pikir ózine jol ashtı. Orta ásirlerdegi quwdalaw hám sheklewlerden soń ilim kórkem óner diniy qadaqalawdan shıqtı.

Gumanistler dáslep shirkew tárepinen quwdalandı, olardıń shıǵarmaları jaġıp jiberildi. Biraq, XVI ásirge kelip kóplegen ruwxanıyler de hátte Rim papaları da gumanizm ideyaları menen qızıǵıp, gumanistlerge óziniń pikirlerin erkin bayanlaw imkanın berdi.

Gumanizm XIV ásir ortalarında dáslep Italiyada payda boldı. Keyin basqa mámleketlerde de italyan gumanistleriniń shákirtleri hám tárepdarları kóbeydi.

Angliyada olardıń ideyaları dana siyasatshı hám koroldıń birinshi wáziri **Tomas Mor** (1478—1535) ġa kúshli tásir kórsetti. Ol óziniń

Tomas Mor

Uilyam Shekspir

shıǵarmasında ideal mámleket úlǵisin jaratıp, onı «Utopiya» dep atadı. Utopiya «joq jer» mánisin ańlatadı. Sonnan baslap qıyalıy, tiykarında bolmaǵan ádalatlı jámiyet haqqındaǵı shıǵarmalar hám olarda alǵa súrilgen ideyalardı «utopiya» dep ataydı.

Ádebiyat hám kórkem óner. Oyanıw dáwiri ádebiyatı hám kórkem-ónerinde óz dáwiriniń ullı adamları dóretiwshilik penen shuǵıllandı. Saqıy tábiyat olardıń hárbirine kóp qırlı talant inam etken edi. Bunday siyrek ushırasatuǵın qábilet iyeleriniń biri **Uilyam Shekspir** (1564–1616) bolǵan.

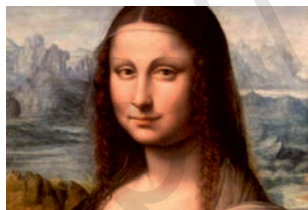
Ol «Insan — tábiyattıń ájayıp káramatı», dep esaplaytuǵın edi. Shekspir teatrǵa iqlas qoydı.

Hám aktyor, hám dramaturg sıpatında dóretiwshilik penen shuǵıllandı. Ol insanlardı qorshap turǵan álemdi saxna, adamlardı aktyorlar dep esapladı. Shekspir keleshek áwladlarǵa «Otello», «Gamlet», «Korol Lir» hám «Romeo hám Djuletta» sıyaqlı ataqlı shıǵarmaların miyras qaldırdı.

Migel de Servantes

Bul dáwir ádebiyatınıń jáne bir iri ǵayratkeri, ispan jazıwshısı **Migel de Servantes** (1547 — 1616). Onıń ataqlı «Don Kixot» shıǵarmasınıń qaharmanı — dúnya geziwshi Don Kixot ádalatsızlıq dúnyasınıń sońǵı keń peyil rıcarı. Átirapındaǵı ádalatsızlıqlar onıń qálbin ǵázepke toltırdı. Ol haqıyqıy rıcar sıyaqlı qorlanganlar qorǵawshısına atlanadı.

«Mona Liza»

Súwretlew óneri. Oyanıw dáwiri mádeniyatınıń jáne bir ullı úlǵisi italiyalı **Leonardo da Vinchi** (1452–1519) edi. Ol bir waqıttıń ózinde xudojnik, shayı, arxitektor, skulptor, muzıkant, hám oylap tabıwshı alım edi. Leonardo súwret salıw ónerin «kórkem ónerler malikası» dep ataǵan.

Leonardo shıǵarmalarınıń qaharmanları qudaylar hám áwliyeler emes, al ápiwayı adamlar edi. Onıń eń ataqlı shıǵarmalarınan biri — «Mona Liza» («Jokonda»).

Shıǵarmada Mona Liza tamashagóyge tik qarap turıptı, erinlerinde seziler-sezilmes kúlki, «ol sonsha súykimli, súwretti kórip insanıylıqtan

göre kóbirek ilahiy azıq alasañ...», dep jaz-
 ған edi. Sol dáwir tariyxshılarının biri.
 Bul dáwirdiń ullı xudojnikleriniń jáne biri
 italiyalı **Rafael Santi** (1483–1520) edi. Ol
 tek 37 jıl ómir súrdi. Biraq usı qısqa dáwir
 ishinde óz atın máńgilestirgen shıǵarmalar
 jarattı. Onıń shıǵarmaları ishinde eń ataqlısı
 «Sikstin madonnası» bolıp esaplanadı. Onda
 jalań ayaq Biybi Maryam bultlardı baspa-
 ǵanday, áste, olardıń ústinde uship júrgendeı
 óz táǵdirin qarsı almaqta. Ele náreste Isanıń
 názeri úlkenlerdiki sıyaqlı. Ol keleshekтегі
 azaplar hám ólimdi aldınнан sezgendey.
 Ananıń kóz qaralarında da qáweter bar.
 Ol aldınнан ne bolatuǵının bileді. Soǵan
 qaramastan, ulınıń ómiri ushın Haq jolları
 ashılatuǵın adamlar tárepke aldığa umtıladı.

«Sikstin madonnası»

Jáne bir ataqlı xudojnik **Rembrandt**
 (1606–1669) jaratqan shıǵarmalar ishinde eń
 ataqlısı «Adasqan uldıń qaytıwı» súwreti edi.
 Injilde shańaraǵın taslap ketip, uzaq waqt
 qańǵıp júrgen, barlıq baylıqları tawsılgannan
 keyin, artına qaytqan balasın ata keshiredi
 hám úyine qabıl etedi.

«Adasqan
 uldıń qaytıwı»

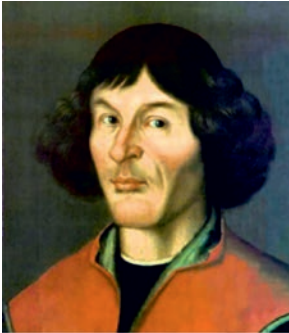
Rembrandt óz shıǵarmasında áke hám
 balanıń ushırasıw payıtın sáwlelendirgen.
 Adasqan bala úy bosaqası aldında dize búgip
 turıptı. Jırtıq kiyim hám shashsız bas ótken
 ómir azaplarınan derek beredi. Kózi so-
 qır kekse atanıń barmaqları ulınıń jelkesine
 tiyip turıptı. Qol háreketi bul dúnyadan úmi-
 tin üzgen adamnıń jarqın quwanışın hám
 sheksiz muhabbatın ańlatadı.

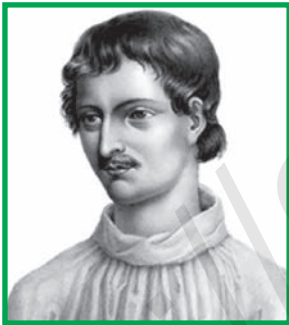
- ◆ Uilyam Shekspir xızmeti — ...
- ◆ Leonardo da Vinchi xızmeti — ...
- ◆ Renessans — bul ...
- ◆ Utopiya — bul ...

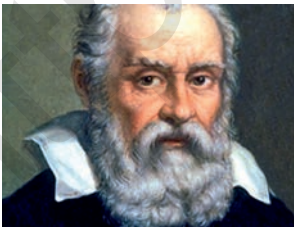
«David»

Nikolay Kopernik

Djordano Bruno

Galileo Galiley

Skulpturashılıq. Bul dáwir skulptorları skulpturashılıqtı kórkem ónerler ishinde birinshisi, ol insandı, onıń gózzallığıń basqa kórkem óner túrлерinen jaqsıraq húrmetleydi dep esaplağan.

Olardıń eń ataqlısı italyalı **Mikelandjelo Buonarroti** (1475—1564) edi. Ol óziniń ólmeytuğın shıǵarmaları menen tariyxta máńgi iz qaldırdı.

Ol jaratqan «David» háykeli onıń atın máńgilestirdi. Injil ráwiyatlarına qaraǵanda, jas shopan jigit David qorqınıshlı dáw kelbetli Goliaf penen sawashqa túsedı hám onı tas penen urıp óltiredi.

Skulptor Mikelandjelo sawash aldında turǵan Davidti súwretlegen. Onıń júzi ǵázepke tolǵan. Bul háykel óziniń biyikligi hám gózzallığı menen usı waqıtqa shekem jaratılǵan barlıq shıǵarmalardı artta qaldırdı.

Ilim. Insannıń átiraptaǵı dúnyaǵa qızıǵıwı artıp bardı hám bul Jańa dáwirdeń tiykarǵı ózgesheliklerinen biri bolıp qaldı. Bul dáwirde alımlar ilimde dúnyajúzilik ashılıwları ámelge asırdı.

Ulı polyak astronomı **Nikolay Kopernik** (1473—1543) 30 jıl dawamında aspan denelerin baqlap, Jer Quyash dógeresinde hám óz kósheri dógeresinde aylanadı, degen juwmaqqa keledi. Bul juwmaq ilimde úlken jańalıq edi.

Italyalı **Djordano Bruno** (1548—1600) álem máńgi bar, ol hesh qashan joq bolmaydı, degen juwmaqtı alǵa súrdi, álemniń sheksizligi hám máńgiligi haqqındaǵı teoriyanı jarattı. Shirkew bul pikirdi ǵumanlı, isenimsiz dep bahaladı hám alımdı otta jaǵıwǵa húkim etti.

Basqa italyalı ullı alım **Galileo Galiley** (1564—1642) Koperniktiń tálimatın dawam ettirip, geliocentrlik teoriyaǵa tiykar saldı. Galileydiń dógerék-álemde ańlawǵa qosqan úlesi úlken. Ol evropalı alımlar arasında birinshi bolıp aspan denelerin teleskop járdeminde baqladı.

Evrop iliminiń jetilisiwinde ullı inglis alımı **Isaak Nyuton** (1643—1727) nıń xızmeti úlken boldı. Nyuton mexanika hám astronomiyanıń teoriyalıq tiykarların jarattı, pútkil dúnya tartılıw nızamın islep shıqtı, aynalı teleskoptı ashtı.

Isaak Nyuton

Jáne bir iglis alımı **Jon Lokk** (1632—1704) bolsa filosofiyanıń rawajlanıwına úlken úles qostı. J. Lokktıń tiykarǵı xızmeti sonnan ibarat, ol insannıń tábiyyıy huqıqları: jasaw, erkinlik hám mülk huqıqları haqqındaǵı táliymattı jarattı.

Ol, sonday-aq, «hákimiyattı bóliw» — atqarıw hákimiyatın nızam shıǵarıwshı hákimiyattan bóliw haqqındaǵı tálimattı da islep shıqtı.

Jon Lokk

XVI—XVIII ásirlerde Evropada Jańa dáwir mádeniyatı qalıplesti. Kórkem óner hám ilim tez rawajlandı. Angliya burjuaziyalıq revolyuciyası, Arqa Amerikada gárezsizlik ushın gúres, francuz revolyuciyası proceslerinde payda bolǵan adamlardıń azatlıǵı hám teńligi haqqındaǵı ideyalar jáne uzaq waqıt kóplegen xalıqlar gúresiniń mazmunına aylandı.

1. Uilyam Shekspir dóretiwshiliginiń ózine tánligi neden ibarat?
2. Leonardo da Vinchi hám Rafael Santi dóretiwshiliginiń tiykarın qanday ideyalar payda etedi?
3. XVI—XVIII ásirlerde Evropada astronomiya pàni qanday jetiskenliklerge eristi?
4. Jon Lokk ideyaları búgingi kún mámleket basqarıwında qanday orın tutadı?

Jańa dáwir Evropa mádeniyatı wákılleri xızmetin sabaqlıq teksti járdeminde analizleń hám usı tiykarda reńli klaster tayarlań.

Internet járdeminde *Evropa Renessans mádeniyatı dáwirine* virtual ekskursiya uyımlastırıń. Tásirlerińizdi dápterińizge keste kórinisinde jazıń.

Italiya Oyanıw dáwiri wákıllerine baǵıshlangan «Miyras» kórkem filmin kóriń hám juwmaq shıǵarıń.

II BAP. XVI — XVIII ÁSIRLERDE EVROPA HÁM AMERIKA MÁMLEKETLARI

5-tema: ANGLIYADA KOROL HÁKIMIYATINIŃ KÚSHEYIWI. XVII ÁSIRDEGI ANGLIYA BURJUAZIYALÍQ REVOLYUCIYASI

Korol hákimiyatınıń kúsheyiwi. Absolyutizm. Sawda hám sanattıń rawajlanıwı Angliyada salıqlar túsimin keskin asırdı. Endi mámlekettin aylıq alatuǵın hámeldarlar da turaqlı armiya koroldıń hárqanday buyırıǵın orınlawǵa tayar edi. Bul koroldı bay dvoryanlar tásirinen qutqaradı. Nátiyjede, koroldıń sheklenbegen hákimiyatı haqqındaǵı ideya qalıplesti. Usı ideya tiykarında Batıs Evropa mámleketlerinde qalıplesken hákimiyat **sheklengen monarxiya** yamasa **absolyutizm** dep ataldı.

Angliyada «Erkinliktiń ullı kartası» dep atalǵan hújjet qashan qabıl etilgen?

Absolyutizm Angliyada XVI ásirde qalıplesti. Sol dáwirde korol hákimiyatı kúsheyip, **Genrix VIII Tyudor** tek shirkewdi emes, taypalar

wákillerinen ibarat parlamenti de ózine boysındırdı, ayırım gárezsiz arqa graflıqlar hám Uels de korol hákimiyatın tán aldı.

1558-jılı hákimiyatqa kelgen **Elizaveta I** óziniń 45 jıllıq húkimdarlıǵı dáwirinde Angliyanıń tez rawajlanıwı, dúnyanıń jetekshi mámleketine aylanıwına úlken úles qostı. Mámleketlerde Reformaciya óziniń aqırına jetti. Mámleket qúdiretli boldı, xojalıqtı rawajlandırıwda hám teńiz sawdasında tabıslarǵa erisildi. Angliya áste-aqırın kúshli teńiz mámleketi — «teńizler malikası»na aylandı.

Elizaveta I-Angliya korolevası

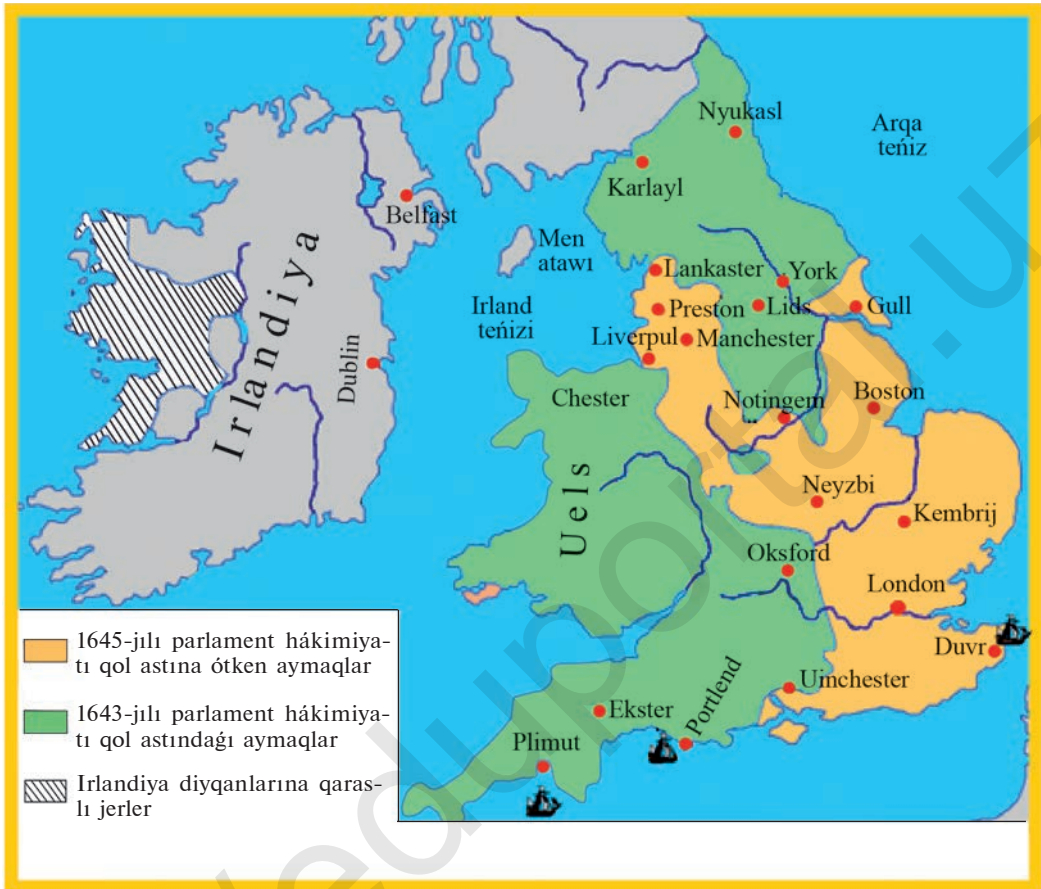
1603-jılı Elizaveta I diń ólimi menen tyudorlar dinastiyası tamamlandı. Sonnan keyin Angliya taxtına styuardlar áwladınan bolǵan **Yakov I** otırdı. Styuardlar shotlandiyalı edi. Onıń dáwirinde absolytizmniń krizisi kúsheydi, burjuaziyalıq revolyuciya ushın ekonomikalıq, siyasiy hám ideyalıq tiykarlar qalıplesti. Bulardıń barlıǵı **1640-jılı** baslanǵan Angliya burjuaziyalıq revolyuciyasına kórinisi boldı.

Angliya burjuaziyalıq revolyuciya aldında. Jańa, kapitalistlik qatnasıqlarǵa tiykarlanǵan tártiplerdiń ornatılıwında inglis burjuaziyalıq revolyuciyası úlken áhmiyetke iye boldı. Bul revolyuciyaǵa tek Angliyada emes, pútkil Evropada da kapitalistlik qatnasıqlardıń húkimdarlıq tártipke aylanıwın baslap berdi. Bul dáwirde aktiv sırtqı siyasat nátiyjesinde bolajaq Britaniya kolonizatorlıq imperiyasınıń tiykarları jaratıldı. Amerikadaǵı birinshi koloniya — Virjiniyaǵa tiykar salındı. Ilimde Frensis Bekan, ádebiyatta Uilyam Shekspir sıyaqlı ğayratkerlerdiń atları pútkil dúnyaǵa belgili boldı.

Revolyucianıń sebepleri. Kapitalistlik qatnasıqlardıń rawajlanıwı hám Reformaciya nátiyjesinde inglis jámiyetinde bóliniw júz berdi. Jańa dvoryanlar kapitalizm rawajlanıwınan mápdar bolsa, korol hám hámeldarlar eski tártiplerdiń saqlanıwı qalıwın qáler edi. Sonday sharayatta styuardlardıń jańa korollik dinastiyası inglis parlamenti hám **puritanlıq** (kalvinistler Angliyada usılay atalǵan) shirkewge qarsı gúreske kirisip ketti. Júzege kelgen qarama-qarsılıqlar revolyucianıń sebebine aylandı.

- ◆ 1603-jılı ...
- ◆ 1640-jılı ...

Angliya burjuaziyalıq revolyuciyası

Korol menen parlament arasındaqı kelispewshilik Karl I dáwirinde jáne de keskinlesti. Korol parlamentti tarqatıp jiberdi. Angliyada Karl I diń jeke húkimdarlıǵı ornatılıp, bul dáwirde sawdagerler, jańa dvoryanlar, erkin pikirlewshi dinshiller mámleket islerinen pútkilley shetletildi.

Revolyuciyanıń baslanıwı. 1640-jıldıń basına kelip, gáziyne bosap qaldı. Mámlekette kóplegen ashlar kóterilisi, Londonda bolsa kóshe tár-tipsizlikleri bolıp ótti. Shotlandiya Angliyaǵa qarsı áskeriy háreketlerdi baslap jiberdi.

Sonday sharayatta 1640-jılı jańa parlament jaynaldı. Bul parlament uzaq waqıt tarqatılmaǵanlıǵı ushın «**Uzaq múddetli parlament**» atı menen tariyxqa kirdi. Bul revolyuciyanıń baslanıwı edi.

Uzaq müddetli parlament birqansha zárúr reformalardı ámelge asırdı. Parlamenttiń absolyutizmge qarsı qaratilğan dáslepki qararlarınan biri korol ministrleriniń sudqa tartılıwı boldı. Kóplegen joqarı lawazımlı hámeldarlar, episkoplar, sudyalar qamaqqa alındı. Tiykarında ámelge asırılğan bul ózgerisler, óziniń áhmiyetine qaray, Angliya mámleket dúziminde jüz bergen revolyuciyalıq awdarıspaq edi.

Korol menen parlament arasındagı puqaralar urısı. Angliya parlament penen korol tárepdarları bolğan bir-birine dushpan eki legerge bólindi. Parlamentti sawdagerler, isbilermenler hám jańa dvoryanlar qollap-quwatladı. Eski tártiplerden mápdar bolğanlardıń barlıgı iri jer iyeleri bolğan baylar hám olarğa bağınishlı bolğan diyqanlar, saray hámeldarları, inglis shirkewi korol bayragı astında birlesti.

1643-jıldın aqırına kelip, mámleket aymağının tórtten úsh bólimi korol húkimdarlıgı astında edi. Parlament bolsa xalıqtı sawashqa shaqırıwğa qorqatuğın edi. Biraq, tez arada parlamenttiń jańa awqamlası bolğan Shotlandiya armiyası Angliya aymağına kirip keldi. Shotlandlar menen parlament tárepdarlarınıń birlesken armiyası korol armiyası üstinen jeńiske eristi.

Oliver Kromvel

Bul jeńiste **Oliver Kromvel** komandirligi astındağ atlı áskerler tiykarğı rol oynadı. Korol hám onıń artınan pútkil armiyası qashıp ketti. Uris parlamenttiń tolıq jeńisi menen tamamlandı.

Parlament reforması. Korol armiyasınıń qıyratılıwı parlamentke zárúr ózgerisler etiw imkaniyatın berdi. Dvoryan jer iyeleri taxt paydasına tólenetuğın feodal salıqlardan azat qılındı. Jer olardıń jeke mülkine aylandı. Sawdagerler endi sawda júrgiziwge ruqsatnama satıp almaytuğın boldı. Shirkew parlamentke boysındırıldı, korol, onıń tárepdarları hám episkoplardıń jerleri bolsa (konfiskaciyalandı) tartıp alındı.

1640-jılı shaqırılğan parlament uzaq waqt tarqatılmağanlıgı ushın «Uzaq müddetli parlament» atı menen tariyxqa kirdi.

1643-jıldın aqırına kelip, Angliya aymağının tórtten úsh bólimi korol húkimdarlıgı astında edi.

Revolyuciyanıń tamamlanıwı. Angliyanıń konstituciyalıq monarxiyaǵa aylanıwı. Parlamenttiń qararı menen Angliyada korollik hákimiyatı hám lodlar palatası biykarlandı. 1649-jılı 19-may kúni Angliya respublika dep daǵazalandı.

Bul waqıtta, O. Kromvel bassılıǵındaǵı revolyuciyalıq armiya Irlandiyanı boysındırıw ushın bul jerge bastırıp kirdi. Basqınshılıq procesinde Irlandiya xalqınıń úlken bólimi qaytıstı boldı. O. Kromveldiń revolyuciyalıq armiyası usı tárizde basqınshı armiyaǵa aylandı. Bul armiya Irlandiyadan soń Shotlandiyaǵa da bastırıp kirdi. Qızǵın sawshlardan soń jeńilgen Shotlandiyanıń gárezsizligi tamamlandı.

Sonnan keyin eski parlament tarqatıp jiberildi. Mámlekette O. Kromvel protektoratı (protektor — qáwender, qorǵawshı) ornatıldı. Atqarıw hákimiyatı tolıq protektor qolına ótti.

1688-jılǵı «Sharapatlı revolyuciya». Kromveldiń óliminen soń 1660-jılı taxtqa kelgen Karl II sheklenbegen húkimdarlıqqa dawagerliginen waz keshpedi. Onıń miyrasxorı Yakov II bolsa katolik dinin qayta tiklew ushın háreket etti. Soń 1688-jılı parlament Yakov II ni taxttan ayırdı hám Angliya taxtına Gollandiya húkimdarı shahzada Villem Oranyeni usındı. Ol parlament qoyǵan talaplar tiykarında taxtqa otırdı. Sol waqıttan baslap, eń áhmiyetli máselelerdi korol emes, parlament sheshetuǵın boldı. Korol hákimiyatı parlament tárepinen sheklen-di. Solay etip, Angliyada **sheklengen yamasa konstituciyalıq monarxiya** ornatıldı. Bul Angliya tariyxında «**Sharapatlı revolyuciya**» atın aldı.

◆ 1643-jıldıń aqırı ...
◆ 1649-jılı 19-may ...

◆ Jon Lilbern háreketi ...
◆ 1668-jılı ...

Angliya burjuaziyalıq revolyuciyasınıń nátiyjeleri hám tariyxıy áhmiyeti. Angliya burjuaziyalıq revolyuciyası absolyutizmdi joq etti. Revolyuciya feodallıq múlklikke soqqı berdi, biraq, tamamlanbay qaldı, sebebi diyqanlardı jerdiń tolıq iyelerine aylandırmadı hám olardı feodallıq gárezlilikten azat etpedi.

Solay bolsa da, revolyuciya Angliyada kapitalistlik qatnasıqlardıń keyingi rawajlanıwında sheshiwshi áhmiyetke iye boldı. Bul revolyuciya nátiyjesinde awıl xojalıǵında da kapitalistlik qatnasıqlar tez rawajlana basladı, sanaat awdarıspaǵı baslandı.

Jámiyette de ózgeris payda boldı — sanaat burjuaziyası hám jumıshılar klası rawajlanıp bardı.

XVIII ásirde Angliya. XVIII ásirde hákimiyat toliq túrde eki palata — lordlar palatasi hám jámáátlik palatasinan ibarat parlament qolında edi.

1707-jılı parlament Angliya menen Shotlandiya arasındağı uniya (awqam)nı nızamlastırdı. Endi mámleket **Ullı Britaniya** dep atala basladı.

1714-jılı Angliya taxtında turğan oranyeler dinastiyasınıń aqırğı wákili qaytıw boldı. 1701-jılı qabıl etilgen «Taxt miyrasxorlıǵı haqqında bill» ge tiykarlanıp, parlament gannoverli nemec knyazları dinastiyasınıan, Yakov I diń áwladı Georg I di Angliya taxtına usındı. Gannoverlikler probestantlar edi hám inglis taxtın XVIII ásirde baslap, tap XIX ásirde baslarına shekem iyelep turdı. Pútkil XVIII ásir dawamında Ullı Britaniya Franciya menen bolğan qırǵın gúresler barısında Arqa Amerikayı, Hindstandı, Afrikadağı kóplegen ayaqlardı iyelep aldı hám solay etip Ullı Britaniya koloniallıq imperiyasına tiykar saldı. Angliya «teńizler húkimdarı»na aylandı.

Mámlekette huqıqıy mámleket, puqaralıq jámiyeti ornadı. Angliya burjuaziyalıq revolyuciyası hám onıń ideyaları basqa Evropa mámleketleri rawajlanıwına úlken tásir kórsetti. Revolyuciya daǵazalaǵan siyasiy principler hám ornatqan ekonomikalıq tártip jańa industrial civilizaciyaǵa tiykar saldı.

Absolyutizm — bul mámleketti basqarıw forması. Onda monarxiya hákimiyatı absolyut sheklenbegen.

Puritanlar — XVI ásirdeń ekinshi yarımında kalvinizm tiykarında Angliyada qalıplesken xristian dini mázheplerinen biri.

Lordlar palatasi — Angliya parlamentiniń joqarı palatasi.

Kromvel protektoratı — (protektor — qáwender, qorǵawshı) Angliya burjuaziyalıq revolyuciyasınıń juwmaqlawshı basqıshı. Bul dáwirde Angliya, Shotlandiya hám Irlandiya húkimdarı — protektorı Oliver Kromvel bolğan.

1. *Absolyutizm Angliya tariyxında qaysı ásirde qalıplesti?*
2. *Angliya tariyxında tyudorlar dinastiyası wákılleri qanday islerdi ámelge asırdı?*
3. *Angliya burjuaziyalıq revolyuciyası baslanıwınıń tiykarǵı sebepleri nelerden ibarat?*
4. *Angliya tariyxında O. Kromvel qanday orın tutadı?*

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Tema tekstin «Insert» kestesini tiykarında talqılań hám usı ayaqqa baylanıslı teksttegi maǵılıwmatlardı aytıp berin.

Kartadan paydalanıp, Angliya burjuaziyalıq revolyuciyası bolıp ótken aymaqlardı anıqlań.

Internet járdeminde Angliya tariyxında tyudorlar dinastiyası dáwirinde ámelge asırılğan social-ekonomikalıq hám siyasiy proceslerdi talqılań. Tariyxıy waqıyalardı xronologiyalıq izbe-izlikte dápterińizge jazıń.

Temaǵa baylanıslı «Tyudorlar» serialın kóriń hám juwmaq shıǵarıń.

6-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE XALÍQARALÍQ QATNASÍQLAR

Jańa dáwirge kelip, Evropanıń siyasiy kartası zamanagóy kóriniske iye boldı. XVII—XVIII ásirlerde Evropa mámleketleriniń jáhánde tásir sheńberine iye bolıw hám aymaqlar ushın gúresleri keyingi dáwirler ushın zárúr áhmiyetke iye boldı. Evropa civilizaciyası dúnya birge islesiwinde ekonomikalıq, texnologiyalıq hám áskeriy-siyasiy jetekshisine aylandı. Evropa civilizaciyasınıń qádiriyatların pútkil dúnyaǵa jayıw ushın uzaq dawam etken gúres baslandı. Bul gúres dawamında jáhán bazarın júzege keltirgen hám óziniń koloniyaları hám de yarım koloniallıq mámleketler xalıqların, bul proceslerge tartqan Evropa civilizaciyası dáslepki ulıwma dúnya júzilik civilizaciyasına aylandı. Tap sol procesler XVI—XVIII ásirlerdegi xalıqaralıq qatnasıqlardıń da mazmunın quradı.

Evropa xalıqaralıq qatnasıqları ushın Orta ásirlerde bolıp ótken «Júz jıllıq urıs» qanday áhmiyetke iye?

XVI—XVIII ásirlerdegi xalıqaralıq kelispewshilik hám urıslardıń birqansha sebepleri bar edi. Birinshiden, Evropanıń keleshegi haqqında eki túrli kóz qaras bolıp, Avstriyadaǵı húkimdar gabsburgler dinastiyası katolik imperator basshılıǵında birden-bir imperiyası bolıwı kerek dese, Angliya hám Franciya Evropada gárezsiz milliy mámleketler bolıwı kerek, dep esaplaytuǵın edi.

Ekinshiden, XVI ásirde Evropa katolik hám protestant diniy mázheblerine bólinip ketken edi. Olar arasındaqı qarışıqlar Evropa kólemindegi diniy urıslarǵa alıp keldi.

Úshinshiden, ekonomikalıq qarama-qarsılıqlar — koloniyalar, bazarlar hám teńiz sawda jollarında húkimdarlıq ushın gúres de urıslarǵa sebep boldı.

- ◆ XVII—XVIII ásirlerde Evropa mámleketleriniń ...
- ◆ XVI—XVIII ásirlerdegi xalıqaralıq qatnasıqlardıń mazmunı — ...
- ◆ XVI ásirde...

Bul dáwirde mápleri úzliksiz bir-biri menen soqlıǵısqan mámleketler Franciya, Ispaniya hám Angliya edi. Ásirese, bir-biri menen shegaralas bolǵan Franciya hám Ispaniya arasında shegara ayaqlar hám qońsı mámleketler birinshi gezekte, Italiyaǵa tásir kórsetiw ushın tez-tez qarsılıqlar bolıp turatuǵın edi. Bul qarama-qarsılıqlar aqırı-aqıbetinde, Italiya urıslarına alıp keldi. Urıs nátiyjesine baylanıslı, Italiya ispan korolligine boysındırıldı.

Xalıqaralıq qatnasıqlardıń jáne bir áhmiyetli faktori Evropaǵa bár-háma qáwip salıp turǵan Osmaniylar imperiyası boldı. Osmaniylar imperiyası Aziya hám Afrikada júdá úlken ayaqlardı iyelep alǵan edi. Türkler tikkeley Gabsburgler imperiyası shegaralarına qáwip sala basladı. Franciya hám Angliya bolsa Gabsburgler qúdiretin tómenletiw maqsetinde Osmaniylar imperiyası menen jaqsı qatnasıqlar ornattı.

Otız jıllıq urıs. XVII ásir basına kelip, diniy tiykarda baslangan xalıqaralıq kelispewshilikke katolik penen protestantlar arasında teń-salmaqlıqtı saqlawǵa háreket etken kóplegen Evropa mámleketleri tartıldı. Urıs 1618—1648-jılları bolıp ótti hám tariyxqa **Otız jıllıq urıs** atı menen kirdi. Urıs nemec katolikleri hám protestantları arasındaǵı diniy kelispewshilik sıpatında baslandı. Urıs háreketleri, tiykarınan, germaniya aymaǵında alıp barıldı hám pútkil Evropa xalıqlarına júdá úlken apatshılıq keltirdi.

Otız jıllıq urıs 1648-jılı Vestfal pitimi menen juwmaqlandı. Vestfal pitimi Evropa mámleketleri arasındaǵı jańa qatnasıqlarǵa tiykar saldı. Kelisimge muwapıq, Gollandiyanıń Ispaniyadan gárezsizligi tán alındı.

Vestfal pitimi katolikler menen protestanlar arasındaǵı dushpanlıqtı saplastırdı. Katolik hám protestant shirkewleriniń teńligi tán alındı. Germaniya pıtırańqı knyazliklerden ibrat bolıp qalaberdi. Evropada Franciyanıń roli astı. Otız jıllıq urıs diniy kelispewshiliklerdi áskeriy jol menen sheshiwge urınıwınıń nátiyjesizligin kórsetti. Sol waqıtta, urıs xalıqaralıq qatnasıqlarda áhmiyetli shegara boldı hám dáslepki jańa dáwirde Evropa rawajlanıwına ózine tán juwmaqta jasadı.

Ispaniya taxtı ushın gúres. 1700-jılı Ispaniya koroli Karl II qaytı boldı. Onıń wásiyatına baylanıslı, Ispaniya taxtına Franciya koroliniń aqlıǵı **Filipp Anjuy** otırdı. Bunnan narazı bolǵan mámleketler urıs

basladı. Bul urıs Franciyanı haldan taydırdı. 1714-jılǵı tınıshlıq piti-mine baylanıslı, Filipp Anjuy Franciya taxtına bolǵan huqıqınan waz keshti. Urıs aqıbetinde francuzlar da, gabsburgler de kúshsizlenip qaldı. Bul bolsa Angliyanıń kúsheyiwine alıp keldi.

XVIII ásirde Evropada júz bergen zárúr kelispewshiliklerden biri Rossiya shveciyaǵa qarsı alıp bargan urıs boldı. **Arqa urıs** (1700—1721) dep at alǵan bul urısta Rossiya jeńdi.

Evropa mámleketleriniń derlik barlıǵı qatnasqan **Jeti jıllıq urıs** (1756—1763) nátiyjesinde Evropadaǵı shegaralar ózgermedi. Urıstan eń úlken paydanı Angliya aldı. Hindstan hám Arqa Amerikadaǵı francuz koloniyaları Angliyaǵa ótti. Angliya dúnyanıń jetekshi koloniya imperiyasına aylandı.

Osmaniylar sultanı Mustafa III 1768-jılı Rossiyaǵa qarsı urıs basladı. Urıs 1774-jılı Kuchukqaynarǵı shártnaması menen juwmaqlandı. Urısta Rossiya imperiyası jeńdi. Shártnamaǵa muwapıq, Qırım xanlıǵı Rossiyaǵa baǵınıshlı mámleketke aylandı hám keyin Rossiya quramına qosıp alındı. Rossiya Qara teńizde áskeriy flotqa iye bolıw huqıqın da qolǵa kergizdi.

Bul dáwirde orta ásirlerdiń Qıtay hám Osmaniylar imperiyası sıyaqlı qúdiretli mámleketleri ele áskeriy jaqtan kúshli bolsa da, xalıqaralıq qatnasıqlarda olardıń roli tómenlep bardı. Evropada kapitalizmniń rawajlanıwı milletlerdiń qalıplesiwine alıp keldi. Biraq milliy mámleketlerdiń júzege keliw procesi qattı güresler astında ámelge asırıldı.

Bul dáwirde Evropa mámleketleri arasındaqı teńiz jolların iyelew, Amerika, Aziya hám Afrikada koloniyalargá iye bolıw ushın alıp barılǵan güresler xalıqaralıq qatnasıqlardıń tiykarın payda etti. Bul güresler nátiyjesinde jáhán koloniallıq sisteması qalıplesti. Jańa dáwirdiń eń shermendeli waqıyası — qul sawdası da usı dáwirge tán edi.

1. XVI—XVIII ásirlerdegi xalıqaralıq kelispewshilik hám urıslardıń sebepleri nelerden ibarat edi?
2. Vestfal tınıshlıq kelisimi mazmunı neden ibarat edi?
3. Evropa mámleketleriniń derlik barlıǵı qatnasqan jeti jıllıq urıstıń mánisi neden ibarat?
4. Kuchukqaynarǵı shártnamasınıń mazmunı neden ibarat?

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Vestfal tınıshlıq kelisimi hám Kuchukqaynarǵı shártnaması haqqındaǵı maǵlıwmatlardı teksten tabıń hám kesteniń eki baǵanasında talqılań.

Internet yárdemide Karl II hám Filipp Anjuy xızmeti menen tanısıp shıǵıp analizleń.

Kartadan paydalanıp, XVII—XVIII ásirlerdegi xalıqaralıq qatnasıqlardı talqılań.

7-tema: FRANCIYADA ABSOLYUT MONARXIYA. ULLÍ FRANCUZ BURJUAZIYALÍQ REVOLYUCIYASÍ

XVII ásirde Franciyanıń ekonomikalıq, jámiyetlik-siyasiy rawajlanıwı qarama-qarsılıqlı xarakterge iye edi. Kapitalistlik qatnasıqlardıń kirip keliwi nátiyjesinde júz bergen ekonomikalıq ósiw, absolyutizmniń bekkemleniwi, salıqlardıń artıwı, xalıq massası awhalınıń tómenlewi hám úzliksiz xalıq kóterilisleri menen qosılıp ketti. Jańa ekonomikalıq qatnasıqlar, ásirese, awılda júdá qıyınshılıq penen ózine jol ashtı.

XVI ásir aqırı — XVII ásir baslarında Franciya tez ekonomikalıq ósiw dáwirin basınan keshirdi. Buǵan koroldiń salıqlardı azaytıwı, manafakturalar ushın qolay finanslıq sharayat jaratıwı óndiristi qollap-quwatlawshı baji salıqlarınıń engiziliwi, texnikalıq jańalıqlardı qollap-quwatlawı arqalı erisildi. Korol menen burjuaziya arasındaqı awqam bekkemlenip, xalıqtıń narazılıǵı da páseydi.

Ishki bazardıń keńeyiwi xalıqtıń ósiwine alıp keldi. Revolyuciya qarsańında Franciya xalqı sanı boyınsha Evropanıń eń úlken mámleketi edi. Usı dáwirde baslangan reformalardıń ámelge aspay qalıwı siyasiy hám ekonomikalıq reformalardıń absolyutizm menen shıǵısa almaytuǵının kórsetti. Jámiyette sociallıq qarama-qarsılıqlar kúsheyip, mámleket revolyuciya jaǵasına kelip qaldı.

Ullı francuz burjuazialıq revolyuciyasınıń baslanıwı. 1789-jıl 5-may kúni korol Lyudovik XVI General shtatlar májlisin ashtı. Ol óziniń sózinde xalıqqa jańa salıqlar engiziwdi soradı. Koroldiń sózi úshinshi qatlam wákilleriniń narazılıǵına sebep boldı. Parijli xalıq da deputatlardan qatań qararlar talap etip, Versal tárepke kele basladı. Sonnan keyin úshinshi qatlam deputatları óziniń jıynalısin **Milliy keńes** dep daǵazaladı. Birinshi hám ekinshi qatlam deputatlarınan reforma tárepdarları bolǵanlar olarǵa qosıldı. Milliy keńes absolyutizmdi tamamlawǵa qarar etti.

Franciyada General shtatlar qashan hám qanday maqsette shaqırılǵan edi?

Úshinshi qatlam kóz qaralarınıń ańlatıwshısı **Gabriel de Mirabo** boldı. Ol bay hám belgili shańaraqtan shıqqan, tájiriybeli hám de dana siyasat gayratkeri edi. Mirabo úshinshi qatlamdi birlikke shaqırdı.

Usı waqıtları Milliy keńes ózin **Shólkemlestiriwshi májilisi** dep járiyaladı. Parij gazetaları revolyuciya bir tamshı da qan tógilmesten juwmaqlandı, dep jazdı. Biraq, Parij qáterjam emes edi.

- ◆ Birinshi qatlam — ruwxaniyeler.
- ◆ Ekinshi qatlam — dvoryanlar.
- ◆ Úshinshi qatlam — sawdagerler, ónermentshiler, diyqanlar, burjuaziya.

Bastiliyanıń alınıwı. Ózgerislerden narazı bolǵan xalıq **1789-jıl 14-iyulde** Bastiliya qorǵanına bastırıp kirdi. Qorǵandaǵı armiya baǵındı, qorǵan komendantı (baslıǵı) óltirildi. Solay etip, revolyuciya alamannıń rehimsiz terrorı menen baslandı. Lyudovik XVI kóterilishilerge baǵınıwǵa qarar etti. Korol Shólkemlestiriw májilisin tán aldı. Paytaxtda hákimiyat qala keńesi — Parij Komunası qolına ótti. Húkimdar toparlardıń bar qarsılıqların óz waqtında sheshe almaǵanlıǵı usı tárizde revolyuciyaǵa alıp keldi. Absolyut monarxiya quladı.

Burjuaziya húkimet basında. Absolyutizmniń qulawı menen hákimiyat iri burjuaziya qolına ótti, biraq, mámlekette tınıshlıq ornatılmadı. Pútkil mámleketti revolyuciya hám diyqanlar kóterilisi qamtıp aldı. Shólkemlestiriw májilisi «**Insan hám puqara huqıqları deklaraciyası**»ın qabıl etti. Ol sóz hám baspasóz erkinlikleri hám de jeke (menschiktiń) múlktiń qol qatılmaslıǵı sıyaqlı burjuaziya huqıqların daǵazaladı. Deklaraciyanıń mánisi «**Azathq, Teńlik, Doslıq!**» degen úsh sózde óz kórinisin taptı.

1791-jıl sentyabrde Shólkemlestiriw májilisi Franciya tariyxında birinshi konstituciyanı qabıl etti. Onda korol hákimiyatı sheklendi. Solay etip, Franciyada iri burjuaziyanıń hákimiyatı ornatıldı hám revolyuciyanıń birinshi basqıshı juwmaqlandı.

Revolyuciya procesinde francuz jámiyeti hár túrli siyasiy aǵımlarǵa bólinip ketti. Shólkemlestiriw májilisi deputatlarınan korol tárepedarları bolǵanlar ońlar yaki **royalistler** (royal — korol) dep ataldı. Solshıl deputatlardıń kópshiligi Jironda wálayatınan saylanǵanlıǵı sebepli olar **jirondashılar** degen at aldı.

Sol waqıtta revolyuciya ele aqırına jetken joq, orta hám kishi burjuaziya hákimiyatqa kelmedi, diyqanlarǵa jer berilmedi, dep

Francuz burjuaziyalıq revolyuciyası

esaplawshılar da birqansha edi. Bul júdá solshıl aǵım yakobinshiler (olar Áwliye Yakob monastırınıń kitapxanasında jıynalǵanlıǵı ushın so-lay atalǵan) háreketinde óz kórinisin taptı.

- ◆ 1789-йыл 5-май ...
- ◆ XVI ásir aqırı — XVII ásir baslarında ...
- ◆ Lyudovik XVI háreketi ...
- ◆ Gabriel de Mirabo háreketi ...

Koroldiń taxttan awdarılıwı hám respublikanıń járiyalanıwı. 1791-ýılı jańa Nızam shıǵarıwshı májilis óz jumısın basladı. Ol tabıslı urıs mámlekette watandı súyiwshilik sezimin kúsheytti hám revolyuciyalıq jaǵdaydı saplastıradı, degen pikir menen Avstriyaǵa qarsı urıs járiyaladı. Francuzlar Belgiyaǵa armiya kirgizdi, buǵan juwap retinde avstraliyalılar hám prusslar Franciyaǵa bastırıp kirdi hám de birneshe qoǵandı iyelep aldı. Franciyaǵa qarsı urısqa Angliya da qosıldı.

Sonda Nızam shıǵarıwshı májilis «Watan qáwip astında!» degen shaqırıq penen xalıqqa múrjáát etti. Valmi awılı janındaǵı sawshıta francuz armiyaları pruss armiyası hújimlerin qaytardı. Bul mámlekette basqınshılıqlardan azat etiwdiń baslanıwı edi. Sol kúni, yaǵnıy **1792-ýıl 22-sentyabrde** Konvent monarxiyanı biykarlaw hám Franciyada respublika dúzimin ornatiw haqqında dekret qabılladı.

Paytaxtta Milliy gvardiya hám kewilliler láshkeri korol sarayın qorshap aldı. Korol Lyudovik XVI shańaraǵı menen birge qamaqqa alındı. Solay etip, revolyuciyanıń ekinshi basqıshında monarxiya awdarıp taslandı. Kóplegen monarixstlik gazetalar jabıldı, burınǵı wázirler qamaqqa alındı. 25 jasqa tolǵan barlıq er adamlarǵa saylaw huqıqı berildi.

- 1789-ýıl 14-iyulde** Bastiliya qoǵanı iyelendi.
- 1791-ýılı sentyabrde** Shólkemlestiriw májilisi Franciya tariyxında dáslepki konstituciyanı qabılladı.
- 1792-ýıl 22-sentyabrde** Franciyada respublika dúzimin ornatiw haqqında dekret qabıllandı.

Yakobinshiler diktaturasınıń ornatiwı hám qıyratılıwı. Konventtiń qararına muwapıq, 1793-ýıl yanvarda korol Lyudovik XVI óltirildi. Koroldiń ótiriliwi Angliya hám Ispaniyanı Franciyaǵa qarsı urısqa iytermedi. Avstriya armiyası hújimge ótti. Francuz áskerleri jeńiliske ushıradı. Yakobinshiler hám ápiwayı xalıq bunda jirondashılardı ayırladı. Sol waqıtta yakobinshilerdiń abrayı artıp, Franciyada hákimiyat yakobinshilerge hám olardıń jolbashıları — Robespyer, Marat hám Dantonǵa ótti. Olar rehimsiz (jawız) terrorshılıq basqarıwın ornattı. Jirondist deputatlar óltirildi. Kontrevolyucionerler bolsa qamaqtan qala

sirtına alıp shıǵılıp, atıp taslandı. Yakobinshilerdiń rehimsizligi shegarasız, ayawsız hám mánissiz edi.

Konventde Robespyer hám onıń tárepdarlarına qarsı til biriktirildi. 1794-jıl 27-iyulde Robespyer Konventde qol shappatlawlar menen qamaqqa alındı. Robespyer hám onıń tárepdarları nızamınan tısqarı dep daǵazalandı, bul bolsa sudsız óltiriw degeni edi. Barlıǵı bolıp júzge jaqın adam óltirildi, olar, tiykarınan, Parij Kommunası aǵzaları edi. Kommuna biykar etildi.

- ◆ 1793-jıl yanvarda ...
- ◆ 1794-jıl 27-iyulda ...
- ◆ Robespyer, Marat, Danton háreketi — bul ...

Ullı francuz burjuaziyalıq revolyuciyasınıń jáne bir basqıshı mine sonday juwmaqlandı. Xalıq mütájlik, urıs hám terrordan sharshadı. Yakobinshiler diktaturası quladı.

Revolyuciya eski tártiplerdi joq etip tasladı: feodallıq qaǵıydalar hám absolyutizm tamamlandı; diyqanlar jer aldı; Franciya respublika dep járiyalandı. Huqıqıy mámleket hám puqaralıq jámiyeti qalıplesiwi ushın tiykar salındı. Burjuaziyalıq mülkshiligi ornatıldı hám sanaat awdarıspaǵı ushın sharayat jaratıldı.

Úshinshi qatlam — Franciyada ornatılǵan tártipke baylanıslı jeńilliklerge iye bolǵan ruwxaniyeler hám dvoryanlardan basqa barlıq adamlar.

Shólkemlestiriw májilisi — konstituciya qabıllaw ushın jıynalatuǵın parlament.

Kommuna — jergilikli ózin-ózin basqarıw organı.

Absolyutizm — mámlekette basqarıw usılı. Onda sheklenbegen hákimiyat mámleket baslıǵı — monarxqa tiyisli.

1. Ullı francuz burjuaziyalıq revolyuciyasınıń baslanıwı sebepleri nelerden ibarat?
2. Franciyada «Insan hám puqara huqıqları deklaraciyasın»da qaysı huqıqlar kepillengen.
3. Franciyada «Watan qáwip astında!» shaqırıtǵı qanday maqsette hám qaysı shólkem tárepinen tayarlangan?
4. Franciyada yakobinshiler diktaturası ne sebepten quladı?

Karta menen islewe baylanısh tapsırma

Kartadan paydalanıp, Franciya burjuaziyalıq revolyuciyası bolıp ótken aymaqlardı talqılań hám eki baǵanalı kesteniń birinshisinde aymaq, ekinshisinde waqıyalardı keltiriń.

Konseptual keste tiykarında XVIII ásir Franciya rawajlanıwındaǵı ózine tánlikti talqılañ.

8-tema: ULLÍ FRANCUZ BURJUAZIYALÍQ REVOLYUCIYASÍNÍN TAMAMLANÍWÍ HÁM TARIYXÍY ÁHMIYETI

1795-jılǵı xalıq kóterilisi. Termidorshılar (francuz kalendarındaǵı termidor ayınıń 9-kúni hákimiyatqa kelgenler usılay ataladı) múlk hám erkin isbilermenlikti qorgaytuǵın respublika tárepdarı edi. Olar sawdadaǵı sheklewlerdi biykarladı. Sawda erkinligi baslandı, bahalar bir-neshe ese kóterilip ketti, pul keskin qádirsizlendi.

Franciya qaysı ásirde baslap birden-bir oraylıq hákimiyatqa boysındırıldı?

Miyetkesh xalıq ash qalıp atırǵan bolsa, «jaña baylar» ótip atırǵan waqıttı qoldan bermewge hám turmıs keshiriwge asıǵar edi. Burjuaziyalıq jámiyetiniń joqarı qatlamında aqsúyekler ádep-ikramlıǵı qayta tuwıla basladı.

Revolyuciyalıq ózgerisler dáwiri tamamlandı. Konvent deputatların endi xalqınıń jaǵdayı qızıqtırmaytuǵın edi. Parijliler Konvent isine tásir kórsetiwge urınıp kórdi. Parij átirapında narazılıq kúsheydi. Xalıq arasında «Xalıq, oyan! Waqıt keldi!», degen súrenler tarqaldı.

Solay etip, **1795-jıl aprelda** kóterilis baslandı. Mıńlap quralsız adamlar Konventke qaray keldi. Keshte, Milliy gvardiya Konventti qorshap alıp, xalıqtı quwıp jiberdi. Parij qamal jaǵdayında dep járiyalandı. May ayında bul waqıyalar tárirarlanıp, kóterilishiler Konventti iyelep aldı. Adamlar aǵımı barlıq imaratlardı toltırıp jiberdi. Eki kún dawamında ǵázep otı kúsheydi. Ekinshi kún aqırına kelip, kóterilishiler qıyratıldı hám quralsızlandırıldı olardıń jol bassları — sońǵı yakobinshiler gilatinada óltirildi. Kópshiligi qamaqqa alındı, súrgin etildi. Bul kóterilis Ullı francuz revolyuciyası dáwirinde xalıqtıń sońǵı ǵalaba massalıq shıǵıwı edi.

1795-jılǵı Konstituciya hám Direktoriya. 1795-jıldıń avgustında Konvent jaña Konstituciyanı qabıl etti, ol Franciyada respublika dúzimin bekkemledi, biraq, ulıwma saylaw huqıqın biykarladı. Endi nızamshılıq hákimiyatı eki palatadan — Bes júzler keńesi hám Aqsa-

qallar keñesinen ibarat bolğan nızamshılıq palatasına berildi. Atqarılıw hákimiyatı Aqsaqallar keñesin tayınlaytuğın bes adamnan ibarat Direktoriyağa tapsırıldı. Sonıń menen birge, 1795-jılı Konstituciya revolyuciyasınıń barlıq antifeodallıq jetiskenlikleriniń nızamlılığın tasıyıqladı.

◆ 1795-jıl aprelda ...

◆ «Xalıq, oyan! Waqıt keldi!» — ...

◆ 1795-jıldın avgustında ...

Jańa Konstituciya monarxiya tárepdarların kúsheytip jiberdi. Olar Konvenke qarsı qozğalań kóterdi. Artilleriya járdeminde kóterilishilerdi qıyratqan general Napoleon Bonapart Konventiń qutqarıwshısına aylandı.

Direktoriyanıń urısları. General Bonapart.

Hákimiyatqa kelgen iri burjuaziya ózge ellerdi basıp alıwdan mápdar edi hám Direktoriya dáwirindegi Franciyanıń urısları basqınshılıq xarakterine iye boldı. Reynniń shep jağası hám Belgiya Franciyağa qosıp alındı, Gollandiya bolsa bağıınñı respublikağa aylandırıldı. Basıp alınğan jerlerde francuzlar feodallıq tártiplerdi biykarladı. Biraq, basıp alınğan jerler talandı, áskeriy olja sıpatında azıq-awqat hám kórkem óner shıǵarmaları júklengen kárwanlar Parijge kelip turatuğın edi.

Napoleon Bonapart

Bul urıslarğa basshılıq etken Napoleon Bonaparttıń mámlekette abraı júdá joqarı edi. Ásirese, Italiyağa qarsı etilgen júris hám onıń boysındırılıwı Napoleondı júdá ataqlı etip jiberdi. Basıp alınğan jerlerde Napoleon feodallıq bağıınñılıqtı joq etti, shirkew hám ibadaxanalardı ayırım jıyımlardan ayırdı, belgili dárejede insan huqıqların bekkemleytuğın jańa nızamlardı engizdi.

Napoleonnıń jeńisleri jámiyette armiyanıń abraıın asırdı. Napoleon sol Italiyada ózin general emes, xalıqtıń táǵdirine tásir ótkeriwge múmkin bolğan ullı shaxs sıpatında sezdi. Keyin, 1798-jılı Mısırğa etilgen júris Napoleondı siyasiy hákimiyattı iyelewge iytermeledi.

1795-jıldın avgustında Konvent Franciyanıń jańa Konstituciyasını qabıl etti.

1798-jil Mısrğa etilgen júris Napoleondi siyasiy hákimiyattı iyelewge iytermeledi.

1799-jil 9-noyabr mámleket awdarıspağı. Direktoriya hákimiyatı xalıq arasında abırayğa iye emes edi, «jaña baylar» da Direktoriyanı jaqtırmaytuğın edi. Gazetalar «Kúshli hákimiyattı ornatiw!» talabın bas betlerinde kórsete basladı. Sonday sharayatta hákimiyatqa qarsı til biriktiriw uyımlastırıldı. Til biriktiriwshiler Mısrđan qaytqan Napoleonnan tiykarğı kúsh sıpatında paydalanıwğa qarar etti, Bonapart da buğan razılıq bildirdi. Jıynalıs ótkerip atırğan Aqsaqallar keñesi hám Besjúzler keñesi, iri armiya tárepinen qorshap alındı. Qorqıp ketken Aqsaqallar keñesi usınıs etilgen basqarıw usılı — Konsullıqtı dárhal tastıyıqladı. Besjúzler keñesi de bul qarardı tastıyıqladı. Konsullıq úsh adamnan ibarat atqarıw hákimiyatı bolıp, olardan hárbiri «Francuz respublikasınıń konsulı» atağına iye boldı. Saylangan úsh konsuldan biri Napoleon Bonapart edi.

Konsullar respublikağa sadıqlıq haqqında ant qabıl etti.

Franciyadağı burjuaziyalıq revolyuciya aqırına jetti. Bul revolyuciya pútkil dúnya tariyxı ushın da belgili mániste burılıs noqatı boldı. Ol alğa sürgen «Azatlıq, Teńlik, Doslıq ideyaları pútkil dúnya xalıqlarınıń keyingi rawajlanıwına arzıytuğın tásir kórsetti.

Sonday-aq, revolyuciya tariyxı kóplegen xalıqlar ushın úlken sabaq da boldı. Onıń ayawsız qırğınları, barlıq mashqalalardı sheshiwdiń quralı sıpatında terrordıń qollanıwı, siyasiy dushpanlardıń fizikalıq joq etiliwi sıyaqlılar da revolyuciya keltirgen qorqınıshlı reallıq boldı.

Termidor — Franciyada revolyuciya jılları qabıllangan jaña kalendardağı aydıń atı.

Konvent — ayırım mámleketlerde ayrıqsha wákillerge iye bolğan wákillik organı.

Direktoriya — burjuaziya revolyuciya dáwirinde Franciyada hákimiyattı kollegial basqarıw forması, atqarıw hákimiyatı.

Konsul — Franciyada burjuaziyalıq revolyuciya jılları engizilgen atqarıw hákimiyatınıń úsh basshılarınınan biri.

Terror — (qorqınısh, qáwipli) — qarsılaslardı joq etiw yaki qorqıtıw, xalıq arasında qáwip keltirip shıǵarıw.

1. 1795-jılǵı xalıq kóterilisi qalay baslandı?
2. 1795-jılǵı Franciya konstituciyası qanday tiykarǵı qaǵıydalardı engizdi?

3. Qaysi faktorlar Napoleon Bonapart abroyiniñ artıwın tãmiyinledi?
4. Ullı francuz burjuaziyalıq revolyuciyasınıñ tariyxıy áhmiyeti nelerden ibarat?

Dóretiwshilik jumıs tarpısrması

«Francuz burjuaziyalıq revolyuciyasınıñ áhmiyeti sonnan ibarat...» temasında esse jazıń.

Internet járdemide francuz burjuaziyalıq revolyuciyası virtual sayaxat uyımlastırıń hám temada úyrenilgen materiallar tiykarında tariyxıy waqıyanı talqılań.

9-tema. XVI–XVIII ÁSIRLERDE GERMANIYA IMPERIYASI

Ekonomikalıq jaǵday. Germaniya ekonomikalıq rawajlanıwda Angliya, Gollandiya hám Franciya sıyaqlı mámleketlerden arqada qaldı. Hátte, XVI ásirdeń ekinshi yarımınan baslap ekonomikalıq qalaqlıq baslandı. Bul, dáslep Germaniyanıñ 300 den artıq mayda knyazliklerge (mámleket) bólinip ketkenliginiñ aqıbeti edi. Siyasiy bóliniwshilik birden-bir ishki bazardeń payda bolıwına imkan bermedi.

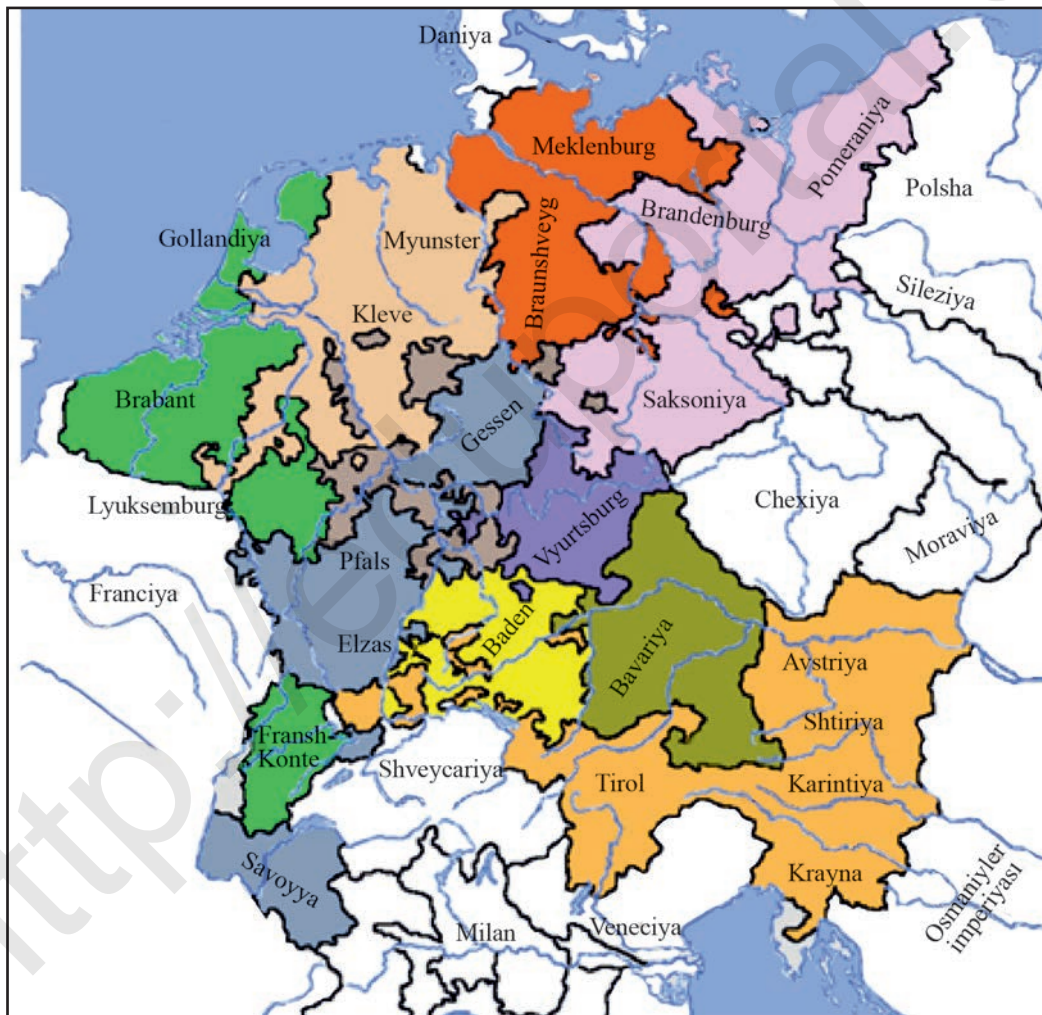
Orta ásirlerde qaysı sawashtan keyin Germaniyaǵa vengerlerdeń basqınshılıqları toqtaydı?

Bunnan tısqari, bul dáwirde teńiz sawda jollarınıñ Atlantika okeanına kóshkenligi aqıbetinde Germaniya arqalı ótetuǵın sawda jolları óz ahmiyetin joyıttı. XVI asir ortalarına shekem Arqa Italiya hám onıñ daldalshılıǵında pútkil Shıǵıstıń Batis Evropa bazarları menen baylanısları Germaniya jerlerinen ótken.

Germaniyanıñ xalıqaralıq kólemdegi ekonomikalıq roli — onıñ mıs islep shıǵarıw boyınsha dúnyada birinshi orındı iyelep kelgenligi menen belgilenip keldi. Mıs sawdadaǵı tiykarǵı onim bolıp esaplandı. Biraq, Amerikadan Evropaǵa altın hám gümistiñ úlken muǵdarda alıp keliniwi Germaniya mısınıñ áhmiyetine úlken zıyan tiygizdi. Sonday-aq, nemec sanaat onimleri shet mámleketler sanaat ónimleri menen básikeyse almadı. Sebebi Germaniyada manufaktura óndirisi tek qala menen sheklenip qalǵan edi. Ol awılǵa jayılmadı, yaǵnıy

natural xojaliq qatnasıqları húkım sürgen awıl xojaliq óndirisi sanaat ónimlerine bolğan talabın qanaatlandırmadı.

1524 — 1526-jılları bolıp ótken diyqanlar kóterilisiniń jeńiliwi orta ásirlik feodallıq qatnasıqlarınıń jáne uzaq hám bekkem saqlanıp qalıwına hám siyasiy ıdırawshılıqtıń dawam ete beriwine sebep boldı. Aqırında, Evropa mámleketleri ortasında kelip shıqqan otız jıllıq urısta (1618—1648) tiykarınan, nemec knyazlikleriniń jábirleniwi hám onıń qalaqlıq batpaǵına batıp qalıwına tásir kórsetti. Otız jıllıq

Muqaddes Rim imperiyası okrugleri

uris nátiyjesine muvafiq, Evropada siyasiy gegmonliq Franciyağa ótti.

Germaniya bolsa ekonomikalıq hám siyasiy kriziske ushıradı. Siyasiy pıtırañlılıq jáne de kúsheydi.

- ◆ XVI ásirniń ekinshi yarımınan — ...
- ◆ Otız jıllıq urıs — ...
- ◆ 1524—1526-jılları — ..
- ◆ XVI ásir ortalarına shekem — ...

Siyasiy dúzim. Germaniya rásmiy túrde birden-bir imperiya bolıp esaplandı, onı atına ğana imperator basqardı. Negizinde onıń birligi tek qağaz júzinde edi.

1806-jılğa shekem «Muqaddes Rim imperiyası» dep atalatuğın bul imperiyada hátte birden-bir puqalıq ta joq edi. Xalıq imperiyanıń emes, al knyazliklerdiń puqaraları edi.

Gabsburgler dinastiyasınan bolğan Germaniya imperatorı óziniń Avstriyadağı jerlerinen basqa heshqanday real hákimiyatqa iye emes edi. Imperiya Reyxstagi ámelde barlıq knyazliklerge májbúriy bolğan juwmaqlawshı qararlar qabil etpegen.

Qabıllağan jağdayda da, ol ámelde orınlanbaytuğın edi. Bunday sharayatta hárbir knyazlik tek ishki islerde emes, al sırtqı siyasatta da ğárezsizlikke umtılar edi.

Germaniyanıń xalıqaralıq jağdayı. Ishki siyasiy pıtırañlılıq XVII ásirniń ekinshi yarımında Germaniyanı Evropanıń kúshli mámleketleri qolında quwırshaqqa aylandırdı. Franciya aqır-aqıbetinde Strasburg qalası hám Reyn dáryasınıń shep jağalawların iyelep aldı.

1683-jılı Germaniya knyazlikleri Túrkiya basqınshılıǵına qarsı güresiw ushın tariyxta birinshi mártebe durıs qarar qabil etti hám milliy-azatlıq armiyasın dúzdi. Sol jılı Vena bosaqalarında osmaniylerniń armiyasın qıyратtı. Germaniyanıń bul jeńisi Oraylıq Evropanı osmaniylerniń basqınshılıǵınan saqlap qaldı.

Prussiya korolliginiń dúziliwi. Germaniya knyazlikleriniń ishinde Avstriya hám Brandenburg eń kúshli mámleketleri edi. XVII ásir bul eki knyazliktiń knyazliktiń Germaniyağa gegemonlıq ushın güresi astında ótti. Avstriyanı gabsburgler dinastiyası, Brandenburgti bolsa gogensollernler dinastiyası basqaratuğın edi.

Biriniñ paytaxtı Vena qalası, ekinshisiniki bolsa Berlin qalası edi. XVII ásir aqırına kelip, Brandenburg knyazligide Prussiya gersogligi jetekshi orıńǵa iye bolıp aldı.

1683-jılı Germaniya knyazlikleri Turkiya basqınshılıǵına qarsı gúresiw ushın tariyxta birinshi márte durıs qarar qabılladı.

XVII ásir Avstriya hám Brandenburg knyazlikleriniñ Germaniyada gegemonlıq ushın gúresi astında ótti.

1701-jılı Brandenburg knyazligi ornında Prussiya korolligi dúzildi. Brandenburg knyazi Fridrix I atı menen Prussiya koroli dep járiyalandı. Sol dáwirde baslap, qolaylı xalıqaralıq sharayattan hám basqa nemec knyazlikleriniñ kúshsizliginen paydalanǵan Prussiya qúdiretli mámleketke aylandı. Prussiya qúdiretli armiya da dúzdi.

XVIII ásir aqırında Prussiya maydanı boyınsha Evropada úshinshi, armiyasınıñ sanı boyınsha tórtinshi orındı iyeledi.

Fridrix II húkimdarlıǵı dáwirinde (1740–1786) Prussiya absolyut monarxiyaǵa aylandı.

Real — haqıyqattan da bar bolǵan; amelge asatuǵın; orınlanıwı múmkin bolǵan.

Gegemonlıq — siyasiy, ekonomikalıq, áskeriy ústinlik, bir mámlekettiñ basqası ústinen húkimdarlıǵı.

1. *Germaniya imperiyasınıñ ekonomikalıq rawajlanıwındaǵı artta qalıwınıñ sebepleri haqqında nelerdi bilip aldınız?*
2. *Germaniyada húkim súrgen siyasiy ıdrawshılıq qanday aqıbetlerge alıp keldi?*
3. *Germaniya knyazlikleriniñ 1683-jılı osmaniylardıñ armiyası ústinen jehisi Evropa ushın qanday áhmiyetke iye boldı?*
4. *Prussiya korolligi qanday sharayatta dúzildi?*

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

«Germaniya imperiyasınıñ dúziliwi» temasında óz betiñizshe jumıs jazıń.

Internet járdeminde *Germaniya imperiyasına* virtual sayaxat uyımlastırıń hám temada úyrenilgen materiallar tiykarında tariyxıy waqıyanı talqılań.

10-tema: XVI — XVIII ÁSIRLERDE ROSSIYA IMPERIYASI

Rus jerleriniń birlesiw. Altın Ordağa baǵınıshlıǵınan azat bolǵan Rus jerleriniń Moskva átirapında birlesiw procesi XVI ásir baslarında aqırına jetti. Oraylasqan mámleket payda boldı hám ol endi «**Rus**», «**Rossiya**» dep ataldı.

Kiev Rusı mámleketlerine qashan hám kim tárepinen tiykar salınǵan?

1547-jılı taxtqa otırǵan Ivan IV Rossiya tariyxında birinshi ret patshalıq tajın kiydi hám «car» dep ataldı. Rusda húkimdarlar burın «Ullı knyaz» dep atalatuǵın edi. Ivan IV ke patshalıq ataǵınıń beriliwi onı Batıs Evropa korolleri menen teńlestirdi. Ivan IV ishki siyasattıń tiykarǵı maqseti dvoryanlar qatlamın kúsheytiw arqalı boyarlar dárejesin tómenletiwge qaratıldı. Sol maqsette 1549-jılı ol birinshi ret erkin xalıqtıń hár túrli taypaları wákılleriniń jıynalısn — **Zemstvo sobornı** shaqırdı.

Ivan IV Zemstvo soborında boyarlar hákimiyatın keskin qaraladı. Sobor jańa nızamlar toplamı — **Sudebnik** dúziw haqqında qarar qabıladı. Oǵan baylanıslı, bunnan bılay dvoryanlardı jınayat hám qolaysız qılmısları ushın boyarlar sudına barıw qadaǵalandı. Dvoryanlardan mıńına Moskva uyezdenin jer-múlk ajratıp berildi. Mámleket lawazımların tek aqsúyek násilinen bolǵan adamlar iyelewi tártibine de shek qoyıldı.

Boyarlar ushın xalıqtan jıynalatuǵın salıqlar biykarlandı. Orınlarda jergilikli ózin-ózi basqarıw organları — **zemstvolar** dúzildi. Sudevnik krepostnoy diyqanlarınıń bir jer iyesinen basqasına ótiwin jılına bir kún — 26-noyabr menen sheklep qoydı.

Oprichnina. Boyarlar hákimiyatına soqqı beriw maqsetinde 1565-jılı Ivan IV mámleket jerlerinen úlken bólimin ajratıp aldı. Bul jerler **oprichnina** (ajratıp alınǵan) dep ataldı. Oprichnina óziniń armiyasına iye boldı. Ol patshanıń óziniń qarsılıqların jazalaw quralına aylandırıldı. Mámlekette rehimsiz terror, óltiriw hám súrgin dáwiri baslandı. Sonıń ushın Ivan IV «**Grozniy**» (rehimsiz, qorqınıshlı) laqabı menen ataldı.

Oprishnina Rossiyada feodallıq pıtırańqılıq qaldıqlarına qarsı kúshli soqqı berdi. Biraq, ol mámleket xojalıǵına úlken zıyan tiygizdi. Tek boyarlar emes, al on mıńlap ápiwayı adamlar da qurban boldı. Bul

bolsa jámiyettiń hár túrli qatlamlarında oprichninadan narazılıqtı kúsheytti. Nátiyjede, Ivan IV 1572-jılı oprichninanı biykarlawğa májbúr boldı.

Bul dáwirde Rossiya aymağı basqınshılıq urısların alıp barıw esabınan shıǵısqa hám qublaǵa qaray keńeyip bardı. Sonlıqtan, XVI ásir-diń ekinshi yarımında Kazan, Astraxan hám Sibir xanlıqları basıp alındı. XVI ásir aqırına kelip, Rossiya aymağı derlik eki márte keńeydi.

	◆ 1547-jılı — ...	◆ 1549-jılı — ...
	◆ 1565—1572-jılları — ...	◆ XVI ásir ekinshi yarımında — ...

«**Kóterilisler dáwiri**». Ivan IV Grozniy qaytı bolǵannan keyin taxtqa onıń ulı Fyodor Ivanovich keldi. 1598-jılı Fyodor da qaytı boldı. Ol perzentsiz edi hám taxtqa miyras qaldırmadı. Solay etip, Rossiyanı 700 jil basqarǵan ryurikler dinastiyası húkimdarlıǵı saplastırıldı. Sonday sharayatta Zemstvo soborı Baris Godunovtı patsha etip sayladı.

Baris Godunov qaytı bolǵannan keyin, Rossiya tariyxında tınısh emes, qozǵalańlar dáwiri baslandı. Qısqa waqıt ishinde birneshe patsha alması, boyarlar tásiiri jáne kúsheydi. Sonday-aq, shet mámleketler — Polsha hám Shveciya Rossiyanıń ishki islerine zorlıq etip aralasa basladı. Polsha, hátte Moskvanı iyelep aldı. Sonday awır sharayatta Rossiyanıń Watandı súyiwshi kúshleri awıl aqsaqalı Kuzma Minin hám sárkarda Dmitriy Pojarskiy jetekshiliginde xalıq láshkerlerin topladı. Olar 1612-jılı Moskva ushın bolǵan sawashlarda Polsha armiyasın jeńdi hám Moskvanı shet el basqınshılarınan azat etti. Rossiya ishki hám sırtqı awhalı awırlıǵına qaramastan, óziniń gárezsizligin saqlap qala aldı. Endi Rossiyanıń jańa patshasın saylaw máselesin sheshiw kerek edi.

1613-jılı Moskvada shaqırılǵan Zemstvo soborı Ivan IV Grozniy qatınıń tuwısqanı Mixail Fyodorovich Romanovtı Rossiya patshası etip sayladı.

Solay etip, Rossiyada jańa dinastiya — romanovlar dinastiyası taxtqa kelip, olar mámleketti 1917-jıl fevralǵa shekem basqardı.

Ekonomikalıq rawajlanıw. XVII ásirde Rossiya ekonomikasında jańa belgiler payda boldı. Bul, dáslep, tovar, yaǵnıy bazarda satıw ushın arnalǵan ónim islep shıǵarıwdıń rawajlanıwında da manufakturalar júzege keliwinde kórinde. Bul procesten awıl xojalıǵı da shette qalmaq. Tiykargı azıq-awqat ónimi — gálle hámme jerde tovarǵa aylandı.

Rossiyada XVII ásiriden baslap qalalar da rawajlandı. Olar mámlekettiń sawda-sanaat oraylarına aylandı.

Ónermentshiliktiń rawajlanıwı mámlekettiń rawajlanıwına wálayatlar arasında xojalıq baylanıslarınıń keńeyiwine, pútkil rossiya birden-bir ishki bazarınıń qurılıwına alıp keldi. Solay etip, Rossiya ekonomikasında da júdá ástelik penen bolsa da, jańa — kapitalistik qatnasıqlar qalıplesti.

Sheklenbegen (absolyut) monarxiyanıń ornatılıwı. Rossiyada sheksiz monarxiyanıń tolıq qalıplesiwi Pyotr I atı menen baylanıslı. Ol 1689-jılı taxtqa otırdı. Pyotr I sırtqı siyasatınıń tiykarǵı maqsetleriniń biri, Rossiyanı áskeriy-teńiz flotına iye mámleketke aylandıraw edi. Ol bul wazıypanı ayırıqsha jetiskenlikler menen ámelge asırdı.

1700-jılı Rossiya Baltik teńizine shıǵıw ushın Shveciyaǵa qarsı urıs basladı. Bul urıs tariyxqa «Arqa urıs» atı menen kirdi. Urıs 1721-jılı Rossiyanıń jeńisi menen tamamlandı. Sol jılı Finlandiyanıń Nishtadt qalasında Rossiya — Shveciya tınıshlıq shártnamesına qol qoyıldı. Oǵan muwapıq, Rossiya Baltik teńizine shıǵıw huqıqına iye boldı. Sol waqıtta Rossiya Evropanıń qúdiretli mámleketlerinen birine aylandı. 1721-jılı Pyotr I imperator dep járiyalandı. Rossiya imperiyaǵa aylandı hám mámlekette sheklenbegen monarxiya tolıq ornadı.

Rus milletiniń qalıplesiwi. Mádeniyat. Rus jerleriniń birlestiriliwi nátiyjesinde mádeniy baylanıslar bekkemlendi hám rus mádeniyatınıń ósiwi baslandı. Mádeniyattıń rawajlanıwı, ekonomikalıq jetilisiw menen birge, rus milletiniń qalıplesiwine alıp keldi. Áste-aqırın jergilikli shevalar saplastırılıp, rus milletiniń til birligi júzege keldi, birden-bir mádeniyat qalıplesti. Rustıń mádeniy birligi xalıq awızeki dóretiwshiligi, arxitektura, súwretlew óneri hám ádebiyatta óz kórinisin taptı. Biraq, mádeniyattıń jetilisiwine qaramastan, xalıqtıń tiykarǵı bólimi sawatsızlıq hám jawızlıq batpaǵında qalǵan edi. Sol sebepli XVIII ásiriden baslap, mámlekette bir qatar mektepler ashılıwı úlken áhmiyetke iye boldı. Moskvadaǵı matematika hám navigaciya pánleri mektebi, artilleriya, medicina mektepleri usılar qatarına kiretuǵın edi. Moskvadan basqa aymaqlarda da bir qatar mektepler hám bilim jurtları ashıldı.

Sol dáwirde Peterburgda Rossiya Ilimler akademiyası, keyin akademiya janında gimnaziya hám universitet payda boldı. 1755-jılı ullı rus alımı M. V. Lomonosov baslaması menen Moskva universiteti ashıldı. Bul dáwirdegi Rossiya iliminiń tabısları Moskva universiteti hám M. V. Lomonosov xızmeti menen baylanıslı. Sol jılları rus geografiya

XVIII ásirniń ekinshi yarımında Rossiya imperiyası

páni úlken tabıslarǵa eristi. Aziya menen Amerika arasındaǵı Bering buǵazı ashıldı. Laptevler ekspediciyası Arqa Muz okeanın Murmanskden tap Chukotkaǵa shekem úyrenip shıqtı. S. I. Chelyuskin Aziyanıń eń arqa shetin ashtı. Házir bul jer Chelyuskin murnı dep ataladı.

Sol dáwirde texnika rawajlanıwında da úlken tabıslarǵa erisildi. I. I. Polzunov, I. P. Kulibin sıyaqlı alımlar kóplegen texnikalıq oylap tabıwlarıdı ámelge asırdı. Rossiyalı ilimpazlar hám oylap tabıwshılar tárepinen jaratılǵan mashinalar jáhán ilimi hám texnikası jetiskenlikleriniń aldınǵı qatarında turatuǵın edi.

Biraq, qalaq, krepostnoy Rossiyada bul mashinalarǵa talap joq, olar derlik qollanılmaytuǵın edi.

Oprichnina — patsha húkimeti dushpanların zorlıq hám terror-shılıq quralları menen bastırıwǵa urınıw siyasatı edi.

1612-jılı Moskva ushın bolğan sawashlarda Polsha armiyası jeñiliske ushıradı.

1755-jılı ıllı rus alımı M.V. Lomonosov baslaması menen Moskva universiteti shólkemlestirildi.

XVI—XVIII ásirlerde rus ádebiyatı da úlken ósiw jolın basıp ótti. Bul dáwirde dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan **G.D. Derjavin, D.I. Fonvizin** sıyaqlı shayır hám jazıwshılar zamanagóy rus ádebiyatınıń qalıplesiwine úlken úles qostı. Ataqlı tımsalshı **I.A. Krılov** dóretiwshiliginiń baslanıwı da sol dáwirge tuwra keledi. Pyotr I dáwirinen baslap, Peterburg hám Moskva da júdá úlken qurılıs jumısları alıp barıldı. Sol jılları rus arxitekturasında Evropa hám rus milliy dástúrlerin sáykeslistirgen baǵdar qalıplesti.

Sol dáwirde rus milliy teatrı da qalıplesti. Onıń tiykarın salıwshısı sawdager **F.G. Volkov** rus aktyorlarınıń pútkil bir áwladın tárbiyalawda úlken xızmet kórsetti.

XVI—XVIII ásirler Rossiya tariyxında áhmiyetli dáwir boldı. Bul dáwirde Rossiya imperiya sıpatında qalıplesti, onıń aymaǵı eki márte-den zıyat keñeyip, Evropanıń eń úlken hám áskeriy jaǵınan qúdiretli mámleketine aylandı. Biraq qalaq sociallıq qatnasıqlar sebepli Rossiya ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwda Evropadan artta qalıp ketti.

Boyarlar duması — Rus mámleketinde dáslep knyazlar, soń patsha húkimetindegi joqarı mámleketlik keñesi.

Sudebnik — nızamlar toplamı.

1. Rusdı oraylasqan mámleketke aylandırıw qashan tamamlandı hám onıń tariyxıy áhmiyeti nelerden ibarat boldı?
2. Rossiyada qanday basqarıw sisteması ornadı?
3. Ivan IV Groznyy engizgen oprichnına ne hám onnan qanday maqset gózlenge edi?
4. Rossiyada romonovlar dinastiyası húkimdarlıǵı qalay ornatıldı?

Angliya, Franciya korolları hám Rossiya patshaları óziniń siyasatlarında ámelge asırǵan eń áhmiyetli islerdiń diziminiń dápterinińge dúziń.

Internt járdemide XVI—XVIII ásir Rossiya imperiyasına virtual sayaxat uyımlastırıń hám temada úyrenilgen materiallar tiykarında tariyxıy waqıyanı xronologiya formasına keltiriń.

11-tema: XVIII ÁSIRDE ARQA AMERIKA. AMERIKA QURAMA SHTATLARINIŃ DÚZILIWI

Arqa Amerikadağı inglis koloniyaları. Ullı geografıyalıq ashılıw-lardan soń Oraylıq hám Qubla Amerikada Ispaniya hám Portugaliya koloniyaları payda bolğan bolsa, Arqa Amerika, tiykarınan, Angliya hám Franciya tárepinen iyelep alındı.

1607-jılı Angliyanıń Virjiniyadağı dáslepki mánzili — Jeymstaun dúzildi. Inglis kolonizatorlarınıń ağımı jil sayın astı. Bul jerge puritanlar jámáátleri, jerlerinen ayırılğan diyqanlar, mıńlap jaslar kóship keldi. Sonday-aq, miynetke jaramlı junayatshılar da húkimet tárepinen koloniyalarğa súrgin etildi.

Orta ásirlerde Amerikanıń qaysı xalıqları óziniń mámleketlerin qura alğan edi?

Kolonizatorlar hám hinduler arasındağı óz ara qatnasıqlar júdá qıyın edi. Hinduler jańa texnologiya hám sawda-satıqtan payda kóriwine qaramastan, inglislər keltirgen kesellikler hám ashkózlik olardıń ázelden qalıplesken turmıs tárizine ayrıqsha zıyan tiygizdi.

Koloniyalarda kishi fermer xojalıqları keń tarqaldı. Áste-aqırın awıl xojalığı menen baylanıslı bolğan sanaat ósip bardı, XVII ásirdeń ekinshi yarımında birinshi manufakturalar payda boldı. Mámlekette kapitalistlik dúzim rawajlanıp atırğan bir sharayatta amerikasha plantaciya qulshılığı da saqlanıp qaldı. XVII ásirdeń baslap, Afrikadan kóplegen qara deneli qullar alıp kelindi.

Zamanagóy millettiń qalıplesiwi. Angliya burjuaziyalıq revolyuciyasınan keyin Amerikadağı koloniyalarda da burjuaziyalıq basqarıw usılları hám turmıs tárzi qalıplesip bardı. XVIII ásirdeń ortalarına kelip, koloniyalarda birden-bir ishki bazar júzege kele basladı, sawda baylanısları rawajlandı.

- ◆ XVII ásirdeń ekinshi yarımında...
- ◆ XVII ásirdeń baslap, ...

Amerikada birge jasawdıń tariyxıy tájiriybesi tiykarında kóship kelgenlerdiń birden-bir tariyxıy tágdiri júzege keldi. Inglis tili olar ushın ulıwma til bolıp qaldı. Úrp-ádetler hám turmıs tárizi birdey boldı. XVIII ásirdiń ortalarına kelip, Amerikanıń kópshilik xalqı ózlerin amerikalı dep atay basladı. Sol waqıtta ózine tán milliy mádeniyattıń da payda bolıw procesi júz berdi. Solay etip zamanagóy **amerika** milleti qalıplesti.

Ǵárezsizlik ushın bolǵan urıstıń sebepleri. Ullı Britaniya koroli, dvoryanlar hám isbilermenler koloniyalarınan alınatuǵın paydanı barǵan sayın kóbeytiwge háreket etti. Olar koloniyalardan qımbat bahalı shiyki zat, teri hám paxtanı alıp ketetuǵın edi, koloniyalardıń bolsa tayar ónimlerdi alıp keletuǵın edi, salıq hám tólemlerdi jıynap alatuǵın edi. Ullı Britaniya parlamenti Amerika isbilermenleri ushın hár túrli qadaǵalaw hám sheklewler ornatqan edi. Amerikalılardıń dáslepki narazılıq shıǵıwları usı sheklewler hám salıqlardıń asırılıwına qarsı bolıp ótti.

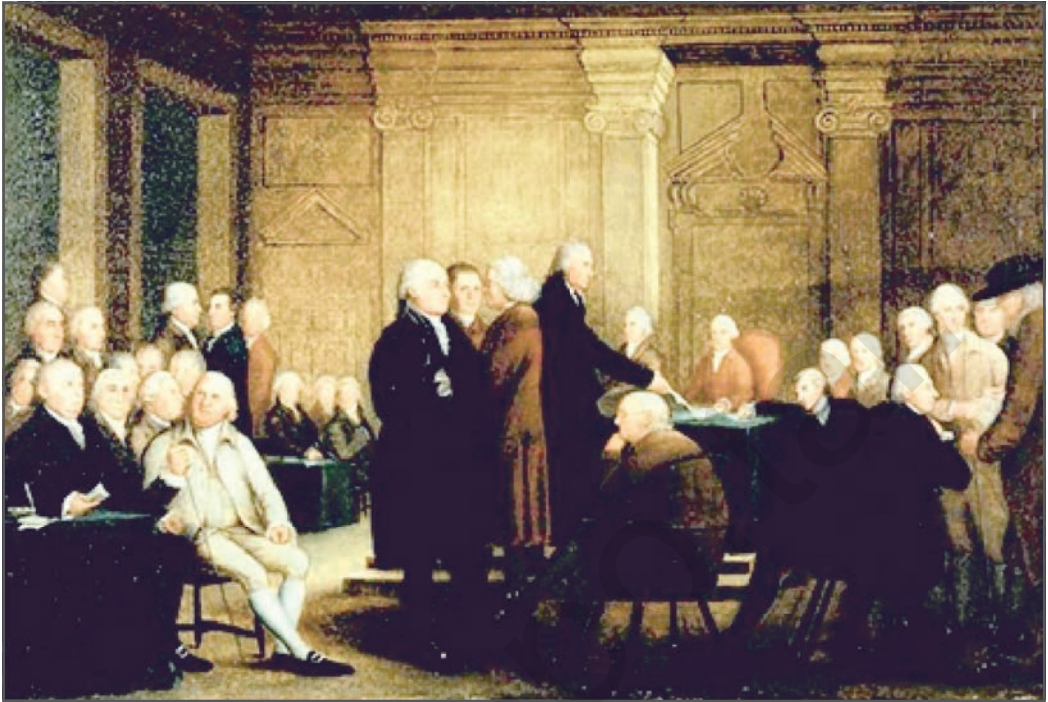
Urıstıń baslanıwı. 1774-jıl sentyabrde Filadelfiyada Birinshi Kontinental Kongressi jıynaldı. Onda Jorjiyadan basqa barlıq koloniyalardan wákiller qatnastı. Kongress ele Ullı Britaniyadan bóliniw másesin kótere almadı, biraq, Britaniya siyasatın qaraladı. Kongress ekonomikanı basqarıw ushın «Kontinental uyım» shólkemin dúzdi. Ǵárezsizlik tárepdarları tárepinen basqarılǵan bul shólkem jámáátshilik arasında revolyuciyalıq háreketke háwij aldırdı. Inglis armiyası menen dáslepki qurallı soqlıǵıswlar bolıp ótti.

Ǵárezsizlik ushın gúresshiler Amerikada respublika dúziw ideyası menen shıqtı. 1775-jıl may ayında baslanǵan Ekinshi Kontinental Kongressi ǵárezsizlik ushın urıs baslawǵa qarar etti.

Virjiniyalı polkovnik **Djorj Vashington** Amerika qurallı kúshleriniń bas komandiri etip tayınlandı. Respublikashılıq háreketi xalıqtıń hár túrli qatlamların qamtıp aldı.

Ǵárezsizlik Deklaraciyası. 1776-jıl mayda Ullı Britaniyadan ajıralıp shıǵıwǵa shaqırıwshı qarar qabıllandı. Rásmiy bayanat tayarlaw ushın virjiniyalı Tomas Jefferson basshılıǵında komissiya dúzildi.

1776-jıl 4-iyulde qabıllanǵan hám tiykarınan, T. Jefferson bilimdanınıń jemisi bolǵan Ǵárezsizlik Deklaraciyası jańa mámlekettiń ornaganlıǵın hám pútkil dúnyada háreketshen kúshke aylanǵan insan azatlıǵı haqqındaǵı dúnya qarasin járiyaladı.

AQSH g'arezsizliginiń j'ariyalanıwı

Angliyanıń Arqa Amerikadaǵı birinshi koloniyası 1607-jılı Jeymstaunda shólkemlestirildi.

1774-jul sentyabrde Filadelfiyada Birinshi Kontinental Kongresi shaqırıldı.

1776-jul 4-iyulda AQSH da G'arezsizlik Deklaraciyası qabıllandı.

«Biz, Amerika Qurama Shtatlarınıń wákilleri, xalıq atınan hám onıń wákilligi menen j'ariyalaymız, bul birlesken koloniyalar tiykarında da, haq-huqıqqa baylanıslı da azat hám de g'arezsiz shtatlar bolıwı kerek. Usı minutlardan baslap, olar Britaniya taxtına hárqanday tiyislilikten azat etiledi», — delinedi G'arezsizlik Deklaraciyasında.

G'arezsizlik Deklaraciyasında mámleket qurılısınıń tiykarı sıpatında xalıq suvereniteti principi j'ariyalandı, xalıqtıń zalımlarǵa qarsı kóteriliwine, jasawǵa, azat bolıwǵa, teńlikke bolǵan huqıqı kórsetildi. **4-iyul** hár jılı AQSH da **G'arezsizlik kúni** sıpatında belgilenedi.

Amerika revolyuciyasınıń xarakteri hám ózgeshelikleri. Arqa Amerikada gárezsizlik ushın alıp barılğan urıs sol waqıtta burjuaziyalıq revolyuciyası bolıp, ol eki: milliy gárezsizlikke erisiw hám Amerikada kapitalistik qatnasıqlardı ornatiw mashqalaların sheshiwi kerek edi.

Revolyuciyanıń tiykarǵı ózgesheligi usı edi, ol milliy-azatlıq urısı formasında ótti. Urıs dáwirinde bir qatar demokratiyalıq ózgerisler ámelge asırıldı.

Urıs háreketleriniń barısı. Ullı Britaniya Amerika gárezsizligin birden tán almadı, gárezsizlik tárepedarlarına qarsı qatán gúres alıp bardı. Áskeriy háreketler tiykarınan, mámleket arqasında bolıp ótti. Revolyuciya dáwirinde respublikashılar armiyası úlken qıyınshılıqlardı basınan keshirdi. Áskerler áskeriy iske derlik úyretilmegen, qural-jaraq, oq-dári, azıq-awqat jetispeytuǵın edi.

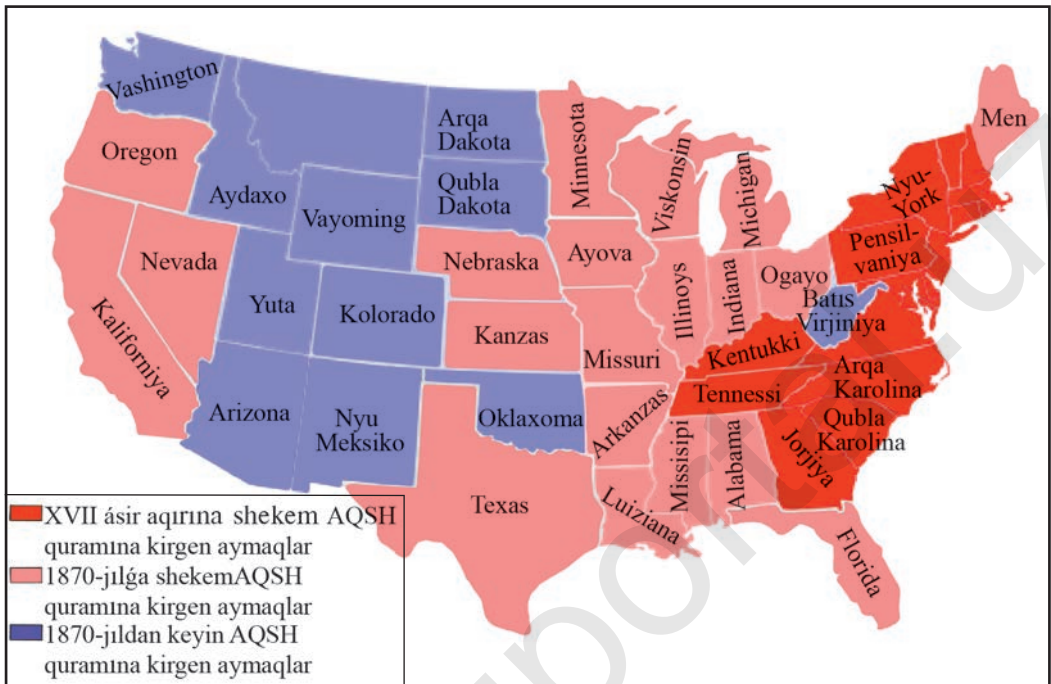
Sonday sharayatta Franciya Amerikaǵa qural-jaraq penen járdem bere basladı. Amerika hám Franciya arasında «Doslıq hám Kommerciyalıq Pitimi» ne qol qoyıldı. Franciya — Amerika awqamı jaqsı nátiyjelerge alıp keldi. **1782-jılı** inglis armiyalarınıń tiykarǵı bólimi baǵındı. Sonnan keyin Ullı Britaniya húkimeti Parijde tınıshlıq sóylesiwlerin ótkeriwge qarar etti. Sóylesiwlerde Amerika tárepinen Benjamin Franklin, Jon Adams hám Jon Jey qatnastı.

1783-jılı. Britaniya hám onıń Amerikadaǵı burınǵı koloniyaları arasında **Parij pitimine** qol qoyıldı. Pitimge muwapıq, Ullı Britaniya Amerika Qurama Shatatlarınıń dúzilgenligin, onıń gárezsizligin, azatlıǵın hám suverenitetin tán aldı.

Urıs tamamlandı. Aldında bolsa mámleketti birlestiriw, onıń ekonomikalıq awhalın jaqsılaw wazıypası turatuǵın edi.

1787-jılǵı Konstituciya. Revolyuciyanıń tabıslı tamamlanıwı amerikalılardı Gárezsizlik Deklaraciyasında kórsetilgen arız-úmitleri hám ideyaların konstituciya kórsetiw imkanın berdi. Derlik barlıq shtatlar óziniń konstituciyalarına iye boldı.

Biraq, mámlekette shtatlardı birden-bir nızam tiykarında birlestiriw, olardı basqarıw, birden-bir ekonomikalıq sistemasın qalıplestiriw sıyaqlı mashqalalar bar edi. Olardı sheshiw ushın 1787-jıldıń mayında Filadelfiyada jumıs baslaǵan Federal Konvent jıynalıısına shtatlardan saylanǵan wákiller sıpatında kózge kóringen gayratkerler toplandı. Olar arasında Jorj Vashington, Jeyms Uilson, Benjamin Franklin, Jeyms Medison, Aleksandr Gamilton sıyaqlı belgili adamlar — «Amerikanıń ataları» bar edi.

XIX ásir diń 70-jıllarında AQSH

- ◆ 1783-jılı ...
- ◆ 1787-jıl may ...
- ◆ B. Franklin, J. Adams hám J. Jeyler háreketi — ...

Oy-pikirler hám tartıswlar uzaq dawam etti. Tartıslar, tiykarınan, Kongress, federal húkimet hám Joqarı sudtıń dárejesi hám de shtatlar menen oraylıq hákimiyat arasındǵı qatnasıqlar haqqında boldı. Nátiyjede, **1787-jıl 17-sentyabrde AQSH Konstituciyası** qabıllandı.

Konstituciya AQSH ta respublika dúzimin ornattı. Atqarıw hákimiyatın basqarıw ushın 4 jıl múddetke saylanatuǵın hám keń wákılliklerge iye bolǵan AQSH prezidenti lawazımını engizildi. **1789-jıl** bolıp ótken saylawlarda **Jorj Vashington** AQSH tıń birinshi prezidenti etip saylandı.

Revolyuciya nátiyjesinde AQSH gárezsiz mámleketke aylandı, respublika düzimi ornattıldı, sawda hám sanattı rawajlandırıw jolındaǵı barlıq tostıqlar alıp taslandı, erkin básekige, jeke baslaması hám aktivlikke, isbilermenlikke keń jol ashıldı. Biraq, qubla shtatlarda planta-ciyalıq qullıq saqlanıp qaldı.

Gárezsizlik Deklaraciyası hám AQSH Konstituciyası Evropanıń al-dıńǵı oyshullarına úlken tásir kórsetti, olarda aldǵa sürilgen ideyalar ulıwma insaniylıq xarakterge iye bolıp, kóplegen xalıqlar güresiniń mazmunına aylanıp qaldı.

Deklaraciya — áhmiyetli qaǵıydalar járiyalanǵan hújjet.

Federal húkimet — federativlik mámlekette oraylıq basqarıw organı.

Federal Konvent — Kontinental uyım, materik uyımı, materik kólemindegi shólkem.

Federal — federaciya (awqam) quramına kirgen barlıq subyektlar (respublika, shtat) ushın ulıwmalıq túsinik. Máselen, federal húkimet yaqı Federal Konvent.

1. Angliyanıń Arqa Amerikada koloniyalıq siyasatı qalay ámelge asırıldı?
2. Amerika milletiniń qalıplesiwine alıp kelgen faktorlar nelerden ibarat?
3. Parij pitimi qashan qol qoyıldı hám onıń mánisi neden ibarat?
4. AQSH konstituciyasınıń ózine tán tárepleri nelerden ibarat?

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Tomas Jefferson, Jorj Vashington haqqındaǵı maǵlıwmatlardı tabıń hám tariyxıy shaxslar xızmetine baha beriń.

Kartadan paydalanıp, AQSH hákimshilik-aymaqlıq dúzilisin dápterinińizge jazıń.

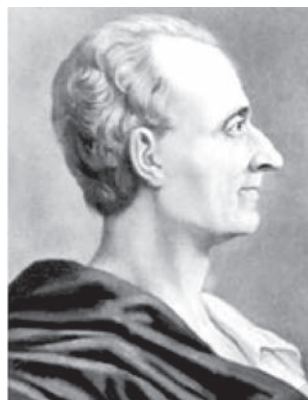
12-tema: AǴARTIWSHILIQ (BILIMLENDIRIW) ÁSIRI

Jámiyetlik-siyasiy ideyalar. XVIII ásir Evropa tariyxına «Aǵartıwshılıq ásiri» atı menen kirdi. Burın tek tar ortalıqtaǵı ilimpazlardıń mülki bolǵan ilim-pán universitet shegarasınan shıǵıp, keń jámáátshilikke tarqala basladı.

Eń aldınǵı, bilimli, aǵartıwshı jazıwshılar, xudojnikler, filosoflar adamdı ezip atırǵan, onıń qábiletin shekleytuǵın hám qádir qımbatın ayaq astı etetuǵın barlıq jaǵdaylardı keskin sınǵa aldı. Olar shirkew

Volter

Sharl Monteskyo

tálimatı hám ulıwma, dinniń ózin sınaǵa aldı, absolyutizmge hám barlıq feodallıq tártiplerge qarsı shıqtı, feodallıq turmıs táriziniń ómirin ótep bolǵan barlıq illetlerine qarsı gúres basladı.

XVIII ásirdeń aǵartıwshıların insannıń taw-sılmaytuǵın kúsh hám imkaniyatlarına ullı isenim, massanı keń kólemde bilimli etiw zárúrligin túsiniw sezimi ajıratıp turadı. Sol sebepli aǵartıwshılıq óz dáwiriniń ullı ideyalıq háreketi edi.

Bul háreket qatnasıwshıları tariyxta «**aǵartıwshılar**» atın aldı. Olardan eń belgileri francuz alımları **Volter, Sharl Monteskyo, Jan Jak Russo, Deni Didro** hám inglis aǵartıwshısı **Adam Smit** edi. Insan ańınıń dóretiwshilik qúdiretine sheksiz isengen aǵartıwshılar, feodallıq tártipler menen gúrestin revolyuciyalıq usıllarına unamsız qatnasta boldı. Olar bilimlendiriwdin rawajlanıwı óz-ózinen bar tártiplerdiń ózgerisine alıp keliwi múmkin dep esaplaytuǵın edi.

Eski teoriyalar hám ideyalarga qarama-qarsı tárizde aǵartıwshılar aldınǵı hám óz dáwiri ushın revolyuciyalıq bolǵan jańa ideyalardı aldıǵa súrdi.

Insan ushın múnásip jasaw hám miynet sharayatın jaratatuǵın pánniń imkaniyatlarına sheksiz isenim Aǵartıwshılıq ásiriniń tiykarǵı ideyası boldı. Sol sebepli «ilim hám rawajlanıw» degen sózler aǵartıwshılardıń súrenine aylandı.

Adamnıń dóretiwshilik qúdiretine úlken isenim aǵartıwshılardı úzliksiz ilhamlandırıp turdı.

Aǵartıwshılıq ásiri kórkem ádebiyat. Aǵartıwshılıq ásiri — bul Evropa mádeniyatı tariyxındaǵı tiykarǵı basqıshlardan biri bolıp, ilim, filosofiya hám jámiyetlik pikirdin rawajlanıwı menen baylanıslı. Aǵartıwshılıq ásiriniń tiykarın erkin pikir quraydı. Balalıqtan kópshiliktiń súyikli Qaharmanı bolǵan Rebinzon Kruzo Aǵartıwshılıq ásirinde dúnyaǵa keldi. Inglis jazıwshısı **Daniyel Defo** (1660—1731) óziniń qaharmanın isbilermen, miynet súygish, óz kúshine isenimli etip

jaratadı. Robinzon adamsız atawda tırısqaqlıq hám ójetlik penen úy saldı, ruwzıgershilik buyımların hám mebel isledi, haywanlardı úyretti. «Rombinzon Kruzo-nıń ómiri hám ájayıp waqıyaları» romanı miynet, anıq insanıyılıq pikir, tırısqaqlıq hám qaharmanlıq gimni bolıp qaldı.

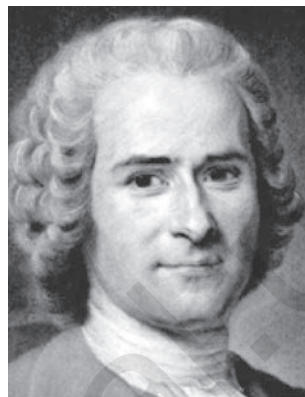
Awıldıń ruwxaniyi, keyin bolsa Irlandiyadaǵı Dublin ibadatxanası basshısı **Jonatan Swift** (1667—1745) aǵartıwshılardıń joqarı dárejeli ideyaları adamlardı ózgertpegenligin, burjuaziyalıq jámiyet hám feodallıq jámiyet sıyaqlı jetiskenlikten birqansha uzaq ekenligin óziniń «Gulliverdiń sayaxatı» romanında ashıp berdi.

Swifttiń qaharmanı Gulliver menen Robinzon — zamanlaslar. Aǵartıwshılıq ásiri adamları, biraq, Gulliverdiń kózqarasları tereńirek. Al, sonıń ushın da onıń uzaq mámleketlerge etken sayaxatları quwanışsız juwmaqlandı.

Biraq Swifttiń maqseti insan tábiyatın biy-parwa baqlaw emes, adamlarǵa shın kewilden ashınıw, olarǵa insanıyılıqtı saqlap qalıwǵa járdemesiw, jabayılısıp ketiwden eskertiw edi. «Insan siz oylaǵannan da qádirlirek», dep jazǵan Swifttiń aqıl hám qábilet kúshi Aǵartıwshılıq ásirin óshpeytuǵın nur menen jaqtılandırıp turadı.

Onıń awır jaǵdayda da insanıyılıqtı saqlap qalıwǵa shaqırığı búginde óziniń áhmiyetin joytqan joq.

Ullı nemec shayırı **Iogann Wolfgang Gyote** (1749—1832) bolsa óziniń ásiriniń—ań hám jaqtılıq ásirin súwretleytuǵın qaharman izlep, doktor Faust haqqındaǵı áyyemgi nemec ápsanasın qaytadan jazdı. Dóretiliwine 60 jıl sarplangan filosofiyalıq drama adamnıń óziniń ideyaları ushın gúresi ullı gúres ekenligin aytıp ótiw menen Aǵartıwshılıq ásiriniń áhmiyetin ashıp berdi. Qartayıp qalǵan Faust máńgi haqıyqattı ańlap jetti.

J.J. Russo

D. Defo

J. Swift

I. V. Gyote

*Uzaq òmir jolin òttim basıp,
Dùnya haqıyqatın aňlap juwmağın:
Tek usı múnásip òmir hám erkke,
Kim hâr kùn olar ushın gúreske kirisse!*

Súwretlew óneri. XVIII ásirdeń birinshi yarımında Evropa súwretlew ónerinde ele de saray xalqınıń názik óneri güllep rawajlandı. Bul dáwirde «koroldıń birinshi súwretlewshisi», ápsanalıq saxnalardıń ájayıp ustası **Fransua Bushe** (1703—1770) edi. Onıń real turmıstan sheksiz uzaqta bolğan súwretleri aristokratlar saraylarına ájayıp nağıs bolatuğın edi.

«Biypárwa»

Basqa bir xudojnik Antuan Vattónıń súwretleri bolsa birqansha tereńrek edi. Ol salğan súwretler eń názik sezim-tuyğılardı, qaharmanlardıń kózge kórinbeytuğın kewil-keshirmelerin súwretleydi. Vatto salğan «Qıyın usınıs», «Biypárwa» sıyaqlı shıǵarmaları júdá belgili edi.

Muzıka. Nemec kompozitorı «**Iogann Sebastyan Bax**» (1685—1750) tiri waqtında belgili emes edi. Onıń shıǵarmaları adamlarǵa júdá ayırıqsha túyiletuğın edi, shirkew bolsa Qudaydan qorqıw namalarınıń jeterli emesligi ushın onıń muzıkaların jaqsı kórmeytuğın edi. Hátte Baxtıń balaları da ákesiniń dóretpesin úmitsiz, gónerip qalğan dep esaplaytuğın edi. Olarǵa miyras bolıp qalğan Bax qol jazbalarınıń birqansha bólimin joq etken.

I. S. Bax

Baxtıń xor, solistler hám orkestr ushın jazılğan úlken shıǵarması — «Mattonıń yoshlı tuyğıları» havoriy Matto gúrriń etip bergen Isa Masixtıń azap-uqıbetleri, sezim-tuyğılardıń súwretleydi.

Injil ápsanasın Bax adamlardı qutqarıw ushın ózin qurban etken qaharman haqqındaǵı, xalıq draması sıpatında bayan etedi.

Ағартышılıқ áсiri музика кóркem óнерине úлкен úлес qosqan jáне bir shaxs **Volfgang Amadey Mocart (1756—1791) edi.**

Ol Avstriyanıń áyyemgi gózzal qalasında Zalsburgda dúnyaǵa keldi.

Zamanlasları Mocarttı óz dáwiriniń ha-qıyqıy karamatı degen. Onıń ómiri qısqa, jarılıq, qorlıq hám jalǵızlıq da bolsa da, onda quwanış hám ullı muhabbat, baxıt hám dóretiwshilikke umtılw ústin edi.

Ol 3 jasınan baslap muzıkanı úyrene basladı, 4 jasında óziniń birinshi koncertin jazdı, 12 jasında jazǵan operasınıń premerası Milan teatrında qoyıldı, 14 jasında Mocart Italiyadaǵı eń abraylı muzıka akademiyasınıń akademigi boldı. Ómiriniń sońǵı on jılın Mocart Venada ótkerdi. Kompozitordıń «Figaronıń úyleniwi» operası onı júdá ataqlı etti. Operanıń namaları hámme jerde: kóshelerde, maydanlarda, asxanalarda jańǵırdı, onı, hátte kóshe muzıkashıları da atqaratuǵın edi.

Kompozitordıń sońǵı shıǵarması — «Rekviem» (*requem* — qayǵılı nama, dem alw) shirkewlerde mahrumlardıń eslewine baǵıshlanıp atqarılatuǵın edi. Bul ómir hám ólim haqqındaǵı, insannıń bul dúnyadaǵı táǵdiri haqqındaǵı shıǵarma. Onıń birinshi atqarıwına shekem jasaw Mocartqa nesip etpedi.

Ózin ullı kompozitor Mocarttıń miyras dep esaplaǵan kishi **Lyudvig van Betxoven (1770—1827) edi.** Ol 22 jasınan baslap Venada jasadı. Qorqınışlı kesellik aqıbetinde qıynalǵan hám pútkilley esitpey qalǵan Betxoven boysınbadı. Ol kesellikke qarsı gúresken jılları tásiriniń qúdireti hám gózzallıǵı menen adamlardı tań qaldıratuǵın shıǵarmalar jarattı.

«Fantaziya jolında sonata» («Aydın») — kompozitordıń baxıtsız muhabbatı haqqındaǵı shıǵarma. «Qaharman» simfoniyası bolsa XVIII ásir aqırında Franciyada júz bergen revolyuciyalıq waqıyalar ruwxı menen suwǵarılǵan.

Simfoniya dáslep Bonapartqa baǵıshlangan edi. Ol ózin imperator dep jariyalangannan soń kompozitor shıǵarmasına «Qaharman nama» degen jańa at berdi.

V. A. Mocart

L. V. Betxoven

Simfoniya orayında — boysinbaytuğın kóterilishshi obrazi, tágdirdiñ heshqanday soqqıları sındıra almaytuğın batır, qorıqpaytuğın insanniñ kórinisi sáwlelenedi.

Betxoven ómiriniñ soñğı kúnlerine shekem sananı, jarqın kúshler saltanatın hám jeñisin húrmetlewge bağıshlangan shıǵarmalar jaratıw ármanı menen jasadı.

XVIII ásir tariyxqa Evropadağı qatlamlı jámiyet tiykarlarına, monarxlardıñ absolyut hákimiyatına qarsı mánawiy shaqırıtıq bolıp shıqqan Aǵartıwshılıq ásiri sıpatında kirdi. Aǵartıwshılıq ideyaları adamlardıñ añın iyelep, Evropa civilizaciyasınıñ kórinisin ózǵertip jibergen materiallıq kúshke aylandı.

Aǵartıwshılıq ideyaları Arqa Amerikada ǵárezsizlik ushın urıs jılları, Ullı francuz revolyuciyası dáwirinde ǵalabalıq xarakterge iye boldı. Aǵartıwshılıq dáwiriniñ kóplegen ideyaları XIX, ásirde, XX ásirde demokratiyalıq mámleketler siyasiy ámeliyatınıñ, huqıqıy normalarınıñ tiykarına aylanıp, jámiyettiñ keñ qatlamları arasında tán alındı.

Aǵartıwshılıq ásirinde qalıplesken insanniñ azatlıǵı hám teñligi sıyaqlı ideyalar keyingi ásirlerde Aziya hám Afrika xalıqları arasında tarqalıp, bul xalıqlar ǵüresiniñ de mazmunın payda etedi.

1. Aǵartıwshılıq ásiriniñ jámiyetlik hám siyasiy ideyaalrı qaysı oyshıllardıñ atları menen baylanıslı?
2. Aǵartıwshılıq ásiri kórkem ádebiyatınıñ qanday kórnekli wákillerin hám olardıñ tiykarǵı ideyaların bilesiz?
3. Aǵartıwshılıq dáwiriniñ súwretlew óneri wákillerinen kimlerdi bilesiz hám olardıñ shıǵarmaları nesi menen ajralıp turadı?
4. Aǵartıwshılıq ásiri muzıka kórkem óneri dúnyaǵa qaysı ataqlı kompozitorlardı berdi?

J. Svifttiñ «Gulliverdiñ sayaxatı» romanın kitapxanadan alıp oqıñ hám tásirleriñizdi dápteriniñge jazıñ.

Internet járdeminde Mocarttıñ «Rekviem» hám Betxovenniñ «Qaharman nama» simfoniyasın tıñlañ hám de olar tiykarında «Muzıka sıyqırı» atlı esse jazıñ.

«Mocart» filmin kóriñ hám juwmaq shıǵarın.

III BAP. XVI—XVIII ÁSIRLERDE AZIYA HÁM AFRIKA MÁMLEKETLARI

13-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE AZIYA MÁMLEKETLARI RAWAJLANIWÍNIN TIYKARGÍ ÓZGESHELIKLARI

Evropa tariyx páninde shıǵıstıń rawajlanıw formasın «dástúrlık civilizaciya», «dástúrlık jámiyet» dep ataydı. Buǵan kópshilik ápiwayı turmıs tárizi, diniy sabır-taqat, jer iyeliginiń ózine tán forması, adamlar turmısınıń mámleket tárepinen tártipke salınıwı sıyaqlılardı tiykargı belgiler sıpatında kirgizedi.

Áyyemgi civilizaciylar qaysı ayaqlarda payda bolǵan edi?

Rawajlanıwdıń tiykargı baǵdarları. Aziya mámleketlerinde Jańa dáwir olardıń koloniyalardı aйландırılıwı menen baylanıslı. Orta ásirlerde Shıǵıs mámleketleri tábiyattıń saqıy sawǵası sebepli ózleriniń

geografiyalıq hám tariyxıy ústemliklerin kórsete aldı. Rawajlanğan jámiyetlik miynet bólistirilwiine, mádeniy rawajlanıwdıń júdá joqarı dárejesine, jámiyet mánawiy rawajlanıwınıń birqansha joqarı basqıshın kórsetiwshi diniy hám ádep-ikramlıq sistemanı qalıplestiriwge eristi. Shıǵıstıń Batıstan ústinligi, ásirese, ásirler dawamında toplanğan mánawiy imkaniyatlar, tájiriye hám bilimlerge tayanğan intellektual kúshlerinde anıq kórindi. Bul dáwirde texnikalıq, texnologiyalıq, shólkemlik hám mádeniy innovaciýalar keń tarqalğan bolıp, olardıń kópshiligi 300-500 hám hátte, 1000 jıl ótkennen soń Evropada payda boldı, bir bólimi Shıǵıstan ózlestirildi. Xalıqtıń ósiw tezligi de ekonomikalıq imkaniyatlardıń joqarılıǵınan derek beredi.

Biraq, Jańa dáwir baslarına kelip, Shıǵıs mámleketleri rawajlanıwda Evropaga salıstırǵanda sezilerli dárejede arqada (artta) qala basladı. Bunıń tiykarǵı sebepleri sıpatında tómendegilerdi kórsetiwge boladı:

— *Shıǵıs mámleketlerinde áskeriy qárejetler muǵdarı Batis mámleketlerinikinen birqansha joqarı edi;*

— *XVI—XVII ásirlerden baslap, Shıǵıs mámleketlerinde transport quralları (kemeler, portlar, jollar, kanallar qurılısı) hám kommunikaciya sistemasınıń (kitap basıp shıǵarıw, sawatlılıq dárejesi) rawajlanıw pátleri Batis mámleketlerine salıstırǵanda páseydi;*

— *Orta ásirlerdiń aqırlarınan baslap, Shıǵıs mámleketleri jekkeleniw yaqı «jabıq esikler» principine tiykarlanıp, aktiv sırtqı siyasat alıp barmadı;*

— *evropalı kolonizatorlar kirip keliwi dógereginde Shıǵıstıń kóplegen mámleketlerinde tariyxıy jaqtan jaratılğan materiallıq, jámiyetlik hám ruwxıy baylıqlardı rawajlandırıw ornına, tábiyiy resurslardan uzaq waqıt ekstensiv paydalanıw nátiyjesinde kelip shıqqan social-ekonomikalıq krizis baqlanğan edi.*

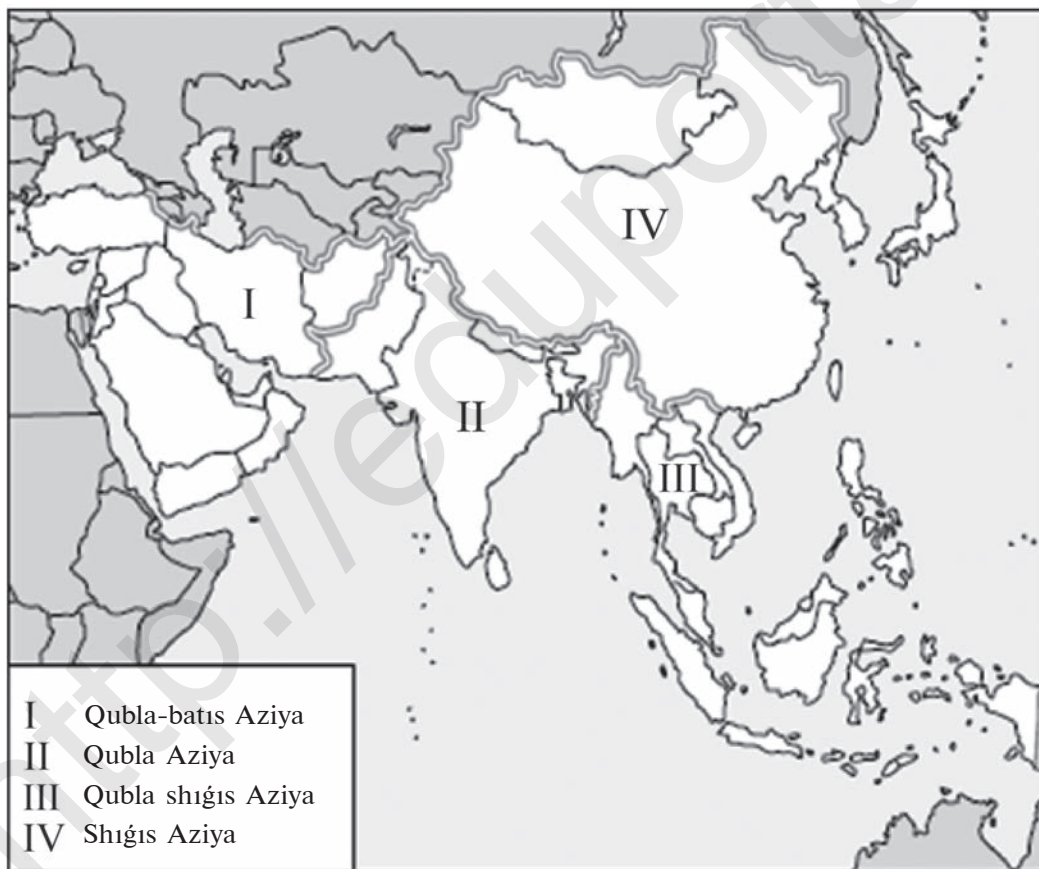
Evropa ekspansiyası hám koloniallıq Aziya mámleketleriniń social-ekonomikalıq dúzilisine birqansha qarsı tásir kórsetti. Civilizaciýalar arasındaqı «baylanıs» adamlar arasındaqı júdá úlken joǵaltıwlarǵa alıp keldi. Kópshilik jaǵdaylarda koloniallıq keń kólemdegi talawshılıqtan ibarat bolıp qaldı.

Biraq, XVII ásirdiń ortalarına shekem Batıstıń Shıǵıstan ústinligi tek sırtqı kórinis bolıp, bul dáwirde Shıǵıs áskeriy iste, materiallıq baylıqlardı óndiriwde Evropadan birqansha aldında edi. Biraq, Shıǵıs birdey emes edi. Shıǵısta birneshe hár qıylı civilizaciýalardı ajratıp kórsetiwge boladı.

Qıtay-konfuciylık civilizaciýası XVI ásirde dúnyanıń eń xalqı kóp hám bay bólimi bolıp qalğan edi. Adamlardıń ápiwayı turmıs tárizi,

diniy sabir taqat, jer iyeliginiń ózine tán forması, turmıs táriziniń mámleket tárepinen tártipke salınıwı sıyaqlılar bul civilizaciyanıń tiykarǵı belgileri bolıp esaplanadı.

Yaponiya civilizaciyası ulıwma basqasha xarakterge iye. Ol Qıtaydan kóp jańalıqların: jazıw sistemasın, materiallıq mádeniyattıń birqansha bólimin qabıl etti. Sonıń ushın Yaponiya civilizaciyasın Qıtay civilizaciyasınıń bir tarmaǵı da deydi. Biraq, Qıtaydan ayırmashılıǵı, yapon jámiyetinde shaxs hám onıń óziniń ómir jolın erkin tańlaw huqıqı biykarlanbaydı. Yaponiya xalqı quramında Evropa dvoryanlarına uqsas joqarı dárejeli ricarlar (samuraylar) hám knyazları bar Shıǵıstaǵı birden-bir mámleket edi. Rawajlanıwdıń joqarı dárejesi bul civilizaciyanıń siyrek ushırasatuǵın ózgeshiliklerinen derek beredi.

Qubla hám shıǵıs Aziya regionları

Tek qıtaysha tártiplerdi engizgen Tokugava rejiminiń ornatalıwı yapon jámiyetiniń rawajlanıwın toqtatıp, onı waqtınsha aktiv xalıqaralıq baylanıslardan ajıratıp qoydı.

Hind civilizaciyası Hindstan hám Qubla shıǵıs Aziya mámleketlerine tarqaldı. Bul civilizaciyaniń ózine tán tárepi sonda, hind jámiyetinde adamlardıń sociallıq jaǵdayı onıń tuwılıw faktorı, yaǵnıy ata-anasınıń jámiyettegi ornı menen belgilenedi. Bul jerde adamlar kasta (qatlam) largá bólingen bolıp, insanniń jámiyettegi ornı onıń qaysı kastaǵa tiyisiligi menen baylanıslı.

Islam civilizaciyasınıń ózine tán tárepleri sonda, onıń tiykarın payda etiwshi islam dini musulmanlardıń tek dúnya qarasına ǵana emes, al turmıs tárizin de belgilep beredi. Islam dini barlıq musulmanlardıń teńligine tiykarlanganlıǵı ushın kóplegen xalıqlar arasında keń tarqaldı.

XVI—XVII ásirlerden baslap, Shıǵıs mámleketlerinde transport quralları hám kommunikaciya sistemasınıń rawajlanıw pátleri Batıs mámleketlerine qaraǵanda páseydi.

Shıǵısta Orta ásirlik sistemasınıń krizisi dáslep, jerge mámleket múlkshiliginiń buzılıwında, oraylıq hákimiyat hám salıq sistemasınıń páseygenliginde kórindi. Shıǵıs mámleketlerinde kóp ásirler dawamında rawajlanıp kelgen feodallıq sistema bir qatar áhmiyetli táreplerine iye edi. Bunday táreplerge jámiyette mámleket roliniń joqarılıǵın, ruw-qáwimlik hám qulshılıq qatnasıqları qaldıqlarınıń saqlanıw qalıwı, jámiyet ekonomikalıq turmısında qalalar roliniń tómenligi sıyaqlıların kirgiziwge boladı.

XVII—XVIII ásirlerde Evropa hám Aziya xalıqlarınıń óz ara qatnasıqlarında tereń ózgerisler júz berdi. Dáslep olarda áskeriy texnika, ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıw dárejesi bir-birine jaqın edi. Biraq keyingi dáwir evropalıqlar ushın júdá qolay keldi. Aziya xalıqları bolsa hár túrli imperiyalar zulımınan azat bolǵanında, hár sapar dástúrlerin tiklew, basqınshılıqqa shekem bolǵan jámiyetlik hám siyasiy turmıs tártiplerin qaytadan ornatiwǵa háreket etti. Bul tártipler jergilikli baylarǵa da, keń xalıq massasına da basqınshılar ornatqan tártiplerden jaqsılaw, ádillirek túyiletuǵın edi. Eski turmısqa qaytıwǵa Qıtayda da, Hindstanda da, kópshilik islam mámleketlerinde de qatań ámel etiletuǵın edi.

- ◆ Qıtay-konfuciylik civilizaciyası—bul ...
- ◆ Yaponiya civilizaciyası — bul ...
- ◆ Hind civilizaciyası — bul ...
- ◆ Islam civilizaciyası — bul ...

Jaña dáwirde de qáliplesken, hámme kónligip qalğan, dástúrlík tártiplerdi ideallastırıw shıǵıs civilizaciyasınıń áhmiyetli tárepi bolıp qaldı. Tap usı tárepi bir tárepten, kóplegen sırtqı basqınshılar sharayatında civilizaciyanıń tiykarların saqlap qalıw imkanın bergen bolsa, basqa tárepten, onıń rawajlanıw pátlerin páseytti, ilim hám texnika tarawındaǵı jańalıqlardı qollanıwǵa, sociallıq turmıs hám óndiristi shólkemlestiriwdiń jańa usılların engiziwge tosqınlıq etti.

Ekstensiv — rawajlanıwda sapa ózgerislerine emes, tek san jaǵınan kóbeyiwge hám tez nátiyjelerge baǵdarlangan ósiw.

1. Qıtay — konfuciylik civilizaciyasınıń ózine tán tárepleri nelerden ibarat edi?
2. Yaponiyada civilizaciyasınıń ózine tán tárepleri nelerden ibarat edi?
3. Hind civilizaciyasınıń basqalardan ayırmashılıq tárepleri nelerden ibarat edi?
4. Islam civilizaciyasınıń basqalardan ayırmashılıq tárepleri nelerden ibarat edi?

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

T—texnologiyası tiykarında qıtay-konfuciylik, yaponiya, hind, islam civilizaciyasınıń ulıwma hám ayırmashılıq táreplerin dápterinińize jazıń.

Kartadan paydalanıp, qıtay konfuciylik, yaponiya, hind, islam civilizaciyalarınń jaylasıw ornın tabıń.

14-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE QÍTAY

Siyasiy turmıs. XVI ásir aqırı — XVII ásir baslarında Qıtayda min dinastiyası siyasatınan narazılıq kúsheydi. Mámlekette reformalar tárepdarı bolǵan kúshler qáliplesti. Mámleketlik basqarıwın reformalaw, mámleketti basqarıwda tikkeley imperatordıń rolin asırıw, sonday-aq, ekonomikalıq ózgerisler nátiyjeliligin hám islep shıǵarılıp atırǵan

ónimlerdiń sapasın asırıw ushın mámleket manufakturaları hám ustanaların menshiklestiriw, diyqanlardıń jerlerin tartıp alıwdı toqtatıw, salıqqa tartıw sistemasın tártipke salıw sıyaqlılar áhmiyetli orın tutadı.

Qıtayda jer iyeligi qatnasıqları qashan qáliplese basladı.

XVII ásir baslarında reformashılar Pekinde hákimiyattı iyelewge eristi hám ámelde óz baǵdarlamasındaǵı talaplardı turmısqa engiziwge urındı. Biraq, saray aqsúyekleriniń qarsılıǵı sebepli reformashılar hákimiyattan shetletilip, kópshiligi repressiya etildi. Mámleket gáziyesin qoparıw, diyqanlardıń jerlerin tartıp alıw, salıqlar hám jeke minnetlemelerdi asırıw dawam ete berdi. Qıtaydıń xalıqaralıq awhalı da barǵan sayın tómenlep bardı.

Biraq minler hákimiyatı ushın húkimdar dúzimge qarsı barǵan sayın iri kólemdegi urısqa aylanıp baratırǵan diyqanlar kóterilisleri, ásirese, qáwipli edi.

Chin (cin) dinastiyası húkimdarlıǵı. XVI ásir aqırında Amur dáryasınan qublada manjur qáwimleriniń awqamı payda boldı. Manjurlar óz mámleketin dúzip, qońsı Mongoliyanı boysındırdı. 1636-jılı manjurlar sardarı Abaxay ózin xan, jańa mámleketti bolsa Chin (yaǵnıy «sap», «taza») dep atadı.

Chinler Qıtaydı iyelew ushın uzaq gúres alıp bardı. Sol dáwirde Qıtayda xalıq kóterilishleriniń kúsheyiwı de bir topar kóterilishshilerdiń Pekindi iyelewı de chinlerge járdem berdi. 1644-jılı Pekinge kirip kelgen manjurlar húkimdarı Shunchji Qıtay imperatorı dep járiyalandı. Chin ler Qıtaydaǵı diyqanlar kóterilisin bastırdı. Jergilikli watandı súyiwshilerdiń Nankin qalasında chinlarǵa qarsı birden-bir front dúziw ushın urınıwı da nátiyje bermedi. Keyingi birneshe jıl dawamında chinlarǵa qarsı bolıp ótken kóterilishler de armiya tárepinen rehimsiz bastırıldı.

Chinlerdiń pútkil Qıtay aymaǵın iyelewı ańsat ótpedi. Hárbir qala qattı sawashlar menen alındı. Uzaq dawam etken urıslardan soń Tayvan da iyelep alındı hám Qıtay aymaǵı tolıq boysındırıldı. Manjurlardıń chin dinastiyası Qıtayda 1911-jılǵa shekem húkimdarlıq etti. Chinler XVII—XVIII ásirlerde ózleriniń basqınshılıq siyasatın dawam ettirdi. Koreya, Batıs hám Arqa Mongoliya, Vetnam, Qashqar boysındırıldı, Birma da chinlerge vassallıqtı tán aldı.

Ekonomikalıq turmıs. XVI ásir baslarına kelip, Qıtayda agrar taraw rawajlanıwdıń birqansha joqarı dárejesine erisken bolıp, ol mámleket ekonomikasında áhmiyetli orın tutatuǵın edi. Jumıs quralları ápiwayı bolsa da, diyqanlar xalıqtıń tiykarǵı azıq-awqatı bolǵan salıdan joqarı hasıl alatuǵın edi. Olar jańa texnologiyalar, máseken, salı egiwdıń uyalı usılın, sapalı tuqım tayarlaw sıyaqlılardı engizgen. Qıtay diyqanları salıdan basqa, paxta jetistiriwde de úlken jetiskenliklerdi qolǵa kirgizdi.

Qıtayda jerge iyelik etiwdiń eki tiykarǵı turi — mámleket hám jeke jer iyeligi bar edi. Biraq, jeke menshik jerler XVI ásir dawamında azayıp bardı. Diyqanlardıń jerleri áste-aqırın úlken jer iyeleri, sútخورلار hám hámeldarlardıń qollarına ótti. Jerlerdiń úlken bólimi tikkeley, imperatordiń mülkine aylandı.

Diyqanlar jerlerdi ijarǵa alıp, egin egetuǵın edi. Ijara haqı hasıldıń 50 % in quraytuǵın edi hám bul diyqanlardı haldan taydırıp, olardıń narazılıǵına sebep bolatuǵın edi. Bul dáwirde salıqlar da úzliksiz asıp bardı. Olar natural halda salı menen alınatuǵın edi hám tek XVI ásirde salıqlar gúmis teńge menen tólene basladı. Bul qıyınshılıqlar bir qatar diyqanlar kóterilislerine alıp kelip, olar pútkil imperiya aymaǵın óz ishine aldı.

Qalalarda xalıq sanı awılǵa salıstırǵanda birqansha az edi. Qalalılar, tiykarınan, ónermentshilik hám sawda menen shuǵıllanatuǵın edi. Gezleme islep shıǵarıwda óz dáwiri ushın birqansha jetilisen tolıq bolǵan stanoklar, sonıń ishinde, suw menen aylandırılıwshı qurılmalar da qollanılatuǵın edi.

Imaratlar qurılısında kóteriw kranlarına uqsas qurılmalardan paydalanılatuǵın edi. Usı waqıtlardan saqlanıp qalǵan imaratlar búgingi künde de óziniń pútinligi hám sawlatı menen adamdı tań qaldıradı. Úlken hám bekkem kemeler qura alatuǵın qıtaylı keme sazlar da texnikalıq jetiskenliklerge erisken edi.

Qıtay texnikalıq rawajlanıwında Batıstan barǵan sayın artta qalıp ketken bolsa-da, tap XVIII ásirdeń aqırına shekem ol ekonomikalıq jaǵınan dúnyanıń eń qúdiretli mámleketlerinen biri bolıp qaldı.

Evropalıların Qıtayǵa kirip keliwi. Qıtay ápsanalıq bay mámleket sıpatında evropalılarda barhama qızıǵıw oyatıp kelgen. Evropalılar Qıtaydıń texnikalıq jetiskenliklerin ózlestirip alıwǵa umtılgan. Ullı geografiyalıq ashılıwlardan soń kúsheygen bul process XVII ásirde de dawam ett. Ispaniya Filippindi iyelep algannan keyin, átirapındaǵı atawlarda sawda menen shuǵıllanıwshı mınılap Qıtay puqaraların joq etip jiberdi. Tap usınday jawızlıq keyin de tákirarlandı.

XVII ásirde Qıtay jaǵalarında golland kemeleri payda boldı. Olar Tayvan atawlarınıń bir bólimin iyelep aldı. Sonday-aq, Angliya da bul ayaqlarǵa qızıǵıw baslandı. Inglisler Guanchjou aymaǵına ornalasıp, bul jerde sawda alıp barıw ushın Qıtay húkimetinen ruqsat aldı. Evropalılar Qıtaydan jipek hám (xrustal) farforlar alıp ketip, bul jerge temeki hám oq atıwshı qurallar alıp keletuǵın edi.

XVIII ásirdeń 70-jılları Rossiya Qıtay menen óz ara baylanıslar ornatiwǵa urındı. Biraq, eki mámleket arasında Uzaq Shıǵısta hám Oraylıq Aziyada tásir ushın gúres buǵan jol qoymadı. Keyin eki tárep arasında qurallı soqlıǵısıwlar bolıp ótti.

Evropalılar Qıtaydan jipek hám farfor alıp ketip, temeki hám oq atıwshı qurallardı bul jerge alıp keletuǵın edi.

XVIII ásirdeń 70-jılları Rossiya Qıtay menen óz ara baylanıslar ornatiwǵa urındı.

XVI—XVIII ásirlerde Qıtay mádeniyatı. Minler dáwirinde Qıtay mádeniyatı gülledi. Aldıńǵı dáwirlerdeń eń jaqsı jetiskenliklerin ózine síndirip alǵan jámiyet rawajlanıwınıń jańa basqıshına kóterile aldı.

Bul dáwirde áyyemgi din hám dúnya qarasqa tiykarlangan mádeniyattı jańa dáwir talaplarına sáykeslestiriw baslandı. Minler dáwiriniń eń ataqlı ilimpazlarınan biri Van Yanmin qıtaylılar dúnya qarasınıń tiykarı bolǵan konfuciylikten waz keshpegen jaǵdayda, bul tálimattı ózgergen tariyxıy jaǵdayǵa say túrde, jańasha túsindire basladı.

- ◆ 1636-jılı — ...
- ◆ 1644-jılı — ...
- ◆ XVI ásir — ...
- ◆ XVIII ásirdeń aqırına shekem — ...

Chinlar dáwirine kelip, ádebiyatta da úlken jetiskenliklerge erisildi. Áyyemgi xalıq ápsanaları tiykarında «Batisqa sayaxat» romanı jaratılıp, onda qıtaylı ruwxanıydıń karamat izlep Hindstangá etken saparı súwretlenedi. Bul roman kitapqumarlardıń kóplegen áwladlarında úlken tásir qaldırdı.

XVI—XVII ásirlerde teatr kórkem óneriniń eń belgili túri, ulıwma milliy teatrǵa aylanǵan, kunsyuy boldı. Onda aktyorlar nıqap kıyıp rol oynaydı. Kunsyuy tiykarında qáiplesken Pekin operası pútkil dúnyaǵa ataqlı boldı.

Súwretlew ónerinde ótmish dástúrleri dawam ettirildi. Minler dáwirinde súwretlew óneri akademiyaǵı qayta tiklendi. Kórkem shıǵarmalarǵa súwretli naǵıs beriw kórkem óneri rawajlandı, peyzaj óneri de gúllep-jaynadı. Qıtaylı ustalar, tek óz ellerinde ǵana emes, Batıs Evropa mámleketlerinde de júdá qádirlenetuǵın farfor, gezleme, laklengen miniatyuralar jaratıwda úlken jetiskenliklerge eristi.

Solay etip, cin dinastiyası dáwirinde Qıtay óziniń qúdiretiniń shoqqısına eristi. XVIII ásir aqırına kelip, Batıs mámleketleri Qıtayǵa suǵılıp kiriw hám onı koloniyǵa aylandırw rejesin ámelge asıra baslaǵan bolsa da, Qıtay Aziyanıń eń úlken hám qúdiretli mámleketi bolıp qalǵan edi. Biraq, ekonomikalıq hám siyasiy qalaqlıq aqıbetinde Qıtay Batıs mámleketlerdiń yarım koloniyasına aylandı.

Peyzaj óneri — súwretlew ónerinde tábiyattı sáwlelendiriw janrı.

1. Manjurlar sardarı Abaxay xızmeti haqqında neler bilesiz?
2. Qıtaydıń XVII—XVIII ásirlerdegi basqınshılıq siyasati haqqında nelerdi bilip aldınız?
3. XVIII ásirdeń 70-jıllarında Rossiya-Qıtay qatnasıqlarınıń ózine tán tárepleri nelerden ibarat edi?
4. XVI—XVIII ásirlerde Qıtay mádeniyati rawajlanıwınıń ózine tán tárepleri nelerden ibarat edi?

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Konseptual keste tiykarında XVI—XVIII ásirlerde Qıtay rawajlanıwınıń ózine tán táreplerin talqılań.

Kartadan paydalanıp, XVI—XVIII ásirlerdegi Qıtay shegaralarına anıqlıq kirgiziń.

15-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE HINDSTAN

Baburiyeler imperiyasına tiykar salınıwı. XVI ásirde Hindstan siyasiy pıtırańqlıq jaǵdayında bolıp, óz ara ishki kelispewshilik hám urıslar mámleketti haldan taydırǵan edi. Hindstandaǵı ishki siyasiy awaldı

dıqqat penen baqlap turǵan Kabul húkimdarı Zahiriddin Muhammed Babur jaǵdaydan paydalanıwǵa qarar etti hám Hindstandı iyelew ushın áskeriy júris basladı. Bul dáwirde Arqa Hindstandaǵı Deli sultanlıǵında awǵanlardıń lodyler dinastiyasınan bolǵan Ibrahim Lodi húkimdarlıq etetuǵın edi.

Ol 1526-jıl 21-aprelda Babur armiyasına qarsı bolǵan Panipat sawashında jeńiliske ushırap, qaytı boldı.

Orta ásirlerde Hindstanda qaysı dinastiyalar húkim sürgen?

Deli sultanlıǵında Babur taxtqa keldi hám baburiyler dinastiyasına tiykar saldı. Babur 1530-jılı qaytı bolǵanǵa shekem Hindstanda húkimdarlıq etti. Baburdıń wásiyatına baylanıslı, taxtqa onıń úlken ulı Xumayun otırdı. Biraq, Xumayunǵa qarsı birlesken jergilikli aqsúyekler 1540-jılı onı taxttan awdardı. Sawashta jeńilgen Xumayun Iran shahı Taxmasp I sarayınan pana taptı. Hindstanda taxttı awǵanlardıń sur qáwimi sardarı Sherxan iyelep aldı. Xumayun uzaq gúreslerden keyin 1555-jılı Delidi qaytarıp aldı, biraq, kóp ótpey qaytı boldı. Taxtqa Xumayunniń balası Akbar keldi. Ol Babur miyrasxorları arasında eń ataqlısı, ullı reformashı sıpatında at qaldırǵan. Bul shah Hindstan tariyxında «Ullı Akbar» atı menen ataladı. Akbar 1556—1605-jılları Hindstandı basqardı. Ol hám áskeriy hám diplomatiyalıq usıllar járde-minde barlıq musılman bekleri hám hind rojaların ózine boysındırdı.

Akbar reformaları. Akbarshahtıń húkimdarlıq jılları imperiyasınıń altın dáwiri boldı. Akbarshah oraylasqan mámleket hám kúshli hákimiyattı qurıw maqsetinde imperiyanı wálayatlarǵa ajratıp, olarǵa óz nayıpların tayınladı. Salıq sisteması da reformalanıp, imperiya aymaǵında birden-bir sawda Salıǵı engizildi xolisa hám jogırdarlar jerlerinen teń muǵdarda salıq óndiriletuǵın boldı. Pútkil imperiya ushın birdey uzınlıq hám awırlıq ólshem birlikleri hám de Mırza Ulúgbek sistemasına tiykarlangan birden-bir kalendar engizildi. Mámleket boylap saraylar, arxitekturalıq qurılıslar hám baǵlar qurıldı. Ilim-pán, kórkem óner hám diyqanshılıq rawajlandı. Jollardı ońlaw, karwan saraylar qurıw hám de teńiz jolları arqalı Evropa mámleketleri menen sawda-satıq islerin alıp barıwǵa úlken itibar qaratıldı.

Reformalar ishinde Akbarǵa eń úlken húrmet keltirgeni diniy reforma boldı. Adamlar islám, hinduizm hám basqa bir qatar dinlerge

siyinatugin kóp dinli Hindstanda Akbarshah diniy kelisimlik siyosatın alıp bardı.

Ol mámleketti basqarıwǵa musulmanlar menen birge hindlerdi de tarttı, musulman bolmaǵanlardan alınatugin jan Salıǵı-**jizyanı** biykar etti, hindlerdiń zıyarat orınlarınan alınatugin salıqtı da biykarladı. Akbar-shah óziniń mámleketinde diniy keń peyillik siyosatın júrgizip, hindler arasında islam dininiń tarqalıwın qollap-quwatladı hám sol waqıtta, hindlerdiń hárqanday kemsitiliwın biykarladı.

Ullı Akbar

Akbarshah filosofiya, din, ádebiyat hám tariyx ilimin jaqsı iyelegen aǵartıwshı, bilimli húkimdar edi. Ol hindler menen musulmanlardıń tınısh-tatıw jasawına eristi. Akbarshah júrgizgen ádalatlı siyosat Baburiyler mámleketiniń úlken imperiyaǵa aylanıwında, onıń jergilikli xalqı hám hámeldarları tárepinen qollap-quwatlanıwında úlken rol oynadı. Bul bolsa, óz nábetinde, imperiya qúdireti hám dańq-húrmetiniń jáne de artıwına xızmet etti.

Akbarshah Hindstanda júrgizgen ádalatlı siyosatı sebepli «Milliy patsha», «Xalıq húkimdarı» atlarına da sazawar boldı. Ol 1605-jılı qaytı boldı.

◆ 1526-jıldıń 21-aprelinde ...
◆ 1530-jıl ...

◆ 1556—1605-jılları ...
◆ Akbarshah ...

Akbarshahtıń reformaları musulman aqsúyekler hám diniy fanatizm narazılıǵına sebep boldı. Narazılar arasında Akbarshahtıń balası, taxt miyrasxorı Jahangir Mırza da bar edi. Ol taxtqa keliwi menen, ákesiniń kóplegen reformaların biykarladı.

Imperiya krizisiniń baslanıwı. Akbarshah miyrasxorlarınıń siyosatı imperiyanıń ekonomikalıq awhalın awırlastırdı. Mámleket gáziynesine túsimler azayıp ketti. Bunday jaǵdayda imperiyadan bólinip shıǵıw, ayırmashılıq kúsheydi. Nátiyjede, Baburiyler imperiyası kriziske ushıradı. Bunday jaǵday, ásirese, Shah Jáhanniń balası Avrangzeb Olamgir húkimdarlıq etken jılları (1658—1707) kúsheydi. Óz ara qanlı soqlıǵısıwlar aqıbetinde taxtqa kelgen Avrangzeb ıdırap atırǵan

imperiyani saqlap qalıwdıń jolı sıpatında islam dini qaǵıydaların qatań engiziwge kiristi. Musılman bolmaǵanlardan alınatuǵın jizya salıǵın qayta tikledi, hindler ushın qalǵan barlıq salıqlardı eki esege asırdı, olarǵa óziniń bayramların belgilewdi qadaǵan etti, hind ibadatxanaların buzıp taslawdı buyırdı. Aqıbette, mámleket boylap xalıq kóterilisleri baslanıp ketti.

XVIII ásir baslarına kelip, imperiya ıdıray basladı. Armiya óziniń dáslepki qúdiretin joǵalttı, jergilikli húkimdarlardıń ǵárezsizligi astı. Sonday jaǵdayda Hindstanǵa dáslep iranlılar, soń awǵanlar bastırıp, kirip, mámleketti taladı. Baburiy húkimdarlıǵınıń hákimiyatı bargan sayın hálsiredi. Mámleket feodallıq pıtırańlıqqa qayıtıp, evropalılardıń kirip keliwi ushın qolay sharayat jaratıldı.

◆ 1658—1707-jılları ...

Evropalılardıń Hindstanǵa kirip keliwi. Evropa mámleketiniń maqseti Hindstannıń úlken baylıqlarına, ónimdar jerlerine iye bolıw edi. Baburiyler imperiyasınıń krizisi sebepli Evropa húkimdarları óziniń maqsetlerin ámelge asırıwǵa kiristi. Sonlıqtan, 1757-jılı Ullı Britaniya Bengaliyanı basıp aldı. Bul bay aymaq Ullı Britaniyanıń keyingi basqınshılıq rejelerin ámelge asırıwda tayanış wazıypasın ótedi. Solay etip, Ullı Britaniyanıń Hindstandı áste-aqırın óziniń koloniyasına aylandırıw dáwiri baslandı. Bul proceste Ullı Britaniyanıń Ost-Indiya kompaniyası júdá úlken rol oynadı. XVIII ásir aqırlarına kelip, óziniń barlıq qarsılasların jeńgen Ost-Indiya kompaniyası pıtırańqı hám ázzi Hindstandı boysındırıwda jetekshilik etti.

Mádeniyat hám kórkem óner. Baburiyler dáwirinde Hindstan ilimi, mádeniyatı hám kórkem óneri rawajlanıwdıń jańa shoqqıların iyeledi. Hindstanda matematika, medicina sıyaqlı pánler sol dáwir Evropa iliminen birqansha aldında edi. Ádebiyatta da ósiw dáwiri baslandı. Akbarshah sarayında hind ádebiyatınıń «Mahabharata», «Ramayana» sıyaqlı ataqlı shıǵarmaları awdarıldı. Shıǵıs xalıqlarınıń ullı shayır, ullı oyshıl ilimpazı Mırza Abdulqadir Bedil de sol dáwirde Hindstanda dóretiwshilik penen shuǵıllandı.

Bul dáwir dóretiwshiligi arasında eki ullı hind shayır — Tulsidas hám Surdas ajıralıp turadı. Tulsidas «Ramayana» syujetleri tiykarında

XVIII ásirde Hindstan

«Ramayananiń qaharmanları» atlı júdá úlken poema jarattı. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, tuwma soqır bolǵan Surdas Krishnaniń ómiri haqqındaǵı poemalar avtorı edi.

Baburiylar dáwiri arxitekturası sawlatlı, naǵıslardıń baylıǵı, musulman arxitekturası hám hind saray arxitekturası dástúrleriniń sáykesligi

Tajmahal

menen ajralıp turadı. Bul dáwirde qurılğan arxitekturalıq esteliklerdiń eń ataqlısı, dúnya júzilik arxitekturalıq óneriniń ájayıp dúrdanalarından biri Tajmahal mavzoleyi. Onı Shah Jáhán óziniń súyikli hayalı Mumtaz Mahalge baǵıshlap qurdırǵan.

Solay etip, boburiyeler dáwirinde óziniń rawajlanıwınıń jańa basqıshın basınan keshirgen Hindstan XVIII ásirdeń baslap, inglisler koloniyasına aylandı.

Mámlekettegi ekonomikalıq túskinlik, siyasiy pıtırańqlıq hám óz ara urıslar inglislerdiń Hindstandı basıp alıwı ushın imkaniyat jarattı.

1. Hindstanda Baburiyeler imperiyası qalay ornatıldı?
2. Akbarshah hám Avrangzeb imperiyada júrgizgen siyasatın salıstırın, olardıń uqsas hám ayırmashılıq táreplerin tabın.
3. Baburiyeler imperiyasınıń tómenlewiniń baslanıwına sebep bolǵan faktorlardı jazın.
4. Qanday faktorlar evropalılardıń Hindstanǵa kirip keliwi ushın imkan jarattı.

Dóretiwshilik jumısına tapsırma

«Baburnama» hám «Xumayunnama» shıǵarmalarınan paydalanıp, «baburiyler administraciyasınıń dúnya civilizaciyasına qosqan úlesi sonnan ibarat,...» temasında esse jazıń.

Internet járdeminde Hindstanda baburiyler dáwirine virtual sayaxat uyımlastırıń hám temada úyrenilgen materiallar tiykarında tariyxıy waqıyanı talqılań.

16-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE YAPONIYA HÁM KOREYA

Yaponiya Uzaq Shıǵısta, Tınısh okeanı atawlarında jaylasqan bolıp, onı «Kúnshıǵar mámleket» dep ataydı.

Yaponiyada jer iyeligi qatnasıqları qashan úzil-kesil qáliplesken?

Orta ásirler dawamında Qıtay Yaponiya rawajlanıwına unamlı tásir kórsetti. Bul tásir, ásirese, mın dinastiyası húkimdarlıǵı dáwirinde Qıtay mádeniyatı, xudojnikligi, ádebiyatı, arxitekturalıq óneri, filosofiyası hám áskeriy tarawında sezilerli boldı.

Siyasiy sistema. XVI — XVIII ásirlerde Yaponiya xalqı taypalarǵa bólingen bolıp, wálayatlardı feodallar — daymeler baqlaytuǵın edi, olardıń qolında dvoryan — samuraylar xızmet etetuǵın edi. Mámleket basında rásmiy jaqtan imperator tursa da, siyasiy hákimiyat ámelde áskeriy húkimdar — syogun qolında edi.

Bul dáwirdegi eń áhmiyetli siyasiy waqıya pútkil Yaponiyanıń oraylasqan birden-bir mámleketke birlesiwı boldı.

Mámleketti birlestiriwde úsh ataqlı tariyxıy shaxs: Oda Nobunaga, Toyotomi Xideyosi hám Tokugava Ieyasunıń xızmetleri sheksiz edi. Olar birgelikte áskeriy armiya dúzip, mámleketti puqaralar urısı girdabınan alıp shıǵıwǵa muwapıq boldı. Olardan Tokugava Ieyasu 1603-jılı syogun dárejesin qabıl etti hám Edo (házirgi Tokio)

Tokugava Ieyasu

qalasin paytaxt etip, úshinshi syogunlikke tiykar saldı. Bul mámleket Tokugava syogunligi dep ataldı. Tokugavalar Yaponiyanı birlestiriw isin juwmaqlap, onı 1867-jılǵa shekem basqardı. Mámlekette Tokugava dinastiyasınıń absolyut hákimiyatı ornatıldı. Biraq, bul dinastiya atına bolsa da, imperator hákimiyatınıń qol qatılmaslıǵın saqlap qaldı. Sebebi yapon xalqı ushın imperator Qudaydıń áwladı esaplanatuǵın edi.

Ózin-ózi ajratıp qoyıw. Ullı geografıyalıq ashılıwlardan keyin Yaponiyada evropalılar payda bolıp, xristian dini de tarqala basladı. Evropalı missionerler onı yaponlar arasında kúsh berip úgit-násiyatladı. Biraq, kópshilik missionerler din nıqabı astına yapon xalqın qáweterge salıwdı, Yaponiyanıń gárezsizligine shek qoyıp, onı basıp alıwdı maqset etip qoyǵan edi. Yaponiyada XVI ásir aqırında qabıllanǵan nızamǵa muwapıq, Barlıq xristian missionerleri mámleketten quwıp jiberildi.

1614-jılı syogun xristian dinin qadaǵan etiwshi nızam shıǵardı. Nızam xristian dinin mámleket dushpanı dep járiyaladı. Budda dinin húrmet etpeytuǵın barlıq shaxslardıń Yaponiyadan shıǵıp ketiwi talap etildi. Solay etip, Evropa koloniyaları Yaponiyadan quwıp jiberildi. Bul jaǵday Yaponiyanıń Evropa menen qatnasıqlarına tásir etti.

Nátiyjede, Yaponiya sırtqı dúnyadan ózin ózi ajratıp qoydı. Syogun ózin ózi ajratıp qoyıw sıyasatı arqalı Yaponiyanıń koloniyaǵa aylanıp qalıw qáwpiniń aldın alıw maqsetin de gózlegen edi.

◆ 1603-jılı ...

◆ 1867-jılı ...

◆ XVI ásir ortalarından

◆ 1614-jılı ...

1603-jılı Yaponiyada úshinshi syogun dinastiyası — Tokugava shańaraǵı húkimdarlıǵı baslandı.

Yosimune reformaları. Yosimune tokugava dinastiyasınıń eń ataqlı mámleket ǵayratkeri sıpatında tanıldı. Ol tokugava dinastiyasınan shıqqan segizinshi syogun bolıp, 1716—1745-jalları húkimdarlıq etti. Yosimune qorıq jerlerdi ózlestiriw esabınan diyqanshılıq etiwshilerdi qollap-quwatlaw siyasatın júrgizdi. Suwǵarıw qurılımları sistemasın jetilistirdi. Jerdi satıw, satıp alıw yaki girewge qoyıwdı qadaǵan etiwshi nızam shıǵardı. Mámleket hám jámiyet turmısın tártipke salıwda ol

engizgen «100 statya Párman» dep atalıwshı nızamlar toplamı úlken áhmiyetke iye boldı.

XVI—XVIII ásirlerde Koreya

Yaponiya basqınshılıǵı. XVI ásirde Koreyada oraylasqan mámlekettiń áste-aqırın tómenlep barıwı qońsılardıń basqınshılıǵına sebep boldı. Ásirese, qublada Yaponiya tárepinen qáwip kúsheydi.

Qanday faktorlar áyyemgi Chosonnıń úsh korollikke bólinip ketiwine alıp keldi?

1592-jılı Yaponiya armiyası Koreya aymaǵına bastırıp kirdi hám koreyc armiyaları qarsılıǵın jeńip, Seul, Pxenyanı iyeledi. Mámlekettiń úlken bólimi yapon armiyası tárepinen basıp alındı. Olar tınısh xalıqqa rehimsiz qatnasta boldı.

Mámlekette yapon basqınshılarına qarsı xalıq urısı baslandı. Basıp alınǵan aymaqlarda «Haq is ushın» xalıq partizan toparları dúzildi. Xalıq áskerleriniń háreketlerine Li Sun Cin komandirligi astındaǵı koreyc flotınıń jeńisleri mádet boldı. Li Sun Cin flotı yapon flotın qıyратtı.

Eliw mınılıq Qıtay armiyasınıń járdemge kelgenligi koreyclerdiń yaponlarǵa qarsı güresin jeńillestirdi. 1593-jılı Qıtay hám Koreyanıń birlesken armiyaları Pxenyan hám Seuldi azat etti.

1592-jılı Yaponiya armiyası Koreya aymaǵına basıp kirdi.

1593-jılı Qıtay hám Koreyanıń birlesken armiyaları Pxenyan hám Seuldi azat etti.

Yaponlar basqınshılıǵı mámlekette úlken ruwxıy hám materiallıq joǵaltıwlarǵa alıp keldi. Súriletuǵın jer maydanları keskin qısqarıp ketti Hámeldarlar arasında paraxorlıq hám jinayatshılıq, xalıq arasında bolsa asharsılıq hám oba (chuma) kúsheydi. Mámleket endi ózin tiklep atırǵan bir waqıtta, oǵan manjurlardıń hújimi baslandı.

Koreyaǵa manjurlardıń bastırıp kiriwi. Qıtayda óz húkimdarlıǵın ornatiwǵa umtılgan manjurlar 1627-jılı Koreyaǵa bastırıp kirdi. Olar koreyc armiyasınıń qarsılıǵın jeńip, kóplegen qalalardı iyelep aldı hám taladı. Koreyc húkimeti basqınshılar menen sóylesiwler alıp bardı. Eki tárep arasında qol qoyılǵan tınıshlıq shártnamasına muwapıq, Koreya

Qıtaydın járdeminen hám onıń menen awqamlas qatnasıqlarınan waz keshiwı kerek edi.

Manjur áskerleri Koreyağa jańa hújim basladı. Manjurlar Seuldı iyelewge muwapıq boldı. Ilajsız qalğan Koreya bağındı. 1637-jılı jańa shártnamağa muwapıq, Koreya koroli ózin manjurlardıń vassalı dep tán aldı. Koreyc húkimeti minler dinastiyası menen harqanday qatnasıqlardı toqtatıw hám manjurlarğa Qıtayğa qarsı urısta járdem beriw, hár jılı ulpan tólep turıw minnetlemesin aldı. Manjurlarğa tólenetuǵın úlken ulpan oyran bolğan xalıqqa awır júk boldı hám Koreyanıń awhalın jáne de awırlastırdı.

Sociallıq rawajlanıw. Awır ekonomikalıq hám siyasiy krizis Koreya húkimdarların mámleketde reformalar ótkeriwge májbúr etti. Xalıqtıń aldınǵı qatlamı hám húkimetti oǵan iytermelegen edi. Feodallıq qatnasıqlardıń tosıq bolıwına qaramastan, mámlekette jergilikli bazarlar qalıplesti, yarmarka hám iri sawda orayları payda boldı, Qıtay hám Yaponiya menen sawda baylanısları keńeydi.

Korol Yongjo (1725-1776) dáwirinde mámleketi rawajlandırıw maqsetinde reforma ótkerildi. Plotınalar (bógetler), suw saqlaǵıshları qurıldı, asharsılıq jaǵday, ushın arnawlı dán skladları qurıldı. Sonday-aq, gúrishten spirtli ishimlikler tayarlaw qadaǵan etildi hám geypir mámleket salıqları biykarlandı yaki azaytıldı. Soraw waqtında qıynawdın eń awır túrleri (ayaqların sındırıw) qadaǵan etildi. Korol Yongjo dáwirinde diyqanlardın úlken jer iyelerine jeke baǵınıshlıǵın biykarlaw hám qul hayaldın aqlıǵı azat insan bolıwı haqqında deklaraciya járiyalandı. Hálsiregen feodallıq dúzimdi bekkemlewge bolğan bul urınıwlar 1785-jılı dúzilgen «Nızamlardıń ullı toplamı» dep atalǵan hújette óz kórinisin taptı. Biraq, úlken jer iyeleri hám hámeldarlar húkimdarlıǵın bekkemlew maqsetinde etilgen bul sıyaqlı biraz jan beriwler, mámlekettegi pútkil feodallıq dúzimniń tereń kirizisin toqtata almadı. Mámleket kúshli mámleketlerdin koloniallıq aymaǵına aylanıp bardı.

Kabuki teatrı aktyorları

Mádeniyat hám kórkem óner. Yaponlar turmısında kórkem óner ayrıqsha rol oynaydı.

Dúnyanın sáykesligin seziwge umtılıw, átiraptaǵı gózzallıqtı kóre alıw qábileti yaponlar xarakteriniń ózine tán tárepleri.

XVI—XVIII ásirlerde ortada jaylasqan qorǵan átirapında yapon baǵın jaratıw kórkem óneri rawajlandı. Kóp qabatlı, tóbesiniń ushi qayırılǵan imaratlar ushıp baratırǵan úlken qustı esletetuǵın edi.

XVII ásirde dástúrlık yapon teatri — Kabuki (qosıq, ayaq oyın, sheberlik) payda boldı. Bel teatr aktyorları tek er adamlar bolıp, olardıń betleri quramalı usılda grim etiletuǵın edi.

Jańa dáwirde yapon poeziyası da joqarı dárejege eristi. Poeziyanıń eń keń tarqalǵan janrı uyqaspaǵan bes qatar lirikalıq qosıqlar bolıp, olar «Tamshı suwda okeandı kóriw kerek» degen kórkem princip tiykarında jazılǵan. Bul xokku janrı dep atalıp, onıń eń ataqlı ǵayratkeri Masuo Basyo edi.

Jańa dáwirde Koreyada da bizdegi baqsıshılıq ónerine uqsas qosıqshılıq keń tarqaldı. Bunıń menen xalıq awız eki dóretiwshiligi ádebiyat atın aldı hám jazba ádebiyat sıpatında da dawam ettirildi.

Súwretlew ónerinde de xalıq dóretiwshiligi, koreyc xalıq turmısınan kórinislerin sáwlelendiriw dástúrleri kúsheydi. Qıtaydıń peyzaj usılı kirip keldi. Bul «taw hám suwdı súwretlew» janrı bolıp, bul janrda dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan xudojniklerden Chon Son, Li Myonuk, Kim Xondo salǵan súwretler júdá ataqlı edi.

Solay etip, XVI—XVIII ásirler dawamında Yaponiya birlesip, birden-bir oraylasqan mámleketke aйландı, ulıwma yapon milliy bazası qalıplesti. Ishki reformalar hám de aqılǵa muwapıq sırtqı siyasat sebepli, kópshilik Aziya mámleketlerinen parqlı túrde, óziniń ǵárezsizligin saqlap qalıwǵa muwapıq boldı.

Koreyada bolsa ámelge asırılǵan reformalar bar sistemasınıń krizisin toqtata almadı. Mámleket Qıtay, Yaponiya, Rossiya hám Evropa mámleketleriniń koloniallıq obyektine aylanıp bardı.

Syogun (syo — general, gun — armiya) — XVII—XIX ásirlerde Yaponiyada hákimiyattı basqarǵan aqsúyekler toparı.

Kabuki (awmaq, ózin alıp qashpaq) — Yaponiyada XVII ásirdeń aqırında keń tarqalǵan klassik teatr túri. Onda drama, ayaq oyın hám muzıka elementleri jámlesken, hayallar rolin de er adamlar atqarǵan.

Samuray (saburau — xızmet etpek) — feodallıq Yaponiyada áskeriy-feodallıq qatlam.

1. Oda Nobunaganıń Yaponiya tariyxındaǵı xızmetine baha beriń.
2. Toyotomi Xideyosi hám Tokugava Ieyasulardıń Yaponiya aldındaǵı xızmetlerin salıstırıń.

3. Qanday faktorlar jaña dáwirde Koreyanıń kúshsizleniwine alıp keldi?
4. Yaponiya hám manjurlar basqınshılıǵı Koreya ekonomikası ushın qanday aqıbetler keltirdi?

Dóretiwshilik jumısı tapsırması

Tekstten paydalanıp, Yaponiya hám Koreya mámleketleriniń jaña dáwirde erisken jetiskenlik hám kemshiliklerin SWOT sızılması tiykarında talqılań hám dápterinińge jazıń.

Temaǵa baylanıslı «Sońǵı samuray» kórkem filmin kóriń hám juwmaq shıǵarıń.

17-TEMA: XVI—XVIII ÁSIRLERDE OSMANIYLER IMPERIYASÍ

Imperiyanıń rawajlanıwı. XVI ásirdeń baslarında pútkil imperiya wálayatqa, wálayatlar bolsa sanjaq (rayon) largá bólingen edi. Wálayatlardı wali, sanjaqlardı bolsa sanjaqbey basqaratuǵın edi. Imperiyanıń tiykarǵı tayanışı onıń armiyası edi.

Osmaniyler dinastiyası tiykarın salıwshı Osman dáwirinde ámelge asırılǵan reformalardı bilesizbe?

Imperiya basıp alǵan ayaqlardaǵı diyqanshılıq jerleri mámleket múlki dep járiyalandı. Sultan bul jerlerdegi óziniń sipohiy (atlı ásker) lerine áskeriy múnnet esabınan bólistirip berdi. Olardıń muǵdarı hár qıylı edi. Sipohiyler solay etip, óziniń xojalıqlarına iye boldı. Olar ózleriniń jerlerin diyqanlargá ijarǵa beretuǵın edi. Sol waqıtta áskeriy háreketlerde qatnasıw sipohiyler juwapkershiligine zárúrlük tuwılǵanda sultan pármanın orınlaw bolsa sanjaqbeylerge júklengen. Sonay-aq, olar óziniń jerinen alatuǵın dáramattı muǵdarına say túrde qurallı áskerler de alıp keliwi shárt edi. Siponiy xojalıǵınıń dáramatın ijarashı diyqannan alınatuǵın salıq quraytuǵın edi. Bunnan basqa, imperiyanıń turaqlı piyada armiyası **yanisharlar** (jaña armiya) sonday-aq, kúshli áskeriy teńiz flotı da bar edi. Bul faktorlar XVI ásirde de Osmaniylar úmperiyasına keń kólemde basqınshılıq urısların alıp barıw imkanın berdi. Bul dáwirde iran imperiyasınıń Aziyadaǵı eń iri qarsılasına aylanǵan edi.

XVII ásirde Osmaniylar imperiyasi

Sultan Salim I 1514-jılı Iran shahı Ismayıl Safaviy armiyasını qıyrattı. Bul jeńis sultannıń Iran shahı awqamlası bolǵan Mısır sultanlıǵına qarsı júris baslawına jol ashtı. Sultan Salim I dáslep Siriya hám Falastindi basıp aldı. **1517-jılı** bolsa Mısır paytaxtı Kair qalası iyelendi.

Imperiya tek Aziya hám Evropada emes, hátte Afrikada da koloniyalarga iye boldı. Imperiya aymaǵınıń keńeyiwi iri sawda jollarınıń da Turkiya qadaǵalawı astına ótiwine alıp keldi. Bul faktorlar imperiya oraylıq hákimiyatınıń hám de áskeriy qúdiretiniń jáne de kúsheyiwın támiyinledi. Aqıbetinde, Turkiyanıń sawda baǵdarındaǵı xalıqaralıq abırayı Evropa, Aziya hám Afrika mámleketleri arasında jáne de arttı.

Ishki jaǵday. Imperiyanıń qúdireti tek sultanlardıń aqılǵa muwapıq siyasatı sebepli ǵana aspay, al miynetkeshlerdi ekspluatatsiya etiliwin

Sultan Salim I

kúsheyttiriw, koloniallıq úlkelerden tasıp alıp kelingен úlken muǵdardaǵı baylıqlar esabınan da kóterildi. Ekspluataciyanıń barǵan sayın kúsheyiwinen dińkesi qurıǵan diyqanlar qalalarǵa, tawlarǵa qashıp kete basladı. Sultan bunıń aldın alıw maqsetinde jer iyelerine qashıp ketken diyqanlardı májbúriy qaytarıp alıp keliw huqıqın beriwshi arnawlı parman shıǵardı.

Diyqanlardıń búliniwi hám kóples qashıp ketiwi XVI ásirdeń ortalarınan baslap awıl xojalıǵınıń krizisine alıp keldi.

Solay etip, Turkiya áskeriy qúdiretiniń hálsirewi dáwiri baslandı. Batıs Evropada oraylasqan mámleketler, kúshli oraylıq hákimiyat ornanǵan bir sharayatta Turkiya kriziske ushıradı.

1684-jılı Evropa mámleketleri Turkiyaǵa qarsı «Muqáddes liga» dúzdi.

XVI ásir aqırı — XVII ásir baslarında Turkiya burınǵıday hújimshi qúdiretke iye bolmay qaldı.

♦ **Vali** — bul ...

♦ **Sanjaqbey** — bul ...

♦ **XVI ásir ortalarınan baslap ...**

♦ **1684-jılı ...**

Evropa mámleketlerine gárezliktiń baslanıwı. Bara-bara Turkiyada ekonomikalıq krizis dáwiri baslandı. Bunday sharayatta Turkiya Evropa mámleketleri mádetine tayanıwdı lazım kórdi. Evropa mámleketleri sawdagerlerine bir qatar jeńillikler berile basladı. Máselen, Franciya sawdagerleri ushın tek úsh procent muǵdarında bajixana tólewı engizildi. Nátiyjede, Turkiya bazarları Evropa tovarlarına tolıp ketti. Bul bolsa jergilikli ónermentshilikke qattı soqqı berdi. Sırtqı siyasatta bolsa Turkiya, birinshi náwbette, Angliya

Áwliye Shalabiy

hám Franciya menen jaqınlasa basladı. Sultanlardıń oylawında olar Rossiyaǵa qarsı gúreste imperiyaǵa awqamlaslar bolıwı kerek edi. Angliya hám Franciya húkimetleri de bar jaǵdaydan óz mápleri jolında paydalanıp qalıwǵa umtıldı. Olardıń mádetinen úmit etken Turkiya XVIII ásirde Rossiya menen birneshe ret urıs alıp bardı, biraq jeńildi. Jeńilis Turkiyada húkim súrgen Orta ásir qatnasıqlarınıń krizisine sebep boldı.

Ilim, mádeniyat hám kórkem óner. XVII ásirde Evropanıń aldınǵı ideyaları tásiri astında iri qalalar, tiykarınan, paytaxt Stanbulda dúnyalıq ilimlerin rawajlandırıwǵa háreket baslandı. Bul dáwirde ullı túrk ilimpazı **Koshib Shalabiy**, matematika hám astronomiya tarawında **Xizr Xalifa Tabariy**, **Molla Mehmet Shalabiy**, **Mustafa Koshipzada** sıyaqlı ilimpazlar nátiyjeli xızmet alıp bardı.

Usı dáwirde turk ádebiyatında da ózine tán iskerlik baqlandı, iri shıǵarmalar jaratıldı. Olardan Áwliye Shalabiydiń «Sayaxatnama» shıǵarması tariyxıy-etnografiyalıq derek sıpatında ayrıqsha áhmiyetke iye.

Arxitekturada da XVII ásir aqırısı—XVIII ásir baslarında túsiniqsiz, milliylikten birqansha uzaq bolǵan aralas usıllar jaratıldı. Sonday-aq, XV—XVII ásirlerde túrk arxitekturaları ullı táriyxıy esteliklerdi jaratqan edi. Ásirese, XVI ásirde ullı arxitektori Sinon óziniń tákirarlanbaytuǵın imaratları menen túrk arxitekturası rawajlanıwına úlken úles qostı.

XVII ásir túrk arxitekturasınıń ájayıp úlgileri sıpatında sultannıń Topqapı sarayındaǵı Baǵdad hám Ravan kóshklerin (qorǵan) de aytıp ótiwimiz kerek. Bul dáwirde naǵıs oyıwshılıq hám miniatyura óneri de jaqsı rawajlandı. Naǵıs oyıwshılıqta naǵıs quralı sıpatında, tiykarınan, miniatyura súwretlerinen hám jazıwlardan paydalanılatuǵın edi.

Evropa mádeniyatınıń tásirine qaramastan, jańa dáwirde túrk mádeniyatı, tiykarınan, milliylik hám ózine tánlikti saqlap qaldı. Biraq, imperiyada baslanǵan siyasiy hám ekonomikalıq krizis mádeniyattıń rawajlanıwına da tásir etti.

Qullası, Orta ásirlerdiń qúdiretli imperiyası bolǵan Osmaniylar mámleketi Jańa dáwirge kelip, keń kólemli kirzisti basınan ótkerdi. Bir qatar reformalardı ámelge asırıw ushın bolǵan urnıwlarǵa qaramastan, mámleket Batis mámleketleriniń yarım koloniyasına aylandı.

Liga — awqam, birlespe.

Imperiya — tili, dini, mádeniy dástúrleri bir-birinen ajralatuǵın hár qıylı xalıqlardı kúsh penen birlestirgen mámleket.

1. *Osmaniylar úmperiyası taryxında XVI ásir qanday orın tutadı?*
2. *Turkiyanıń Evropa mámleketlerine gárezligi qalay payda boldı?*
3. *Turkiyadaǵı Franciya sawdagerlerine qanday jeńilliker berildi hám ne ushın solay etildi?*
4. *XVII ásirde Turkiya — Rossiya qatnastıqları haqqında nelerdi bilip aldınız?*

Internet járdeminde *XVI—XVII ásirlerde Turkiya* mámleketine virtual sayaxat uyımlastırılı. Tásirlerińizdi dápterińizge jazılı.

18-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE IRAN

Safaviyeler dinstiyası húkimdarlıgınıń ornatılıwı. XV ásir aqırında Iran oraylıq hákimiyatqa boysınbaytuğın birqansha gárezsiz aymaqlarına bólinip ketken edi. Bunıń aqıbetinde óz ara ishki urıslar barğan sayın kúsheydi. Bul bolsa mámleket rawajlanıwına úlken unamsız tásir kórsete basladı. Aqıbetinde, mámleket hálsiredi. Irannıń hálsirewine Turkiya basqınshılıq qáwpin kúsheytti.

Iranda dúzilgen qaysı gárezsiz mámleket Altın Orda menen Kavkaz artına iyelik etiw máselesinde bákilese baslağan?

Nátiyjede, Irandı birden-bir mámleketke birlestiriw turmıslıq zárúrlikke aylanıp qaldı. Bul tarixiy wazıypa sárkarda, Iranda úlken siyasiy abroyğa iye bolğan Ardebil qalası hákimi Ismayl Safaviy tárepinen ámelge asırıldı.

Ismayl I Safaviy alıp barğan urısları nátiyjesinde úlken aymaqlardı iyeledi, 1502-jılı bolsa Tabriz qalasin basıp algannan keyin, ol ózin shah dep járiyaladı. Solay etip, tariyxqa «Safaviyeler mámleketi» atı menen kirgen mámleket júzege keldi. Mámleket quramı Irannan sırtqı aymaqlar esabınan keńeygen. Paytaxt etip Tabriz qalası belgilendi. Ismayl I Safaviy oraylasqan mámleket dúzip qoymay, onı óz mámleketiniń qúdiretli mámleketlerinen birine de aylandırdı.

Ismayl I Safaviy oraylıq hákimiyattı bekkemlew maqsetinde jer iyeliginiń **suyurǵal** formasın derlik pútkilley biykarladı. Onıń ornına **tiyuldi** engizdi.

Biraq bul ilaj iri jer-múlk yerleriniń orayǵa boysınbawǵa umtılıwların toqtata almadı.

Safaviyer húkimdarları tınımsız basqınshılıq urısların alıp bardı. Safaviyeler mámleketi quramına kirgen gárezli úlkeler xalıqlarınıń azatlıq gúresi jawızlarsha bastırıldı.

Shah Abbas I húkimdarlıǵı dáwiri. Abbas I dáwirin (1587—1629) de eń iri jer-múlk iyeleriniń gáezliligi tamamlanıp, Safaviyeler

mámleketi óz qúdiretiniń shoqqısına eristi. Bul jer-múlk iyeleri bir waqıtları safaviylerge úlken járdem bergen, bunıń esabınan keyingi shahlar dáwirinde júdá úlken ayaqlarǵa gárezsiz iyelik etip kelgen edi. Olar ámelde bul gárezsiz ayaqlardıń xanları edi.

Abbas I mámleket paytaxtın Tabriz qalasınan **Isfahangá** kóshirdi. Mámleket salıq sistemasında tártip ornattı hám salıqlar muǵdarı azaytıldı. Sawda-satıq hám ónermentshilikti rawajlılandırıwǵa óz aldına itibar berdi. Jańa kárwan saraylar hám sawda jolları qurıldı. Sawda kárwanları qaraqshılarga qarsı ayawsız gúresti. Sırtqı siyasatta keń kólemli sawda-satıq jolǵa qoyıldı. Bul bolsa Irannıń ishki hám sırtqı sawdasınıń ósiwine alıp keldi. Jańa suwǵarıw qurılmaları da qurıldı. Bunnan basqa, Abbas I turaqlı armiya da dúzdi.

Shah Abbas I

Ekonomikalıq krizistiń baslanıwı. XVIII ásirden baslap Safaviyeler mámleketinde ekonomikalıq krizis baslandı. Buǵan jer iyeliginiń tiyul forması muǵdarınıń kóbeygenligi aqıbetinde mámleketke qarastı jer kóleminiń hám mámleket gáziyesine túsetuǵın dáramattıń azayıwı sebep boldı.

Bunıń aldın alıw ushın keyingi húkimdarlar diyqanlar tóleytuǵın salıq muǵdarın asırdı. Nátiyjede, diyqan xojalıqları wayran boldı, sawdager hám ónermentlerdiń awhalı tómenledi, jan salıǵı (jizya) muǵdarı da asırıldı.

Aqıbetinde, diyqanlar ushın jerdi ijarǵa alıp tirishilik etiwden máp qalmadı. Diyqanlardıń tirishilik esabında basqa jerlerge ketiwden ózge ilajları joq edi. Biraq shah Sultan Husayn buǵan jol qoymaw ushın 1710-jılı diyqanlardıń jerdi taslap ketiwlerin qadaǵan etiwshi párman shıǵardı.

Diyqan xojalıǵınıń oyran bolıwı ishki sawdanıń keskin azaywına alıp keldi.

- ◆ XV ásir aqırında Iran ...
- ◆ 1710-jılı ...

- ◆ 1502-jılı ...
- ◆ Abbas I dáwiri ...

Awğanlar kóterilisi. Ekonomikalıq krizis, óz gezeginde, xalıqtıń hár túrli qatlamları arazında narazılıq keltirip shıǵardı. Sol waqıtta iri jer-múlk iyeleriniń oraylıq hákimiyatqa boysınbawı hám basıp alınǵan úlke xalıqlarınıń azatlıq ushın gúresi kúsheydi.

Sonlıqtan, 1722-jılı awğanlar ózleriniń jetekshiligi Mir Mahmud basshılıǵında hásirep qalǵan Iranga hújum etti. Iran shahı Sultan Xusayn hákimiyattı Mir Mahmudqa tapsırıwǵa májbúr boldı. Solay etip, Iran tariyxında awğanlarǵa gárezlilik dáwiri baslandı.

Nadirshahtıń hákimiyat basına keliwi. Bul dáwirde safaviyler dinastiyası húkimdarlıǵı atına bolsa da, ele dawam etti. Sońǵı húkimdar Taxmasp II ámelde heshqanday hakimiyatqa iye emes edi. Bunıń ústine, onda xalıqtı túrk hám awğan basqınshılarına qarsı gúresiwe iytirmeley alatuǵın qábiyet de joq edi. Sonday sharayatta Iranda úlken láshker bası qábiyetine iye Nadir Qulı gúres maydanına shıqtı. Ol awğan armiyasın pútkilley qıyratıp, Irandı awǵanǵa gárezliliginen azat etti. Nadir Qulı Safaviyler mámleketiniń quramına keriwshi barlıq aymaqlarǵa óziniń hákimiyatın ornalıp, 1736-jılı barlıq qáwimler aqsúyekleriniń qurılıtayında ózin Iran shahı **Nadirshah** dep járiyalawǵa eristi. Solay etip, safaviyler dinastiyası húkimdarlıǵı pútkilley saplastırıldı.

Nadirshah úlken basqınshılıq urısları nátiyjesinde úlken imperiya dúzdi. Biraq, ol **1747-jılı** óz ara ishki kelispewshilikler nátiyjesinde ótirildi.

Xojarlar dinastiyası húkimdarlıǵınıń ornalıwı. Nadirshah óliminen keyin imperiya birneshe bólimlerge bólinip ketti. Iranda hár túrli qáwimler arasında taxt ushın gúres kúsheydi. Bul gúreste tiykarǵı roldi zend hám kajar qáwimleri oynadı. Olar arasındaǵı gúres **1758-jılı zend qáwimi** jeńisi menen tamamlandı. Bul qáwim wákileri 1796-jılǵa shekem húkimdarlıq etti. **1796-jılı** bolsa hákimiyattı **xojarlar** iyelep aldı.

1722-jılı awğanlar óziniń jetekshi Mir Mahmud basshılıǵında hásirep qalǵan Iranga hújum etti.

Abbas I dáwirinde Safaviyler mámleketi óziniń qúdiretiniń shoqqısına eristi.

Nadir Qulı 1747-jılı óz ara ishki kelispewshilikler nátiyjesinde ótirildi.

Solay etip, Iranda jańa dinastiya — xojarlar dinastiyası húkimdarlıǵı ornalıdı. Mámleket paytaxtı Tegeran qalasına kóshirildi. Xojarlar basshısı Aǵa Muxammed ózin shah dep járiyaladı. Jańa dinastiya Iranda **1925-jılǵa shekem** húkimdarlıq etti.

Ádebiyat, kórkem óner hám arxitektura. XVI—XVII ásirlerde de Irannıń áyyemgi mádeniy dástúrleri dawam ettirildi. Ásirese, qalasazlıq, ámeliy kórkem óner hám poeziyada dástúrler dawamlılıǵı saqlanıp qaldı. Bul dáwirde shayırlar **Xatoiy** (Ismayl I Safaviy), **Sadıqbek Afshar**, **Sayb Tabriziy**, kurd klassik ádebiyatınıń kórnekli wákili **Axmed Xasaniy**, kurd shayırı **Mırza Shafiq** hám basqalar nátiyjeli dóretiwshilik penen shuǵıllandı.

Xataiy

Súwretlew óneri hám arxitektura joqarı dárejege kóterildi. Ájayıp saraylar, medirese hám meshitler qurıldı. Bular qatarında Isfaxanda qurılǵan Shah meshiti Shayx Lutfulla meshiti, Ali Kapa hám Chexel Sotun saray ansamblleri óziniń gózzallıǵı hám sawlatı menen ajralıp turadı.

Bul dáwir Iran miniatyurası jáhán klassik kórkem óneriniń eń joqarı úlgilerinen bolıp esaplanadı. Isfaxan bul kórkem óneri túriniń orayına aylandı. Miniatyura óneriniń rawajlanıwına Gerattaǵı Bekzad mektebi úlken tásir kórsetti.

XVIII ásirde de mádeniy dástúrler dawam ettirildi. Biraq, mámlekettegi ekonomikalıq túskinlik hám siyasiy pıtırańqılıq ádebiyat hám kórkem ónerde de óz kórinisin taptı. Bunnan basqa, evropalıların kirip kele baslawı da burınǵı dástúrlerge tásir etti. Bazar talabınan kelip shıǵıp, gilem hám basqa ámeliy kórkem óner buyımların islep shıǵarıwǵa itibar kúsheydi. Bul bolsa Iran mádeniyatınıń keyingi ásirlerdegi rawajlanıw baǵdarın belgilep berdi.

Qullası, tınımsız óz ara urıslar, kóterilisler nátiyjesinde XVII ásirge kelip, Iran da ekonomikalıq hám siyasiy kriziske ushıradı. Bul bolsa mámleketke Evropa kolonizatorlarınń kirip keliwi ushın imkanıyat jarattı. Kúshsizlenip qalǵan Iran Evropa mámleketleri, birinshi orında Angliya hám Franciya hám de patsha Rossiyasınıń koloniallıq obyektine aylandı. Nátiyjede, Iran joqarıdaǵı mámleketler menen birneshe teń bolmaǵan shártnamalargá qol qoyıp, olardıń ekonomikalıq hám siyasiy ekspansiyasına keń jol ashıp berdi.

Tiyul—hámeldarlarǵa xızmet wazıypasın orınlaw múddetine, shah aldındaǵı ayrıqsha xızmeti ushın waqtınsha yaki ómirlik múddetke beriletuǵın jer-múlk. Biraq, bunday jerlerdi miyras qaldırıw múmkin bolmaǵan.

1. *Iranda safaviyler dinastiyası qalay ornatıldı?*
2. *Safaviyler hâkimiyatı bekkemlew maqsetinde qanday ilajlardı âmelge asırğan?*
3. *Nadirshah qanday sharayatta hâkimiyat basına keldi hâm nege onıñ hâkimiyatı uzaqqa sozılmadı?*
4. *Iranda kajarlar dinastiyasınıñ hâkimiyat basına keliwi qalay jüz bergenligi haqqında nelerdi bilip aldınız?*

Dóretiwshilik jumis tapsırması

Tekstten paydalanıp, dápteriniñge *XVI—XVIII ásirlerde Iran tariyxına baylanışlı tariyxıy xronologiyanı dáwirlik izbe-zilikte dúziñ.*

19-tema: XVI—XVIII ÁSIRLERDE AFRIKA MÁMLEKETLARI

Afrika mámleketin civilizaciyalıq kóz qarastan ekige — Saxaradan arqağa hâm qublağa ajratıp úyreniw maqul boladı.

Arqa Afrika. Materiktiñ Saxaradan arqa bóliminde Mısr, Sudan, Liviya, Aljir, Tunis, Marakko hâm Mavritaniya sıyaqlı arab mámleketleri jaylasqan bolıp, olar VII ásirden baslap islam dini hâm mádeniyatı tásiri astında rawajlandı. XVI ásirde kópshilik arab mámleketleri osmaniylar tárepinen basıp alındı. Mamlukler húkimdarlıǵı astında bolǵan **Mısr** da birinshilerden bolıp óziniñ gárezsizligin joǵalttı. **1517-jıldıñ** basında Salim I armiyası Mısrdıñ paytaxtı Kairdi iyelep, onı taladı hâm oyran etti.

Türkler kóterilisi mámlekettegi bar social-ekonomikalıq qatnasıqlarǵa úlken ózgeris kirgizbedi. Tek mamluklerdiñ siyasiy hâkimiyatı awdarılıp, barlıq feodallar ózleriniñ mülkleri hâm jeñniliklerin saqlap qaldı. Mısr óz aldına patshalıq dárejesin aldı hâm âmelde yarım gárezsiz mámleket edi. Jergilikli basqarıw hâkimiyatı tolıq mamluk ámirleriniñ qolında saqlanıp qaldı. Turkler mamluklerdiñ basqarıw sheberliginen, jergilikli sharayattı, xalıqtıñ úrp-âdetlerin jaqsı biliwinen óziniñ máplerinde paydalandı.

Mısrda óndiris texnikası ele júdá ápiwayı bolsa-da, manufakturalardaǵı ishki miynet bólistiriliwi ónimlerdiñ kóbeyiwine alıp keldi. Nátiyjede, ishki hâm sırtqı sawda tez rawajlandı. Mısr Evropa hâm qońsı Aziya mámleketleri menen qızǵın sawda qatnasıqların alıp bardı. XVIII ásir aqırına kelip, tek Kair qalasınıñ ózin esaplaǵanda shet eller menen sawda etetuǵın 5 mın sawdager is júrgizetuǵın edi.

XVIII ásirdeń 60-julları baslanǵan mamluk aqsúyekleriniń óz ara urısları Mısrdeń ekonomikalıq awhalına jaman tásir kórsetti. Olardıń óz basımshalıǵı, diyqan hám ónermentshiler ústinen etken zalımlıqları mámlekette narazılıqtı keskin kúsheytti. Túrkk húkimdarlıǵı hám mamlukler zulımlıǵına qarsı baslanǵan xalıq háreketine Kairdaǵı al-Azhar meshitiniń belgili shayxları basshılıq etti. Olardıń shaqırırǵı menen **1795-jıl** jazında kairli ónermentshi hám sawdagerler ózleriniń dúkánların jawdı. Mamluk húkimdarları shayxlar menen sóylesiwler ótkeriwge májbúr boldı hám de zorlıq hám nızamsızlıqlardı toqtawǵa wáde berdi.

1798-jılı Napoleon basshılıǵındaǵı francuz armiyaları Mısrǵa basıp kirdi hám Kairdi basıp aldı. Al-Azhar meshiti sol dáwirde baslanǵan francuz basqınshılıǵına qarsı xalıq háreketiniń de orayına aylandı. 1800-jılı francuzlar Mısrdı taslap ketiwge májbúr boldı.

XVI ásir basında ispanlar **Aljirge** basıp kirip, onıń jaǵa boyı aymaqların iyelep aldı. Ispanlarǵa qarsı xalıq háreketne basshılıq etken sárkárda Xayriddin járdem sorap Turkiyaǵa murájaát etti. Osmaniyler sultanı Salim I Arqa Afrikada ornalasıp alıw ushın payıttan paydalanıwǵa urındı hám Xayriddinge begler begi (biyeler biyi) ataǵın berdi, Aljirge iri yanicharlar korpusın, áskeriy kemeler, artilleriya hám finanslıq járdem jiberdi. Túrkklerdiń járdemine súyengen Xayriddin izlizinen Aljir qalaların ispanlardan azat etti. Aljir rásmiy túrde Stanbulǵa boysınsada, mámleket patshası derlik gárezsiz siyasat alıp bardı.

XVI ásirdeń **Liviyaǵa** hám evropalılarıń kirip keliwi baslanadı. 1510-jılı Tripoli ispanlar tárepinen basıp alındı. Liviyalılar da járdem sorap sultan Salim I ge murájaát etti. Musılmanlardı azat etiw súreni astında háreket etken túrkkler **1551-jılı** pútkil Liviyanı imperiyaǵa qosıp aldı. XVIII ásirdeń baslap, Liviya atına ǵana Stanbulǵa boysınıp, gárezsiz ishki hám sırtqı siyasat alıp bardı.

XVI ásirdeń baslap, ispanlar hám túrkkler **Tuniske** de qızıǵıw bildirdi. Nátiyjede, **1574-jılı** Tunis jaǵalarına kelip túsken 40 mıń adamlıq túrk armiyasın bul jerde de ispanlar húkimdarlıǵın tamamladı.

Sudan hám Marakko óziniń gárezsizligin saqlap qaldı. Marakko Osmaniyler imperiyası hám Evropa mámleketleri menen sawda shártnamaların dúzip, bunnan úlken payda aldı. Mámleket jaqsı rawajlandı.

Batıs Afrika. Evropalılar, tiykarınan, portugallar hám ispanlardıń Batıs Afrika aymaqlarına kirip keliwi XV ásirde baslandı. **1434-jıldan 1482-jılǵa shekem** portugallar hám ispanlar Jasil murınnan Kongo

dáryasına shekem bolǵan jaǵa aymaqların úyrenip shıqtı. Portugaliyalılar dáslep bul jerden altın alıp ketti. Sebebi bul waqıtta Evropa bazarlarında qurallargá onsha talap joq edi.

Adamzat tariyxında qulshılıq qashan payda bolǵan edi?

Amerika materigin turaqlı túrde koloniyagá aylandıruwdıń baslanıwı hám bul jerdegi jergilikli hindulardıń hár túrli sebepler menen qırılıp ketiwi nátiyjesinde isshi kúshine úlken mújájlik payda boldı. Bul talap, ásirese, plantaciyalı xojalıq payda bolǵan aymaqlardan júdá kúshli edi. Bunday isshi kúshiniń deregi, tiykarınan, Batis Afrikanın jergilikli xalqı bolıp keyingi birneshe júz jıl dawamında bul jerler júdá úlken qul bazarlarına aylandırıldı.

XVI ásirdeń aqırına shekem qul sawdası menen tek portugallar shuǵıllandı. Olar batis Afrika jaǵalarında jaylasıp alıp, áste-aqırın Senegal hám Gambiya dáyaları boylap materik ishine kirip bardı. Biraq, bul keń aymaqlarda kúshli mámleketler bar bolıp, portugaliyalılar ózlerin basqınshılarday tuta almaytuǵın edi. Sol sebepli olar tiykarǵı itibardı Tómeni Gvineyagá, Atlantika okeanı jaǵa boyı jerlerine qarattı. Portugaliyalılar jaǵa boyların tórt aymaqqa ajıratıp, bul aymaqlardı olardan alınatuǵın tiykarǵı tovardıń atı menen atadı. Házirgi Arqa

Baatu xalıqlarınıń jerge islew beriw procesi

Liberiyanıń jaǵaları Burısh jaǵası, Pil súyegi jaǵası, Altın jaǵa, Volta hám Niger dáryaları aralıǵı bolsa Qul jaǵası dep atalǵan.

XVI ásir aqırına kelip, Amerikanıń Ispaniya, Angliya hám Franciya koloniyalarına aylandırılǵan barlıq ayaqlarında plantaciya xojalıǵı keń rawajlandırıldı. Nátiyjede, qullar miynetine talap da artıp bardı. Afrika-daǵı ishhi kúshi bazarın iyelew ushın Evropa mámleketleri arasında kúshli gúres baslandı. Bul gúres aqıbetinde Afrika xalqı júdá úlken zıyan kórdi.

XVII ásirde qul sawdasında jetekshilik etiwdi gollandlar óziniń qolına aldı da Amerikadaǵı ispan koloniyalarına afrikalı qullardı olar jetkerip berdi. Biraq qullar bazarında Gollandiyanıń húkimdarlıǵı da uzaqqa sozılmadı. XVII ásirdeń ekinshi yarımınan koloniya bazarların iyelew ushın gúreske Angliya hám Franciya qosıldı. Inglis hám francuz plantatorları óz xojalıqlarınıń keńeyiw sebepli qullardıń miynet bazarın ózleri iyelewge, óziniń tovarlarına altın, gúmis penen haqı alatuǵın portugal hám de golland sawdagerleriniń xızmetinen waz keshiwge háreket etti. Qul sawdasına, sonday-aq, Shveciya, Daniya, Brandenburg sıyaqlı mámleketler de qosıldı. Evropanıń kúshli mámleketleri arasındaǵı básekilik gúresi XVII ásirdeń ekinshi yarımı hám pútkil XVIII ásir dawamında dawam etken. Bul gúres maydanı Afrika materigi, ási-rese, Batis hám Oraylıq Afrika boldı.

Qul sawdası onıń menen shuǵıllanıwshılarga hám sawdagerlerge júdá úlken payda keltirdi. Evropa hám Amerikadaǵı Bristol, Liverpool, Manchester, London, Nant, Ruan, Amsterdam, Nyu-York, Jańa Orlean, Rio-de-Janeyro sıyaqlı kóplegen qalalardıń tez rawajlanıwı hám gúllep-jaynawı qul sawdasınan keletuǵın payda menen baylanıslı edi.

XVI—XVIII ásirlerde evropalı qul sawdası menen shuǵıllanıwshılar Amerikaǵa **15—16 million** qul alıp keldi. Arablar da musulman mámleketlerine shama menen sonsha qul jetkerip bergen. Qullardıń kópshiligi olardı uslaw hám tasıp alıp ketiw procesinde qaytı bolatuǵın edi. Bir Atlantika okeanı arqalı ámelge asırılǵan qul sawdası procesinde **60—70 million** afrikalı qaytı boldı.

Qul sawdası Afrika xalqınıń tábiyiy rawajlanıwın toqtatıp qoymay, afrikalılar jámiyetin basqa ádettiń rawajlanıw jolına da burıp jiberdi. Qul sawdası afrikalılar jámiyetinde múlklik hám sociallıq teńsizlikti kúsheytti, qáwimlik dúzimniń buzılıwına, qáwim aqsaqalları arasınan qul sawdası menen shuǵıllanıwshılar qatlamınıń qalıplesiwine alıp keldi. Qul sawdası Afrika xalıqlarınıń kúshsizleniwine, bir-birine

salıstırmalı isenimsizlik hám jek kóriwshiliginiń artıwına sebep boldı. Qul sawdası Afrikanıń dińkesin qurtıw esabınan Evropa hám Amerika mámleketiniń ekonomikalıq güllep-jaynawı ushın xızmet etti.

◆ 1517-jılı ...

◆ 1795-jılı ...

◆ 1551-jılı ...

◆ 15—16 million ...

Qul sawdasınıń Afrika ushın eń awır aqıbetlerinen biri psixologiyalıq jaǵday boldı: insan ómiri qádirsizlendi, qulshılar hám qullardıń tómenlewi júz berdi. Qulshılıqtıń eń insanılıqqa jat kórinisi — rasalıq ideologiyası qalıplesti. Evropalılar Afrikanı basıp alıw hám koloniyalarga bólip alıwdaǵı ózleriniń insanılıqqa jat hám ádepsizlik háreketlerin aqlaw ushın bul ideologiyadan ustalıq penen paydalandı.

1798-jılı Napoleon bassılıǵındaǵı francuz armiyaları Mısırǵa basıp kirdi.

Atlantika okeanı arqalı ámelge asırılǵan qul sawdası procesinde **60—70 million** afrikalı qaytıw boldı.

XVI—XVIII ásirlerde Arqa Afrika mámleketleri Osmaniylar imperiyası quramına qosıp alındı. Bul usı aymaqqqa evropalılar tásirin azaytıp, jergilikli arab xalıqlarınıń islam civilizaciyası sheńberinde ózine tán ǵárezsiz rawajlanıwı ushın imkaniyat jarattı.

Batıs Afrikaǵa evropalıların kirip keliwi materik tábiyyiy baylıqlarınıń tez ózlestiriliwine, qulshılıq hám qul sawdasınıń rawajlanıwına alıp keldi. Qul sawdası afrikalılar tariyxında júdá qayǵılı iz qaldırdı.

Mamluk — Orta ásirlerde Mısırda bolǵan áskeriy qatlamı. Olar, tiykarınan, kavkazlı hám türkiy xalıqlar wákillerinen ibarat jas óspirim qullardan qalıplesken.

Rasalıq — barlıq rasalardıń teń emesligi, xalıqlardıń tariyxı hám mádeniyatına rasalıq ayırmashılıqlar sheshiwshi tásir etiwini haqqındaǵı ideologiyalıq kózqaraslar jıyındısı.

1. Mısırdań osmaniylar tárepinen basıp alınıwı bul jerdegi social-ekonomikalıq qatnasıqlarda qanday ózgerislerge alıp keldi?
2. Batıs Afrikaǵa evropalıların kirip keliwi qashan baslandı?
3. Evropalılarda qul sawdasına talap qashan payda boldı?
4. Qul sawdası afrikalılar ushın qanday aqıbetlerge alıp keldi?

IV BAP. 1800—1870-JÍLLARÍ EVROPA HÁM AMERIKA MÁMLEKETLARI

20-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ ULLÍ BRITANIYA

Sanaattín rawajlanıwı. Bul dáwirde Ullı Britaniyada sanaat kúshli rawajlandı. Toqımashılıq, metallurgiya, mashınasazlıq, kán sanaatı jekshi orındı iyeledi.

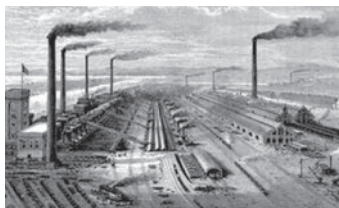

Angliya tariyxta «Qızıl hám aq güller» urısı qashan bolıp ótken?

Mashinalasqan óndiris aqıbetinde 1816-jılı Ullı Britaniyada mashinalar 150 mln. adamnıń qol miynetine teń jumıstı atqaratuǵın edi. Sonday-aq, bul dáwirde Ullı Britaniya xalqı 12 mln adamdı quraytuǵın edi.

XIX ásirde mashinasazlıqta hár túrli stanoklardıń jaratılıwı óndiriste revolyuciyaǵa teń oylap tabılıw boldı. Stanoksazlıqlardıń rawajlanıwı metalldı qayta islew imkanın berdi. Keleshekte qayta islew járdeminde basqa jáne bir mashina jaratılatuǵın boldı.

Sanaat rawajlanıwı transporttıń jańa túri payda bolıwın talap etti. Bunıń kórinisi ullı, **1825-jılı** Ullı Britaniyada **dúnyada dáslepki temir jol** qurıldı. Bul jaǵday mámlekettiń hár túrli regionların bir-biri menen

**Sanaat revolyuciyası
dávirinde Angliya**

baylanıstırdı hám de júk tasıwdıń arzanlasıwın támiyinledi. Sol waqıtta ishki bazar keńeydi.

Aqıbette, zavod hám fabrika iyeleri kóbirek ónim islep shıǵara basladı.

Temir jol qurılısınıń baslanıwı, óz nábwetinde, shoyın, temir hám polatqa bolǵan talaptı asırıp jiberdi. Sanaatıń jańa tarmaǵı — paravozsazlıq payda boldı. Bul bolsa qúdiretli sawda hám áskeriy teńiz flotın dúziwge múmkinshilik jarattı.

XIX ásir adamzat tariyxına puw mashinalarınıń qollanıwı ásiri bolıp kirdi. Mámleket turmısındaǵı bul ózgerisleri Ullı Britaniyanıń «teńizler húkimdarı» dárejesin jáne de bekkemledi. Sol dáwirde awıl xojalıǵında da mashınalar hám ximiyalıq tóǵınlerden paydalanıw baslandı. Ülken-ülken sanaat kárxanaların qurıw dawam etti. Temir jollar hám iri sanaat kárxanaları qurılısı úlken qárejet talap etetuǵın edi. Bul bolsa kommerciyalıq bankleriniń qúdiretin jáne de asırdı. Olar endi xalıqaralıq kólemde de xızmet kórsete basladı.

Mámlekette sanaat óndirisiniń koncentraciyalasıwı payda boldı. Jáhán tariyxında birinshi márte mámleket ekonomikasında jetekshilik awıl xojalıǵınan sanaatqa ótti. Ullı Britaniya dúnyanıń birinshi sanattasqan mámleketine aylandı.

Sanaat awdarıspaǵınıń tamamlanıwı. XIX ásirdeń 40-jıllarına kelip, sanaatıń kúshli rawajlanıwı hám ilim-pán rawajlanıwı jańa bir hádiyse — sanaat awdarıspaǵınıń tamamlanıwına alıp keldi.

Sanaat awdarıspaǵınıń tamamlanıwı delingende, bir mashina járdeminde basqa mashinanıń jaratılıwı baslanǵanlıǵı túsiniledi. Ullı Britaniyada bul hádiyse XIX ásirdeń 40-jılları júz berdi. Sanatta puw mashinası tiykarǵı kúsh bolıp qaldı. Taskómir janılıǵınıń eń ahmiyetli túrine aylandı.

Parlament reforması. 1825-jılı Ullı Britaniya parlamenti is taslawdı qadaǵan etiwshi nızam qabılladı. Bul nızam jumısshılar arasında keskin narazılıq keltirip shıǵardı. Nátiyjede, parlament reforması ótkeriw máselesi zárúrlikke aylandı. Aqıbette, 1832-jılı parlament reforması ótkerilip, saylaw tártibi ózgerildi.

♦ XIX ásirdeń 40-jılları ...
♦ 1816-jılı ...

♦ Sanaat awdarıspaǵınıń tamamlanıwı ...
♦ 1825-jılı ...

Angliyada balalar miyneti (1815—1848-jillar)

O‘gan baylanisli, iri sanoat oraylarina parlamentten 144 orin ajiratip berildi. Solay etip, sanoat burjuaziyasi endi iyasiy jaqtan da o‘zini h‘ukimdarligin bekkemledi. Reforma natijesinde parlament to‘mengi palatasinin mamleket siyasiy turmısındağı roli astı. Ol mamleket byudjetin qadağalaw huqıqın o‘zinde saqlap qaldı. Ullı Britaniya h‘ukimetiniń tek to‘mengi palata aldında juwapkerligi belgilep qoyıldı. To‘mengi palata h‘ukimetke isenimsizlik bildirgen tağdirde, h‘ukimettiń dem alısqa shığıwı ma‘jburiy etip qoyıldı.

Reformadan soń saylangan jańa parlament 13 jasqa shekem bolđan balalar ushın 8 saatlıq jumıs waqtı belgilendi. 9 jasqa shekem bolđan balalardıń miynet etiwı qadađan etildi.

Parlament reforması mamlekette saylaw huqıqı ushın guresti birotala toqtata almadı.

1836-jılı London qalasında jumısshılardıń «Ulıwma saylaw huqıqı ushın gures jumısshı asociaciyası» dúzildi. Ol saylaw huqıqın keńeytiriw máselesinde 12 jil dawamında parlamentke úsh márte **xartiya (chartiya)** kórsetpe tapsırdı. Barlıq er adamlarğa ulıwma saylaw huqıqı beriliwı ushın baslangan háreket tariyxqa «**chartistler háreketi**» atı menen kirdi.

Bul háreket jeńilgen bolsa da, keyingi parlament reformalarına óziniń tásirin kórsetti.

1867-jılı ekinshi patlament reforması ótkizildi. Oğan muwapıq, qalalarda óz úyine iye bolğan hám de óz aldına úyde turatuǵın barlıq er adamlarǵa saylaw huqıqı berildi.

Sırtqı siyasat. XIX ásirdeń 50-jılları Ullı Britaniya sanaatınıń rawajlanıw dárejesi, sawdanıń kólemi hám teńizdegi qúdireti jaǵınan dúnyanıń eń qúdiretli mámleketine aylandı.

1825-jılı Ullı Britaniyada dúnyadaǵı dáslepki temir jol qurıldı.
XIX ásirdeń 40-jılları Ullı Britaniyada sanaat awdarıspaǵı tamamlandı.

1836-jılı London qalasında jumısshılardıń «Ulıwma saylaw huqıqı ushın qúres jumısshı asociaciyası» dúzildi.

Bul qúdiret oğan koloniyaları ústinen húkimdarlıqtı jáne de bekemlew hám olardı keńeytiw imkanın berdi. Inglis húkimeti dúnyanıń strategiyalıq jaqtan áhmiyetli regionlarında qúdiretli áskeriy-teńiz bazarları qurıwǵa hám tayanısh aymaqların qolǵa kirgiziwge ayırıqsha itibar berdi.

Ullı Britaniya XVIII ásir hám XIX ásirdeń birinshi yarımı dawamında teńiz hám de okeanlar arqalı ótetuǵın jáhán jollarında bir qatar tayanısh punktlerin basıp aldı. Mine usı áskeriy bazalarǵa hám óziniń áskeriy flotınıń júdá úlken ústinligine tayanıp, Ullı Britaniya XIX ásirdeń ortalarında eń iri kolonizator mámleketke aylandı. Ullı Britaniya koloniyaları ishinde eń irisi bolğan Hindstanda 300 mln xalıq bolıp, Ullı Britaniyadaǵıǵa salıtırǵanda shama menen 10 ese kóp edi.

«**Aq koloniyalar**». Ullı Britaniya óz koloniallıq siyasatında «aq koloniyalar»ǵa úlken itibar qarattı. Amerika, Afrika hám Avstraliyaǵa Ullı Britaniya hám Evropanıń basqa mámleketlerinen kóship bargan adamlar ózlestirgen aymaqlar «Aq koloniyalar» dep atalatuǵın edi. Kanada, Avstraliya, Jańa Zelandiya mine sonday koloniyalar edi. Sol waqıtta bul koloniyalar ózin-ózi basqarıw ushın gúres alıp bardı. Bul gúres, ásirese, Kanadada qatań tús aldı. Nátiyjede, Ullı Britaniya 1867-jılı Kanadaǵa dominion dárejesin beriwge májbúr boldı.

XIX ásir kóp jaǵınan Ullı Britaniya ásiri boldı. Bul jerde birinshi bolıp huqıqıy mámleket hám puqaralıq jámiyeti tiykarları jaratıldı. Ilim texnika rawajlanıwı sanaat awdarıspaǵına alıp keldi

hám Angliya «dünya ustaxanasına» aylandı. Toqtawsız urıslar alıp barğan inglisler jer jüzi xalqınıń sherek bólimin birlestirgen úlken imperiyanı jarattı.

Otstavka (wazıypasınan shetletiw) — lawazım wazıypasınan ketiw.
Koncentraciya (birge, oray) — qandayda bir zattıń anıq bir jerde toplanıwı.
Daminion — ózin-ózi basqaratuǵın gárezli jer, úlke.

1. *Ullı Britaniyada sanattıń rawajlanıwı hám onıń aqibetleri haqqında nelerdi bilip aldınız?*
2. *«Sanaat awdarıspaǵı tamamlandı» degen sózdiń mazmunın túsindirip beriń.*
3. *Ullı Britaniyada parlament reforması ushın alıp barılǵan güres qalay tamamlandı?*
4. *Ullı Britaniyanıń eń iri kolonizator mámleket bolǵanlıǵına misallar keltiriń.*

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Tema tekstin «Insert» kestesı tiykarında talqılań hám eki bólimli kúndelik dúziń.

Internet járdeminde *XIX ásirde Ullı Britaniya mámleketine* virtual sayaxat uyımlastırıń. Tásirlerińizdi dápterińizge jazıń.

21-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ FRANCIYA

Franciyada Birinshi imperiya. (1804—1814). 1799-jılǵı mámleket awdarıspaǵınan soń Napoleon Birinshi konsul lawazımın iyeledi. Keyin ómirlik konsul bolıp saylandı. 1804-jılı Senat onı «Francuzlar imperatorı Napoleon I» dep járiyaladı. Solay etip, Franciyada monarxiya qayta tiklendi. Biraq, bul monarxiya dvoryanlarǵa emes, burjuaziyaya xızmet etetuǵın edi.

Franciyada qashan toparlıq monarxiya, yaǵnıy topar wákılleri jıyınına tayanatuǵın, oraylasqan mámleket qalıplese basladı?

Birinshi imperiya dáwirinde Napoleon urısları nátiyjesinde imperiya aymaqları keńeydi. **1805-jılı Austerlis sawashında** Napoleon, tiykarınan,

Austerlis sawashi

Rossiya hám Avstriya armiyasınan ibarat birlesken armiya ústinen sheshiwshi jeńisti qolǵa kirkizdi. Sawashta Napoleongá qarsı Rossiya hám Avstriya imperatorları Aleksandr I hám de Frans II qatnastı.

Óziniń jeńislerinen ruwxlangan Napoleon endi Ullı Britaniyaǵa «materik qamalı» daǵazaladı. Bul boyınsha, Napoleongá gárezli barlıq mámleketlediń Ullı Britaniya menen sawda-satıq etiwı qadaǵan etildi. Napoleonnıń maqseti usı jol menen Ullı Britaniyanı boysındırıw edi.

Rossiya da 1807-jılı Napoleon menen tınıshlıq hám de awqam haqqında Tilzit shártnamasına qol qoyıp, Franciyanıń Evropadaǵı barlıq jeńislerin tán aldı. Shártnamaǵa muwapıq, Rossiyaǵa Ullı Britaniya menen baylanıstı toqtatıw hám materik qamalına qosılıw minnetlemesi júklendi.

Biraq, Napoleon Ullı Britaniyaǵa qarsı materik qamalınan góz-lengen maqsetine erise almadı. Xalıq tınımsız urıslardan sharshadı, mámlekette narazılıq, basıp alınǵan ayaqlarda milliy azatlıq háreketi kúsheydi.

Napoleongá bul narazılıqlardı bastırıw ushın úlken bir jeńisli urıs gerek edi. Sonıń ushın da ol Rossiyaǵa qarsı urıs baslap, onda jeńiwin rejlestirdi.

- ◆ 1799-йılı ...
- ◆ 1804-йılı ...
- ◆ Birinshi imperiya dáwiri — bul ...
- ◆ 1895-йılı ...

Rossiyáğa qarsı urıs. 1812-йılı Napoleon Rossiyáğa qarsı urıs basladı. Urıs Rossiya tariyxına «Watan urısı» atı menen kirdi. 1812-йıl 7-sentyabrde eki mámleket armiyası arasındáğı sheshiwshi sawash Moskva janındáğı Borodino awılında bolıp ótti. Borodino sawashında hár eki tárep de kóplegen qurbanlar berdi. Napoleon Moskvanı iyeledi. Biraq, Napoleon armiyasında tartıp buzılıp, áskerler ulıwma talawshılıq penen shuǵıllana basladı. Armiyada jawıngerlik ruwx joq boldı.

Napoleon Moskvanı taslap shıǵıwǵa májbúr boldı. M.I. Kutuzov basshılıǵındáğı Rossiya armiyası sheginip atırǵan francuzlardı quwdalap, olardı úlken shıǵınǵa ushıratı.

Imperiyanıń qulawı. Evropa mámleketleri armiyalarınan ibarat qurallı kúshler menen Napoleon armiyası arasındáğı sheshiwshi sawash 1813-йılı Leypsig bosáǵasında bolıp ótti. «Xalıqlar urısı» dep at alǵan bul sawashta Napoleon armiyası qıyratıldı.

1814-йılı awqamlas mámleketler armiyası Parij qalasına kirip keldi. Napoleon taxttan waz keshiwge májbúr boldı. Awqamlaslar onı Elba atawına súrgin etti. Solay etip, imperiya quladı.

Awqamlas mámleketler Franciyada burbonlar dinistiyası hákimiyatın tiklewge qarar etti. Revolyuciya jılları ótirilgen korol Lyudovik XVI nıń inisi Lyudovik XVIII Senattıń qararı menen taxtqa otırǵızıldı. Awqamlaslar Franciya menen pitim shártnamasına qol qoydı. Bul boyınsha, Franciya Napoleon dáwirinde basıp alǵan barlıq aymaǵınan ayrıldı.

Vaterloo sawashi. Sol waqıtta Franciyada ishki jaǵdayı qıyınlasıp ketti. Buǵan eski aqsúyeklerdiń feodallıq tártipler hám sheksiz monarxiyanı tiklewdi, sonday-aq, qollarınan ketken mal-múlklerdi qaytarıp beriwdi talap etiwleri sebep boldı. Napoleon dáwirinen bayıp alǵan jańa aqsúyekler hám armiyadan bosatılǵan oficerler de mámlekettegi jaǵdaydan narazı edi.

Bul jaǵdaydan súrgindegi Napoleon paydalanıp qalıwǵa qarar qıldı. Ol 1815-йılı mart ayında Elbadan Franciyanıń túsligine jetip keldi. Korol Lyudovik XVIII diń Napoleongá qarsı jiberen 30 mıń adamlıq armiyası da Napoleon tárepke ótip ketti. Napoleon Parij qalasın iyelep, jáne taxtqa otırdı. Biraq bul saparı ol hákimiyattı tek 100 kún basqardı. Awqamlas mámleketler (Ullı Britaniya, Gollandiya hám Prussiya) júdá úlken armiyanı Napoleongá qarsı qoydı. Eki ortada **1815-йıl Vaterloo**

Vaterloo sawashi

awılında (házirgi Belgiya mámleketi aymağında) sheshiwshi sawash bolıp ótti. Ol tariyxqa «**Vaterloo sawashi**» atı menen kirdi. Sawashta Napoleon armiyası pútkilley qıyratıldı. Ekinshi ret taxttan waz keshken Napoleon endi uzaq Muqaddes Elena atawına súrgin etildi hám ol usı jerde 1821-jılı qaytı boldı. Franciyada Burbonlar hákimiyatı qayta tiklendi.

Vena kongresi. Jeńiske erisken mámleketler Kongress shaqırıldı. Bul Kongress 1814—1815-jılları Avstriyanıń paytaxtı Vena qalasında bolıp ótti. Kongrestiń tiykarǵı maqseti — Evropanı jeńiske erisken mámleketlerdiń mápleri jolında qayta bólistiriliwinen ibarat edi. Kongrestiń juwmaqlawshı hújjetine muwapıq, Franciya aymağı óziniń 1789-jılǵı shegarasına shekem qısqartıldı. Evropada Ullı Britaniya hám Rossiyanıń tásiri kúsheydi.

1812-jıldıń 7-sentyabrında Borodino sawashı bolıp ótti.

1813-jılı Leypsig bosağasında «Xalıqlar urısı» bolıp ótti.
1821-jılı Napoleon qaytı boldı.

Sol waqıtta Vena kongresi qara deneli qullar sawdasın qadağan etiwshi **deklaraciya** da qabil etti.

«**Muqaddes awqam**». Evropada keleshekte jüz beriwı múmkin bolğan revolyuciyalarğa qarsı birgelikte gúresiw maqsetinde 1815-jılı Vena kongresinde úsh mámleket — Rossiya, Avstriya hám Prussiya monarxları awqam dúzdi. Ol tariyxqa «Muqaddes awqam» atı menen kirdi.

Franciyada Iyul monarxiyası. Ekinshi imperiyanıń ornatılıwı 1824-jılı Lyudovik XVIII qaytı boldı. Taxttı inisi Karl X iyeledi. Ol óz hákimiyatın jáne de bekkemlewe urınıp, 1830-jılı mámleket parlamentin tarqatıp jiberdi hám puqaralar saylaw huqıqlarınıń jáne de shekleniwın bildirdi. Bul bolsa Parij qalasında revolyuciya baslanıwına alıp keldi. Onıń qatnasıwshıları burjuaziya, jumısshılar, ónermentshiler hám studentler boldı. Revolyuciyanıń maqseti Franciyada respublika dúzimin ornatiw edi.

Franciya koroli Karl X revolyuciyadan qorqıp shet elge qashıp ketti. Hákimiyat iri burjuaziya — bankirler, iri sanaatshılar da úlken jer iyeleri qolına ótti. Olar burbonlardıń tuwısqanı Lui Filippti taxtqa otırǵızıp, usı jol menen monarxiyanı saqlap qaldı. Bul jaǵday 1830-jıl iyul ayında jüz bergenligi sebepli tariyxqa «Iyul monarxiyası» atı menen kirdi. Onıń dáwirinde jańa Konstituciya qabil etildi. **Konstituciyada** sóz, baspasóz, jıyınlar ótkeriw erkinlikleri daǵazalandı. Saylawshılar ushın jas hám mülk cenzeri azaytıldı.

Biraq, jumısshılar hám diyqanlardıń awhalı awır jaǵdayda qaldı. Olar tárepinen baslanǵan birneshe kóterilis jawızlarsha bastırıldı.

- ◆ 1815-jılı ...
- ◆ 1824-jılı ...

◆ Iyul monarxiyası — bul ...

1848-jıl revolyuciyası. 1846-jılı Franciyada qıs júdá suwıq kelip, gúzgi gálle (biyday) nabıt boldı. Aqıbetinde, azıq-awqat ónimleri, birinshi náwbette, nannıń bahası kóterilip ketti.

Bul da jetpegendey, qáhárli qıs nátiyjesinde tut aǵashların suwıq urdı, pille jetistiriwshi toqımashılıq sanaatı kriziske ushıradı hám jumıssızlıqtı júzege keltirdi.

Bunday jağday óndiristiń keskin azayıwına, puldıń qádirsizleniwine alıp keldi. Kárxanalardıń jawılıwı yaqı jumısshı orınlarınıń qısqartılıwı nátiyjesinde jumıssızlıq kóbeydi. Bulardıń barlıǵı revolyuciyanıń júzege keliwine sharayat jarattı.

Aqıbetinde, 1848-jıl fevral ayında Franciya tariyxında jáne bir revolyuciya jüz berdi.

Qısqa waqıt ishinde Parij qalasındaǵı barlıq áhmiyetli jerler, mákemeler kóterilishiler qolına ótti. Korol Lui Filipp taxttan waz keship, Ullı Britaniyaǵa qashıp ketti. Kóterilishiler korol sarayın iyelep, onıń taxtın jaǵıp jiberdi.

Solay etip, 1848-jıl fevral revolyusiyası nátiyjesinde Iyul monarxiyası quladı. 25-fevral kúni bolsa Franciya Respublika dep jariyalandı. Bul Franciya tariyxındaǵı ekinshi respublika edi. Franciya parlamenti waqtınsha húkimet dúzdi.

Jańa húkimet baspasóz, demonstraciylar ótkeriw erkinligin járiyaladı. Sonday-aq, 21 jasqa tolǵan barlıq er adamlarǵa saylaw huqıqı berildi.

1846-jılı Franciyada qıs júdá suwıq kelip, gúzgi biyday nabıt boldı.

1848-jıl 25-fevral kúni Franciya Respublika dep jariyalandı.

Ekinshi imperiya. Mámlekette tártip ornatawı múmkin hákimiyat zárúr edi. Sol sebepli húkimdar qatlamlar úlken wákilliklerge iye prezidentlik lawazımın engiziwge qarar etti.

1848-jıldıń dekabr ayında Napoleon Bonaparttıń inisi Lui Napoleon Bonapart Franciya Prezidenti etip saylandı. Onıń tiykarǵı maqseti Franciya imperiyasın qayta tiklew edi.

1852-jıl 2-dekabrde ol ózin Napoleon III atı menen Franciya imperatorı dep járiyaladı. Solay etip, Franciyada Ekinshi imperiya ornatıldı. Napoleon III «Imperiya — bul tınısh-tatıwlıq», dep aytqan bolsa da, Franciya birneshe sırtqı urıslardı alıp bardı. Bul urıslardan birinde jeńilip, Ekinshi imperiya quladı.

XIX ásirde heshbir xalıq francuzlarday kóp urıslarda qatnaspadı, basqa qanday da bir evropalı millet francuzlarday kóp revolyuciyanı ámelge asırmadı. Nátiyjede, XIX ásir aqırına kelip, Franciya dúnyanıń eń qúdiretli mámleketleri qatarına kirse-de, revolyuciylar hám urıslardaǵı júdá úlken joǵaltıwlar sebepli rawajlanıw tezligi bargan sayın tómenlep bardı.

Kontribuciya — urista ziyan tiygizilgen orındı qaplaw ushın jeńilgen mámleket tárepinen tólenetuǵın tólem.

Cenz — puqaralardıń saylaw huqıqınan paydalanıwların shekleytuǵın shártler. Olar mülk, jas, jınıs hám basqa cenzler bolıwı múmkin.

1. *Franciyada Birinshi imperiya qalay júzege keldi?*
2. *Vena kongresinde qanday máseleler sheshildi?*
3. *1848-jıl fevral revolyuciyası hám onıń aqıbetleri haqqında nelerdi bilip aldınız?*
4. *Franciyada Ekinshi imperiya qalay ornatıldı?*

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

«Birinshi imperiyanıń qulawı» temasında esse jazıń.

Franciyada Birinshi hám Ekinshi imperiyanıń unamlı hám unamsız táreplerin T-sızılma tiykarında talqılań hám dápteriniuzge jazıń.

22-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ GERMANIYA HÁM ITALIYA

Germaniyada revolyuciyanıń kelip shıǵıw sebepleri. Germaniya revolyuciyasınıń tiykarǵı sebebi — Orta ásirlik feodallıq tártiplerdiń kapitalizmniń rawajlanıwına tosqınlıq etip kiyatırǵanı edi. Bunıń nátiyjesinde Germaniyada ele siyasiy ıdırawshılıq húkim súrdi. Aqıbette, birden-bir ulıwma bazar júzege kelmedi. Sanaat hám awıl xojalıǵı óndirisi basqa aldınǵı mámleketlerden artta qaldı. Zorlıqqa tiykarlangan mámleketlik apparat hárqanday aldınǵı pikirdi qadaǵan etti. Bul faktor Germaniyada da revolyuciyanıń jetilisiwine alıp keldi. ***Revolyciyanıń tiykarǵı maqseti Germaniyanıń siyasiy ıdırawshılıǵın saplastırıw hám feodallıq tártiplerdi tamamlaw edi.*** Revolyuciyaǵa burjuaziyanıń konstituciyalıq monarxiya tárepdarı bolǵan kelisimli bólimi basshılıq etti.

Orta ásirlerde Germaniya óndiris kúshleriniń ósiwi qashan baslangan?

1848-jılǵı revolyuciya. Evropanıń basqa mámleketlerinde 1847-jılı júz bergen ekonomikalıq krizis Germaniyanı da shetlep ótpedi.

Bul krizis jumıssızlıqtıń kóbeyiwine, is haqınıń páseyiwine alıp keldi. Barlıq tovarlar, sonıń ishinde, azıq-awqat ónimleriniń bahası kóterilip ketti. Nátıyjede, ash qalğan xalıq kóshege shıqtı. Franciyada baslanğan 1848-jılgı fevral revolyuciyası tásirinde Berlinde kóterilis baslandı. Berlin kósheleri barrikadalar menen qorshap alındı. Tún boyı kúshli kóshe sawashları dawam etti. Usınday sharayatta Prussiya koroli kelisim jolın izlewge májbúr boldı hám Millet májilisi (parlament) ne saylaw belgilewge hám de Konstituciya islep shıǵıwǵa wáde berdi. Siyasiy jaǵdaydıń, biraz bolsa-da, jumsarıwına erisken korol hákimiyatı revolyuciyanı bastırıwǵa eristi, biraq revolyuciya pútkilley izsiz ketpedi.

1848-jılı Prussiya korolliginde konstituciya engiziliwiniń ózi úlken siyasiy waqıya boldı.

Kamillo Kavur

Italiyanıń birlestiriliwi. 1861-jılı birlesken Italiya korolliǵı dúzildi. Kapitalizmdi jáne de rawajlandırıw zárúrligi mámlekettiń birlesiwiniń aqırına jetkiziwdi talap etti. Bunısız Italiya Evropada óz ornına iye bolǵan mámleketke aylana almaytuǵın edi. Til hám mádeniyattıń birligi Italiyanı bir mámleketke birlestiriw imkanın berdi. Bas wázir **Kamillo Kavur** uzaqtı kóre alıwshı siyasatshı, kelisimli reformalar hám konstituciyalıq monarxiya tárepdarı edi.

K.Kavur Avstriya zulımlıǵına qarsı gúreste Franciya menen shárnama dúziwge eristi. Avstriya armiyası jeńilgen soń, onıń menen pitim dúzildi. Biraq Siciliya hám Neapol korolliǵı Italiyanıń siyasiy ıdırawshılıǵınıń tayanışı bolıp qala berdi.

Italiyanı birlestiriwdiń tiykarǵı tárepdarı, xalıq qaharmanı **Juzeppe Garibaldi 1860-jılı** óziniń áskeriy kúshi menen Siciliya atawına kelip tústi. Xalıq massası onı azat etiwshi sıpatında kútip aldı. Siciliyanıń Palermo qalası iyelendi. Sonnan keyin J. Garibaldi armiyası Neapolǵa júris basladı. Neapol armiyası qıyratıldı hám Neapol korolliǵı saplastırıldı.

Italiyanıń birlesiwinde úsh ullı shaxstıń xızmetleri sheksiz. Bular bas wázir K.Kavur, Latin Amerikası mámleketlerindegi milliy-azatlıq urıslarında atı belgili xalıq qaharmanı J. Garibaldi, «**Jas Italiya**» jámiyetine basshılıq etken Juzeppe Madzini. Kórkem ádebiyatta hár úsh

milliy qaharmannıń Italiyanı birlestiriwdegi xızmetlerin názerde tutıp, olardı «Watannıń aqıllı-bilimli, janı hám de qılıshı»na salıstıradı.

1847-jılı Gemnaiyada ekonomikalıq krizis jüz bergen.

1861-jılı Birlesken Italiya korolligi dúzildi.

Italiyanıń birlesiwinde úsh ullan shaxs: Kamillo Kavur, Juzeppe Garibaldi, Juzeppe Madzinilerdiń xızmetleri sheksiz.

Mámlekette konstituciyalıq monarxiya ornadı hám eki palatalı (Senat hám Deputatlar palatası) parlament engizildi. 1866-jılı Avstriya qol astında qalğan Veneciya wálayatı da, 1870-jılı bolsa Franciya tásirinde bolğan Rim qalası da Italiya korolligine qosıp alındı. Solay etip, Italiyanı bir mámleketke birlestiriw tamamlandı.

Germaniyanı birlestiriw ushın gúres. Ger-maniyada da jámiyettiń aldınğı qatlamı milliy birlesiw ushın gúresip atırğan edi. Bul jerde de pútkil juwapkershilikti Germaniyadağı kóplegen mámleketlerden biri óz moynına alıw zárúrligi payda boldı. Bunday húrmet Prussiyağa nesip etti. Prussiya bul dáwirde Germaniya imperiyasındağı eń qúdiretli mámleket edi.

Korollikte óz mámleketiniń eń ataqlı mámleketlik iskeri **Otto fon Bismark** kanclerlik etetuğın edi. Ol Germaniyanı bir mámleketke birlestiriwdey tariyxıy iske basshılıq etti.

1866-jılı Prussiya Avstriya üstinen erisken tariyxıy jeńisten soń Bismark Germaniyada bar mámleketlerdiń Prussiya menen «Arqa Germaniya Awqamı»n dúziw haqqındağı shárt-namağa qol qoyıwğa eristi. Bismark awqam kancleri — Bundeskancler lawazımın iyeledi. Bismark óz járdemshileri menen qısqa múddette Arqa Germaniya awqamı konstituciyasın islep shıqtı.

Bul konstituciya tiykarğı tekstindegi bazı bir ózgerislerdi esapqa almağanda, 50 jıldan kóbirek waqıt dawamında — 1919-jıl Veymarda Germaniya Respublikası Konstituciyası qabıl etilgenge shekem háreket etip keldi.

Kóplegen mayda mámleketlerge bólinip ketken Germaniya XIX ásirde nemec milletiniń úlken bólimin birlestirgen zamanagóy mámle-

Otto fon Bismark

ketke aylandi. Ásirdiń aqırına kelip, Germaniya eń rawajlangan mámleketler qatarınan orın iyeledi.

Italiya birleskennen soń konstituciyalıq monarxiya jolın tańladı. Ishki bazardıń tómen rawajlanganlıǵı húkimdar sheńberinde basqınshılıqqa, koloniallıq imperiyasın dúziwge iytermeledi.

- ◆ 1848-jıl ...
- ◆ 1861-jılı ...
- ◆ 1848-jıl Prussiya korolligi ...
- ◆ Otto fon Bismark ...

Germaniyanı birllestiriw jolındaǵı tiykarǵı sırtqı tosqınlıq Franciya edi. Prussiya oǵan qarsı urısqa ayrıqsha tayarlıq kóre basladı.

Kelisimli burjuaziya — burjuaziyanıń kelisimge umtılwshı, mashqalalardı tınıshlıq jolı menen sheshiwge, húkimdar qatlamlar menen kelisimge umtılwshı bólimi.

1. Germaniyadaǵı revolyuciyanıń sebepleri hám tiykarǵı maqseti haqqında nelerdi bilip aldınıız?
2. Italiya revolyuciyasınıń tiykarǵı maqsetiniń qaysı ózgesheligi Germaniya revolyuciyasınıń tiykarǵı maqsetinen ajralǵan.
3. Birlesken Italiya korolligi qalay dúzildi?
4. Germaniyanı bir mámleketke birllestiriwde Prussiyanıń bas wáziri Bismarktıń tariyxıy rolın jazıń.

Dóretiwshilik jumı tapsırması

Venn diagramması járdeminde Germaniya hám Italiya tariyxındaǵı ilıwmalıq hám de ayırmashılıq táreplerin talqılap, dápterinińizge jazıń.

Internet járdeminde XIX ásirdeń 40—60-jılları aralıǵında Germaniya hám Italiya mámleketine virtual sayaxat uyımlastırın. Tásirlerińizdi xronologiya tárizinde dápterinińizge jazıń.

23-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ ROSSIYA

Ekonomikalıq turmıstıń ózine tán ózgeshelikleri. Patsha Rossiya-sında krepstnoylıq tártipler jámiyetniń rawajlanıwında úlken tosqınlıq bolıp qaldı. Batıs Evropa mámleketleri hám AQSh ta mashinalasqan

sanaat rawajlanıp atırǵan bir dáwirde, Rossiyada elege deyin manu-faktura óndirisi ústem edi. Awıl xojalıǵında bolsa ele orta ásir kre-postnoylıq tártibleri jetekshilik etetuǵın edi hám bul rawajlanıwdıń tiykarǵı tosıǵına aylanǵan edi.

Kiev Rusı mámleketinde ruslar qashan xristian dinin qabil etken?

Samoderjavié hám krepostnoylıqqa qarsı gúres. 1812-jılı Franciya – Rossiya urısında erisilgen jeńisten keyin de patsha Rossiyasında samo-derjavié basqarıw tártibi hám krepostnoylıq huqıqı saqlanıp qala berdi. Bul jaǵday patsha Rossiyasınıń aldınǵı pikirli adamların háreketke iytermeledi. Olar óz watanın Evropanıń jetekshi mámleketleri qatarında kóriwdi qáler edi. Watandaǵı dúzimdi ózgertpey turıp, óz ármanlarınıń orınlanbaytuǵının da jaqsı bildi.

Olar samoderjavié hám krepostnoylıqqa qarsı anıq baǵdarlama menen gúres basladı. Bul gúres Rossiya tariyxında «**Dekabristler háreketi**» degen at penen kirgen. Dekabristler dvoryanlardıń perzentleri edi. Olardıń bir toparı Rossiyada respublika ornatiw tárepdarı bolǵan bolsa, ekinshisi konstituciyalıq monarxiya ornatiw tárepdarı edi.

Pavel Pestel

Dekabristler eki jasırın jámiyet dúzdi. Olardıń biri «**Qubla jámiyet**», ekinshisi «**Arqa jámiyet**» dep ataldı. Eki jámiyet te Rossiya Konstituciyasınıń joybarın islep shıqtı. «Qubla jámiyet»tiń kózge túsken ğayratkeri Watan urısınıń qatnasıwshısı **Pavel Pestel** edi.

Ol jaratqan konstituciya joybarı «Rus haqıyqatı» dep ataldı. Joybarda samoderjavieni, krepostnoylıq huqıqın joq etiw hám Rossiyada respublika basqarıw usılın engiziw kózde tutıldı. Barlıq puqaralar ushın teńdey saylaw huqúqı tiykarında saylanatuǵın «Xalıq veshesi» niń Rossiya parlamenti bolıwı belgilendi.

«Arqa jámiyet»te **Nikita Muravyov** tayarlaǵan konstituciya joybarı Rossiyanı konstituciyalıq monarxiya dep daǵazalawdı kózde tuttı. Múlk cenzi tiykarında saylanatuǵın eki palatalı Xalıq Veshesi joqarı nızam

Nikita Muravyov

shıǵarıwshı hákimiyat organı (parlament) bolıwı kerek edi.

Dekabristler óziniń maqsetlerine kóterilis kóteriw arqalı erisiw múmkin dep esaplap, oǵan tayarlanıw basladı. Kóterilis qaytıw bolǵan imperator Aleksandr I ornına inisi Nikolay I di taxtqa otırǵızıw máresimi ótkiziletuǵın kúńge belgilendi. Kóterilis dekabristlerge sadıq áskeriy bólim tárepinen ámelge asırılıwı lazıw edi. Kóterilis **1825-jıldıń 14-dekabr** kúni baslandı, biraq ol sátsizlikke ushıradı hám imperatorǵa sadıq áskeriy kúshler tárepinen bastırıldı.

Dekabristler háreketiniń basshılarınınan 5 adam, sonıń ishinde, P. Pestel hám N. Muravyovlar darǵa asıldı, qalǵan kópshiligi bolsa Sibirge súrgin etildi. Biraq, dekabristler háreketi zaya ketpedi. Olar aldırǵa súrgen ideyalar Rossiya jámiyetiniń aldınǵı qatlamın uzaq waqıt dawamında samoderjaviye hám krepostnoylıqqa qarsı gúresiwge ilhamlandırıp jiberdi.

Dekabristler kóterilisi bastırılǵannań soń mámlekette reaksiya kúsheydi. Narazılıq bildiriwdiń, erkin pikirlewdiń hárqanday kórinisi húkimet tárepinen ayawsız túrde quwdalandı. Ásirese, rus ádebiyatınıń aldınǵı wákilleri qattı quwdalawǵa ushıradı.

Krepostnoylıq huqıqınıń ıdırawı. 1853–1856-jıllardaǵı Qırım urısında Rossiya jeńilip qaldı. Bul jeńilis Rossiyanıń ekonomikalıq qalaqlıǵı aqıbeti edi. Rossiya da krepostnoylıq dúzimi álleqashan rawajlanıwdıń tiykarǵı tosqınlıǵına aylanǵan edi. Sonday-aq, bul jeńilis krepostnoylıq huqıq biykarlanbasa, Rossiyada kapitalizm tez pátler menen rawajlanıwı múmkin emesligin de kórsetip berdi.

Imperator Aleksandr II

Mámlekette payda bolǵan kúshli narazılıq tolqının bastırıw maqsetinde imperator **Aleksandr II 1861-jıldıń 19-fevralında krepostnoylıq huqıqtıń biykar etiliwi haqqındaǵı nızamǵa qol qoydı.**

Nızam boyınsha, krepostnoy diyqanlar jeke azat boldı. Bunnan bılay diyqanlardı satıp alıw, satıw yaki basqa birewge sıylıqqa beriw qadaǵan etildi.

Diyqan endi pomeshikni ruqsatisiz shañaraq qurıw, gárezsiz türde shartnama, sawda pitimlerin dúziw, kóshpes múlk satıp alıw hám onı miyras etip qaldırıw sıyaqlı huqıqlarğa iye boldı.

1812-jılı Franciya — Rossiya urısında Rossiya jeńiske erisken.
Dekabristler Rossiyada eki jasırın jámiyet — Qubla jámiyet» hám «Arqa jámiyet»ti dúzgen.

1861-jıl 19-fevralda Rossiyada krepostnoy huqıqtı biykarlaw haqqındağı nızamğa qol qoyıldı.

Húkimet diyqanlardı azat etiw, jer beriwge májbúr boldı. Bunday qılmasa xalıqtıń gázebine duwshar bolıwı múmkin edi. Bunnan tısqarı, diyqanlardıń tiykarǵı salıq tólewshiler bolıp qalatuǵını da esapqa alındı. Diyqanlarǵa berilgen jer shek jerler dep ataldı. Húkimet pomeshikni mápin de esapqa aldı. Sonıń ishinde, pomeshik óz ıqtıyarındağı jerdiń 1/3, shól aymaqlarında bolsa 1/2 bólimin saqlap qalıw huqıqına iye boldı. Bunnan tısqarı, diyqan usı waqıtqa shekem húkimet qararında belgilengeninen kóbirek muǵdardağı jerden paydalanıp kelgen bolsa, onıń artıqshası pomeshikke ótkeriletuǵın edi. Bunday jerler «otrezok» dep atalǵan.

Diyqan ózine berilgen jerge iyelik etiw ushın «vıkup» tólewi shárt edi. Biraq diyqanda «vıkup» ushın pul bolmaǵanı ushın mámleket tárepinen beriletuǵın boldı. Diyqanlar bul qarızdı 49 jıl dawamında mámleketke procenti menen tólep barıwı shárt edi.

Reformanıń tariyxıy áhmiyeti. 1861-jılǵı reforma nátiyjesinde krepostnoy huqıq biykar etildi. Biraq, reforma diyqanlardı birden azat etpedi. Krepostnoylıq qaldıqları ele uzaq dawam etti. Nátiyjede, Rossiya awıl xojalıǵında kapitalizm júdá ástelik penen rawajlana basladı. Solay bolsa-da, reforma tariyxıy áhmiyetke iye boldı. Solay etip, diyqanlar jeke erkinlik hám puqaralıq huqıqına eristi. Ekonomikada kapitalistik qatnasıqlardıń bekkemleniwi ushın keń múmkinshilik jaratıldı. Dúnyanıń jetekshi mámleketlerine salıstırǵanda kesh bolsa-da, baslanǵan sanaat awdarıspaǵı dawam etti.

Sırtqı siyasat. Rossiya XIX ásirde de basqa ullı mámleketler qatarı basqınshılıq urısların toqtatpadı. Sonlıqtan, uzaq dawam etken urıslardan soń, 1864-jılı pútkil Kavkaz Rossiya quramına kirgizildi. Sol waqıtta, Orta Aziyanı basıp alıw ushın áskeriy háreketler baslap jiberildi.

- ◆ 1825-йil 14-dekabrde ...
- ◆ 1861-йil 19-fevralda ...
- ◆ Vikup — ...
- ◆ 1864-йilı ...
- ◆ 1853—1856-йilları ...

1867-йılı Qoqon xanlığı hám Buxara ámirliğiniń basıp alıńan aymaqlarında Túrktan general-gubernatorlığı shólkemlestirildi.

1867-йılı Rossiya ózine qarasli bolǵan Alyaskanı AQSh qa sattı. Bunıń menen Rossiya óz sırtqı siyasatında barǵan sayın kúsheyip baratırǵan AQSh qa súyeniwdi rejelestirgen edi.

Mádeniyat. 1800—1870-йılları Rossiyanıń mánawiy turmısında tereń ózgerisler júz berdi. Tap sol dáwirde Rossiya jáhán mádeniyatınıń eń joqarı orınlarınan birin iyeledi. Rus ádebiyatınıń belgili wákilleri Aleksandr Sergeevich Pushkin, Lev Nikolaevich Tolstoy, Fyodor Mixaylovich Dostoevskiy usı dáwirde dóretiwshilik penen shuǵıllandı. Olardıń joqarı sheberlik penen dóretilgen shıǵarmaları rus xalqınıń ruwxıy dúnyasın dúnya júzine tanıttı. A.S.Pushkin zamanagóy rus ádebiy tiline tiykar saldı. Onıń «Ruslan hám Lyudmila», «Kavkaz tutqını», «Evgeniy Onegin», «Kapitan qızı» sıyaqlı shıǵarmaları Rossiya turmısı menen birge, rus tiliniń de pútkil baylıǵın kórsetti. A.S.Pushkin dóretiwshiligi rus ádebiyatınıń keyingi rawajlanıwına úlken tásir kórsetti. L.N.Tolstoydıń «Balalıq», «Kazaklar», «Uris hám tınıshlıq», F.M.Dostoevskiydiń «Jınayat hám jaza», «Jilli» sıyaqlı shıǵarmalarında rus xalqınıń turmısı, adamlardıń ishki dúnyası júdá úlken sheberlik penen ashıp berilgen. Sonday-aq, XIX ásirde dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan ullı rus shayırı hám jazıwshılarınan Mixail Yurevich Lermontov, Nikolay Vasilevich Gogol, Ivan Sergeevich Turgenov shıǵarmaları da dúnyaǵa belgili boldı.

Bul dáwir rus muzıka kórkem óneri ullı kompozitorlar Mixail Ivanovich Glinka hám Pyotr Ilich Chaykovskiy atları menen baylanıslı. M.I.Glinka dóretiwshiligi XIX ásirdeń birinshi yarımında rus muzıka mádeniyatınıń eń shoqqısı bolıp, ol rus klassik muzıkasına tiykar saldı. Onıń eń ataqlı shıǵarması «Ruslan hám Lyudmila» operası bolıp esaplanadı. Rus muzıka óneriniń keyingi rawajlanıwı M.I.Glinka táseri astında qáliplesti.

P.I.Chaykovskiy XIX ásir rus mádeniyatınıń iri wákili, muzıka kórkem óneriniń danıshpanı bolıp esaplanadı. Onıń «Evgeniy Onegin», «Uyqılap atırǵan gózzal», «Shelkunchik» sıyaqlı operaları ele dúnya teatları saxnasınan túspey kiyatır. Bul dáwir rus súwretlew

önerinde Silvestr Feodosievich Shedrin, Karl Pavlovich Bryullov hám Ilya Efimovich Repin sıyaqlı ullı xudojnikler dóretiwshilik penen shuǵıllandı. Olardıń dóretiwshiliginde Rossiyanıń bay tábiyatı hám rus adamlarınıń quramalı ishki dúnyası sáwlelendirildi.

Rus mádeniyatınıń jetiskenlikleri Rossiyaǵa dúnyanıń aldınǵı mámleketleri qatarınan orın alıw imkanın berdi.

Rossiya Jańa dáwirde sezilerli tabıslarǵa eriskenine qaramastan, XIX ásirdeń 70-jılları da ol Evropanıń eń qalaq mámleketlerinen biri bolıp qalǵan edi. Qalaqlıqtıń sebepleri 1861-jılǵa shekem saqlanıp qalǵan krepostnoy huqıq hám de adamlarda baslamashılıq hám isbi-lermenlikke tosqınlıq bolǵan qalaq siyasiy sistemasınıń bolǵanlıǵı edi.

Vikup — krepostnoyliqtan azat bolǵan diyqanlardıń ózine berilgen jerdi haqı tólew esesine satıp alıwı.

Reaksiya kúshleri — aldınǵı ideyalardı qadaǵan etetiwshi, eski tártiplerdi saqlap qalıw yamasa olardı qayta tiklewge umtılıwshi kúshler.

Samoderjaviye — Rossiyada húkimdardıń sheklenbegen hákimiyatı.

Súrgin — jaza sıpatında basqa jerlerge jiberiw.

1. *Tekstten Rossiyasınıń ekonomikalıq rawajlanıw jaǵınan Batis Evropa mámleketlerinen arqada qalıw sebeplerin anıqlań.*

2. *Dekabristler háreketi óz aldına qanday maqsetlerdi qoyǵan edi?*

3. *Rossiyada húkim súrgen reaksiya haqqında nelerdi bilip aldınız.*

4. *Rossiya húkimdar qatlamları nege krepostnoyliq huqıqtı biykar etiwge májbúr boldı hám ol qanday tártiplerde ámelge asırılatuǵın boldı?*

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

XIX ásirde Rossiya mámleketi rawajlanıwına tán tariyxıy proceslerdiń ulıwma hám ayırmashılıq táreplerin T-texnologiyası tiykarında talqılań hám baǵana formasında dápterinińizge jazıń.

Internet járdemide *XIX ósirdeń 40—70-jılları aralıǵında Rossiya mámleketine virtual sayaxat uyımlastırın hám temada úyrenilgen tariyxıy waqıyalardı talqılań.*

24-tema. 1800—1870-Jılları Amerika Qurama Shtatları

AQSh tıń ekonomikalıq rawajlanıwı. Gárezsizlik jıllarında AQSh ta sanaat tez pát penen rawajlanıp, XIX ásirdeń 30-jıllarında sanaat revolyuciyası baslandı.

XIX ásirniń ortalarına shekem AQSh, tiykarınan, awıl xojalıǵına tiykarlanǵan mámleket edi. Mámleket arqasında awıl xojalıǵınıń tiykarın *fermer* xojalıǵı quradı. Fermerliktiń tiykarın jallanba miynet payda etip, olar pomeshiklerge ǵárezli bolǵan diyqanlarǵa qaraganda kóbirek tovar satıw hám satıp alıw imkaniyatına iye edi. Amerika awıl xojalıǵına tán bul ózgeshelikler AQSh ekono-mikasınıń tez rawajlanıwına járdem berdi.

Orta ásirlerde Amerikada nege tek mayya, ink hám keshua qáwimleri ózleriniń mámleketlerin qurǵan?

Plantaciya xojalıǵı. AQShta xojalıq júrgiziwdiń eki sisteması uzaq waqıt dawam etip keldi. Fermerler xojalıǵı rawajlanǵan arqa shtatlarda qulshılıq XIX ásirniń baslarında-aq biykar etildi. Qubla shtatlarda bolsa qulshılıqqa tiykarlanǵan plantaciya xojalıǵı húkimdarlıq etti. Qublanıń tábiyiy sharayatları paxta jetistiriw ushın qolaylı edi.

Ullı Britaniya hám AQSh ta sanaattıń tez rawalanıwı paxtaǵa bolǵan talaptı asırıp bardı. Ullı Britaniya fabrikaları AQShtan paxta satıp alıwdı kóbeytip barǵan sayın qullardı ekspluataciya etiwdi kúsheytti. Bul zulımlıq jawızlıǵı jaǵınan kreposnoylıqtıń eń ayanıshlı túrlerinen de qorqınıshlı edi.

Sol waqıtta kóplegen aq deneli adamlar, jumısshılar, fermerler, zıyalıların aldınǵı qatlamları qulshılıqtıń biykar etiliwi ushın gúres alıp bardı. Solay etip, abolicionistler háreketi payda boldı.

AQSh ta qulshılıqqa ǵázep penen qarawshı adamlar sanı artıp bardı. 50-jıllardıń aqırında ataqlı abolicionist, aq deneli fermer Jon Braun Virjiniyada qullar kóterilisini kóteriwge urınıp kórdi. Ol Allegan tawında jasırınıp alıp, bul jerden kóterilisin plantaciyalarǵa en jaydırıwdı úmit etken edi.

Braun dúzgen qurallı topar 22 adamnan ibarat bolǵan. Toparda 5 qara deneli adam da bar edi. Jawınlı tünde ol qural-jaraqlar saqlanatuǵın kishi sklادتı basıp alıwǵa eristi. Soń Braun qońsı plantaciyalardaǵı qullardı azat etiw hám qul iyelerin ǵirew sıpatında qolǵa alıw ushın óz adamların jiberdi.

Biraq, Braun ǵalaba kóterilis islewge erise almadı. Tez arada húkimet armiyası Braunniń qurallı toparın qırıp tasladı. Awır jaradar bolǵan Braun qamaqqa alındı hám asıp óltiriwge húkim etildi.

Qul iyeleri kóterilisi. Bul dáwirde AQSh ta eki partiyalı sistema da tolıq qálplesip bolǵan edi. Respublikashılar partiyasınıń xalıq arasında eń abıroylı ǵayratkeri Avraam Linkoln (1809–1865) edi. Linkolnńın qulshılıqqa qarsı shıǵıwların jumısshılar, fermerler, burjuaziyanıń aldınǵı bólimi qollap-quwatladı. A. Linkoln saylaw aldı kompaniyasının «Ózińizge jer alıw ushın dawıs berin!» súreni astında shólkemlestirip jerlerdi fermerlerge biypul tarqatıw haqqında nızam qabıl etiwge wáde berdi.

XIX ásirdeń 30-jıllar AQSh ta sanaat revolyuciyası baslandı.
XIX ásirdeń 50-jıllarınıń aqırlarında Jon Brawn Virjiniyada qullar kóterilisin kóteriwe urınıp kórdi.

1860-jılı AQSH prezidentligi ushın bolǵan saylawlarda respublikashılar partiyası wákili **Avraam Linkoln** jeńiske eristi. Onıń prezidentlike saylanıwı menen húkimette qul iyelewshilerdiń húkimdarlıǵı saplastırıldı. Bul qulshılıqqa qarsı kúshlerdiń júdá úlken hám sol waqıtta tınısh jol menen erisken siyasiy jeńisi edi. Olar birinshi márte húkimette hákimiyattı óz qollarına aldı. Qubla plantatorları saylawda jeńiliske ushıraǵan Demokratlar partiyasınıń tiykarǵı tayanışı edi. Olar nızam jolı menen qulshılıqtı saqlap qalıw múmkin emesligin túsindi. Sonıń ushın qubla shtatlarda qulshılıqqa tiykarlangan óz aldına mámleket dúziwge kiristi hám AQSh quramınan shıqqanlıǵın, óz prezidentine iye bolǵan *konfederaciyası* dúzilgenligin daǵazaladı. Sonday-aq, óz aldına armiyaǵa da iye boldı. Solay etip, qubla plantatorları qulshılıqtı saqlap qalıw jolında milliy máplerge qıyanet etti. Endi AQSh ta puqaralar urısınıń baslanıwı sózsiz edi.

Avraam Linkoln

Puqaralar urısı (1861–1865). 1861-jıldıń aprel ayında Arqa menen Qubla arasında puqaralar urısı baslandı. Kúshler qatnası jaǵınan Arqa ústin edi. Puqaralar urısı **1865-jıldıń aprelinde** Arqanıń jeńisi menen tamamlandı.

Biraq reakciyalıq kúshler jallaǵan adam óltirgen jinayatshı A. Linkolndı atıp óltirdi. Biraq, bul ólim qulshılıqtıń biykar etiliwine tosqınlıq ete almadı. **1865-jılı dekabr** ayında AQSh ta qullıq biykarlandı.

AQSHta puqaralar urisi

1866-jılı AQSh Kongresi tárepinen konstituciyaga dúzetiw kirgizildi. Oǵan tiykarlanıp, qara denililerdiń puqaralıq hám siyasiy huqıqları aq denililirdiki menen teńlestirildi.

- ◆ 1861-jıl aprelda ...
- ◆ Jon Braun Virjiniyada — ...

- ◆ 1865-jıl dekabr ayında ...

Puqaralar urisınıń nátiyjeleri. Urısta Arqanıń jeńisi úlken tariyxıy áhmiyetke iye boldı. Jeńis mámlekettiń birligin saqlap qaldı. Qulshılıq biykar etildi hám gomstedler haqqında nızam qabıl etildi.

AQShtıń batıs jerlerinde de awıl xojalıǵında kapitalizm rawajlanıwı ushın imkaniyat jaratıldı. Jeńis batıs jerlerdiń qulshılıq tárepdarları táreplerin basıp alıw qáwpinen qutqardı. Qublada da fermer xojalıǵı rawajlanıwı ushın keń jol ashıldı. Tariyxıy jeńis sanaat awdarıspaǵın tezirek tamamlaw hám Amerika sanaatınıń rawajlanıwı ushın sharayat jaratdı.

Amerika ádebiyatı hám kórkem óneri. XIX ásir baslarında AQSH tıń kópshilik xalqı sawatlı bolǵanı ushın Injildi, Vilyam Shekspir, Sharlz Dikkens sıyaqlı inglis jazıwshılarınıń shıǵarmaların oqıytuǵın edi. Ásirese, Daniyel Defo shıǵarmasınıń qaharmanı Robinzon Kruzo amerikansha turmıs ruwxına jaqın bolǵanı ushın milliy ádebiyattıń keyingi baǵdarın belgilep berdi.

Tábiyattı, jergilikli hindulerdi ózine boysındırıw ushın úzliksiz gúres — Amerika milliy ádebiyatınıń tiykarǵı temaları bolıp qaldı. Keyin **Fenimor Kuper** «Pionerler», **German Melvill** «Mobi Dik» shıǵarmalarında usı temanı dawam ettirdi. Eskilik penen jańalıq, eski hám jańa dúniya arasındaqı gúres teması Amerikanıń **Uolt Uitmen**, **Mark Tven** sıyaqlı ataqlı jazıwshıları shıǵarmalarında, **Genri Longfello** qosıqlarında sáwlelendi.

Súwretlew óneri XVIII ásirde inglislerge eliklewden ibarat boldı. Bul dáwirdegi **Benjamin Uest**, **Jon Kopli** sıyaqlı xudojnikler portret hám peyzaj janrında dóretiwshilik etip, olar Evropada ataqlı boldı. 1850-jıllardan baslap, birneshe súwretlew óneri hám muzıka mektepleri ashıldı. Olarda Evropa mámleketlerinen kelgen xudojnik hám kompozitorlar tiykarǵı rol oynadı.

XIX ásir AQSH ushın tez rawajlanıw ásiri boldı. Ele ásir baslarında mámlekettiń bir pütünligin saqlap qalıw ushın puqaralar urısın alıp barǵan xalq ásirdeń aqırına kelip, dúnyanıń eń rawajlangan hám kúshli mámleketleriniń birine aylandı.

Keń demokratiyalıq erkinlikler, huqıq hám minnetlemeler teńligi, adamlardıń isbilermenligi hám baslamashılıǵı ushın jaratılǵan imkaniyatlar AQSHtı dúnyanıń eń qúdiretli mámleketine aylandırdı.

Abolicionistler (biykar etiw) — Amerikada qullıqtı biykar etiw tárepdarları.

Gomstedler haqqındaǵı nızam — Batıstaǵı bos jatqan úlken jer maydanların fermer xojalıǵı júrgiziwdi qálegen adamlarǵa biypul beriw haqqındaǵı nızam.

Konfederaciya (awqam, birlespe) — anıq maqset yaki háreketti ámelge asırıw ushın birlesken suveren mámleketler awqamı.

Fermer — menshik yamasa uzaq muddetke ijararǵa alınǵan jerde awıl xojalıǵı ónimlerin jetistiriw menen shuǵıllanwshı awıl xojalıǵı isbilermeni, fermer xojalıǵı iyesi.

Plantaciya xojalıǵı — AQSHtıń qublasında qullar miynetine tiykarlangan úlken diyqanshılıq xojalıǵı.

1. AQShta jüz bergen puqaralar urısınıń sebeplerin tártip penen dápterińizge jazıń.
2. Nege Arqa ushın puqaralar urısına kiriw AQSht tń ekige bólinip ketiwinen ústin qoyıldı?
3. Arqanıń jeńisin támiyinlew jolında prezident A. Linkoln qanday rol oynadı?
4. Arqa erisken jeńistiń tariyxıy áhmiyeti haqqında nelerdi bilip aldınıız?

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Tema teksttiń oqıw procesinde sizge tanıs emes bolǵan sózlerdi dápterińizge jazıń hám de sózlik járdeminde túsiniklerdi talqılań.

Internet járdeminde XIX ásirde AQSHT qa virtual sayaxat uyımlastırın hám prezident Avraam Linkoln iskerligin talqılań.

25-tema: LATÍN AMERIKASÍ XALÍQLARÍNÍN MILLIY AZATLIQ GÚRESI

Ǵárezsizlik ushın gúrestiń baslanıwı Latın Amerikası mámleketleri ele Ispaniya hám Portugaliya koloniyaları edi. Ispaniya húkimdar qatlamları koloniallıq zulımın bargan sayın kúsheytti. Ispaniyadan jiberilgen hámeldarlar, generallar hám basqa da oficerler koloniyadan úlken baylıq topladı. Olar kreollarǵa mensinbey qaradı.

Orta ásirlerde qaysı xalıq Qubla Amerikada Urubamba dáriyası basseyninde Kusko qalasına tiykar saldı?

Kreollar arasında pomeshikler, sawdagerler, ruwxaniyer wákilleri bar edi. Ispaniya hámeldarları kreollardı koloniyalardaǵı joqarı hákimshilik lawazımlarǵa jaqınlatpadı, olar menen turpayı qatnasta boldı. Kreollar Ispaniya ǵáziynesine toplanatuǵın awır salıqlardan, kolonizator hámeldarlarıń óz basımshalıǵınan hám Ispaniya hákimshiligi koloniyalarınıń basqa mámleketler menen sawdasın qadaǵan etip qoyǵanlıǵınan jábir kórdi. Portugaliya koloniyası bolǵan Braziliyada da jaǵday Ispaniya koloniyalarınan parqı joq edi.

Koloniallıq zulımı awıl xojalıǵı hám sawdanı jáne de rawajlandırırw ushın tiykarǵı tosıq bolıp qaldı. Bul faktorlar Ispaniyanıń koloniallıq

XIX ásirde Latín Amerikasí

zulımlıǵına qarşı azatlıq háreketin keltirip shıǵardı. Bul háreketiń tiykarǵı maqseti — ǵárezsiz mámleketler dúziw edi. Kreollardan shıqqan oqımıslı adamlar, pomeshikler, ásirese, oficerler arasında azatlıq ideyaları keń tarqaldı. Koloniyalarda burjuaziya ele hálsiz edi.

Sol sebepli kreollardan shıqqan revolyucionerler azatlıq háreketine basshılıq etti. Azatlıq háreketiniń ǵayratkerleri xalıq massasınıń — hinduler, metis hám mulatlardan shıqqan diyqanlar menen ónermentlerdiń, hám de ǵárezsizlik sebepli óziniń jaǵdayınıń jeńillesiwine úmit baylaǵan qara deneli qullardıń da járdemine tayandı.

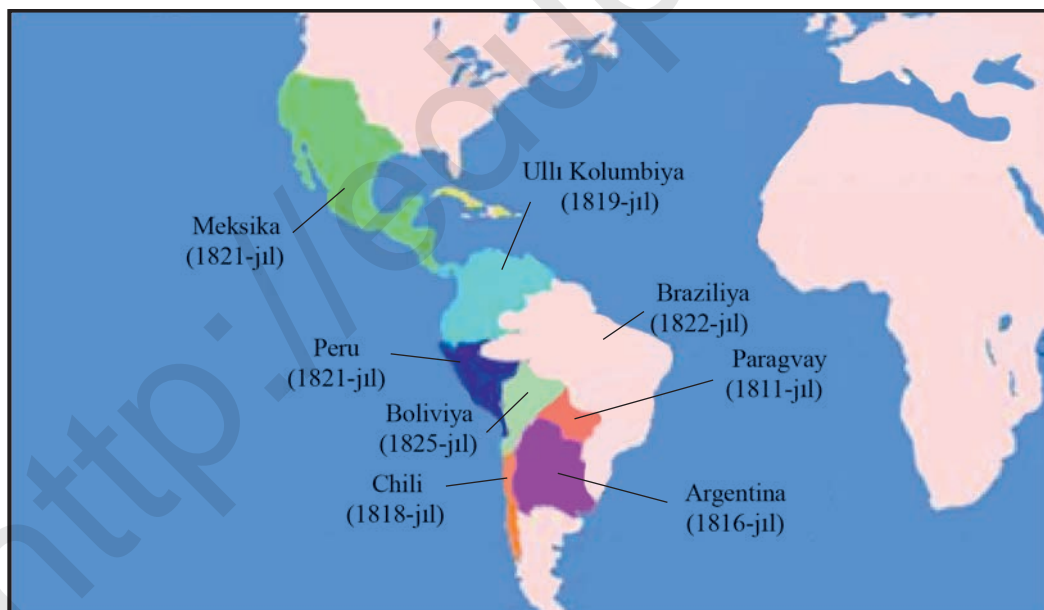
Ol Ispan armiyasına qarsı alıp bargan jeńisli sawashları ushın general atağın hám «Qutqarıwshı» degen húrmetli atqa iye boldı.

Bolivar tek jergilikli kreollarğa gána súyenip qalмай, qara deneliler menen hindulardi de gúreske atlandırdı. Qullıq biykar etilgenin járiyaladı hám solay etip, qara deneli qullardıń bir bólimin óz armiyasına qosıp aldı. Hindu diyqanlarına bolsa urıs tamam bolıwı menen-aq, olar óz jerlerine iye bolıwına wáde berdi.

Bolivar Evropanıń aldınğı jámáátshiligine usınıs etip, járdem soraganında, onıń shaqırığına kóplegen kewilliler tez Latın Amerikası xalıqlarına járdem beriwge qarar etti hám Venesuelağa keldi. Olardıń arasında irland, inglis, nemec, italiyan, polyak hám ruslar bar edi.

1811-jılı Venesuela gárezsiz dep járiyalandı. Bolivar Jańa Grenadanıń Ispaniyadan azat bolıwına járdem berdi hám Jańa Grenada Venesuela menen birlesti. Birlesken mámleketke Xristofor Kolumbtıń húrmetine **Ullı Kolumbiya** dep at qoyıldı.

Bolivar Ullı Kolumbiya prezidenti lawazımın iyeledi. Ol hindulerge salınatuğın ulpandı biykar etti. Iri pomeshiklerdiń jerlerin

XIX ásirdiń baslarında Latın Amerikasında payda bolğan jańa mámleketler

konfiskaciya etiw haqqındaǵı nızam joybarın islep shıqtı. Biraq, bul iláj pomeshiklerdiń qarsılıǵına ushırap, ámelge aspay qaldı.

Bolivar Ispaniyadan azat etilgen barlıq Amerika respublikaları konfederaciyasın dúziwdi árman eter edi. Revolyuciyanıń eń qıyın, sheshiwshi dáwirinde Bolivar xalıq penen birge boldı hám oǵan pidákerlik penen xızmet etti. Sonıń ushın da ol iri pomeshiklerge jaqpadı.

Olar Bolivardı joq etiwge qarar etti. Aqırında ol 1830-jılı otstavkaǵa shıǵıwǵa májbúr boldı. Bolivar ókinish penen: «Revolyuciyaǵa xızmet etiw — teńizdi shúdigar etiw menen barabar» dep jazǵan edi. Latın Amerikası xalıqları házirge deyin ataqlı qaharman — Amerikadaǵı kolonizatorlardıń dushpanı Bolivardı húrmet penen esleydi.

- ◆ 1810-jılı ...
- ◆ 1821-jılı ...

- ◆ 1811-jılı ...
- ◆ 1830-jılı ...

Ǵárezsizlik ushın gúrestiń tamamlanıwı. Argentinada ǵárezsizlik ushın qurallı gúres 1810-jılı baslandı. Gúres baslanǵan 25-may sánesi tariyxta Argentina xalqınıń milliy bayramı kúni bolıp qaldı. Argentinanı Xose San-Martin komandirligindegi revolyucioner armiya azat etti hám Argentina ǵárezsizlikke eristi.

Keyingi jılları Paragvay, Chili hám basqa mámleketler ǵárezsizlikke eristi. 1822-jılı Braziliya Portugaliyadan ǵárezsiz dep daǵazalandı. Ispaniya kolonizatorlıǵına qarsı óz ǵárezsizligi ushın gúresip atırǵan Joqarı Peru watan pidayıları armiyası Bolivardıń qurallası general Sukre basshılıǵında ispan armiyasın qıyrattı. Joqarı Peru Ispaniya zulımlıǵınan azat boldı. Joqarı Peru S. Bolivardıń húrmetine **Boliviya** dep ataldı.

Urugvay da ǵárezsiz dep járiyalanǵan bolsa da, keyin tolıq ǵárezsizlikke eristi. Solay etip, Latın Amerikasındaǵı ǵárezsizlik ushın gúresler juwmaǵında Ispaniya húkimdarlıǵına shek qoyıldı hám birqansha jańa ǵárezsiz mámleketler dúzildi. Ispaniya tek Kuba hám Puerto-Rikonı óz qolında saqlap qaldı.

Braziliyadan basqa barlıq Latın Amerikası mámleketlerinde respublika dúzimi ornatıldı. Latın Amerikasındaǵı ǵárezsizlik ushın urıslar

Xose San-Martin

kolonizatorlarga qarsi milliy azatliq guresi ham de burjuaziyaliq revolyuciyalari da edi.

Bul revolyuciyalarda jergilikli xaliq Ispaniya menen Portugaliyanin kolonialliq zulimidan azat boldi.

Kolonialliq dawirinde jaratilgan xojaliq aste-aqirin kapitalistik xojaliqqa aylandi. Biraq, bul xojaliq ele de qol miynetine tiykarlangan shiyki zat eksporti ham shet el investiciyasina garezli edi. Tek 1860-jildan Latin Amerikasi mamleketlerinde ekonomikanin sezilerli osivi baqlandi. Evropa mamleketleri kapital, texnika kirgizip, xojaliqtin rawajlanuwina kapital sarpladi. Xaliq, tiykarinan, emigraciya esabinan tez osti. Iri qalalar — sanaat ham madeniyat oraylari payda boldi. Jamiyette industrial civilizaciya belgileri aniq korine basladi.

Kreollar — Latin Amerikasidagi daslep koship kelgen ispan ham portugallardin awladlari.

Latin Amerikasi — bul xalqinin kopshiligi soylesetugin ispan ham portugal tilleri latin tili negizinde payda bolgan mamleket. Sol sebepli usi atama Qubla ham Orayliq Amerika aymagına baylanisli qollaniladi.

Metis — Amerikada aq deneli xaliqqa tiyisli adamlar menen hinduler arasidagi nekeden tuwilgan awlad.

Mulat — aq deneli ham qara deneli adamlar arasidagi nekeden tuwilgan awlad.

1. Latin Amerikasi qanday jagdayda koloniyaga aylangan edi?
2. Latin Amerikasi mamleketlerinin milliy-azatliq guresi ham onin natijeleri haqqida nelerdi bilip aldiniz?
3. Garezsizlik jolindagi urislar natijesinde duzilgen milliy mamleketlerdin dizimin duzin. Olardi kartadan tabin.
4. Bolivardin tagdiri ne menen tamamlandi?

Doretivshilik jumis tapsirmasi

Konseptual keste tiykarında Latin Amerikasi mamleketlerinin ozine tan tareplerin talqlan.

Internet jardeminde XIX asirde Latin Amerikasi mamleketleri eline virtual sayaxat uyimlastirin. Xaliq qaharmanlari: Idalgo Morelos, Simon Bolivar, Xose San-Martin, Sukre iskerligin talqlan ham reñli klaster tayarlan.

V BAP. 1800—1870-JÍLLARÍ AZIYA HÁM AFRIKA MÁMLEKETLERI

26-tema: 1800 — 1870-JÍLLARÍ HINDSTAN

Ullı Britaniya koloniallıq tártibi. Ullı Britaniya húkimdar qatlamları jaña ásirde de Hindstandı pútkilley óziniń koloniyasına aylandırıw siyasatın dawam ettirdi. Usı maqsette, húkimet «Hindstan isleri boyınsha qadaǵalaw keńesin» shólkemlestirdi.

Bul keńes Ullı Britaniyanıń Hindstandaǵı koloniallıq siyasatınıń baǵdarların belgilep barar edi.

Qaysı Deli sultanı awıl xojalıǵı hám ónermentshilikti joqarılatqanı, aqılǵa muwapiq basqarıwı sebepli «Xalıq qorǵawshısı» atın alǵan?

Sunday-aq, Ullı Britaniya parlamenti Hindstandı basqarıw haqqında nızam qabil etti. Buğan muwapıq, «Ost-Indiya» kompaniyasınıń Kal-kutta qalasındaǵı gubernatorı Ullı Britaniyanıń Hindstandaǵı barlıq koloniyaları general-gubernatorı etip tayınlandı. Solay etip, kompaniya ámelde Hindstandı basqarıwshı koloniallıq hákimshilik apparatına aylandırıldı.

Ullı Britaniya toqımashılıq sanaatı ónimleriniń Hindstanda satılıwı jergilikli toqımashılıq ónermentlerin búlginshilikke ushıratqan. Sebebi, olardıń ónimi sapası jaǵınan Ullı Britaniya tovarları menen básikeyse almaǵan. Aqıbetinde, Hindstannıń on mıńlap toqıwshıları ashlıqqa ushıradı.

«Ost-Indiya» kompaniyası úlken áskeriy kúshke tayanatuǵın edi. Ol hindlerdiń ózinen de jallanba armiya dúzdi. Bul armiya áskeriy **sipohi** dep atalǵan. Armiyaǵa inglis oficerleri komandirlik etken.

Hindstanda tek usı armiya ǵana hindlerdiń birden-bir uyımlasqan shólkemi edi. Kompaniya sipohilerdiń Ullı Britaniyaǵa sózsiz boysınıp, xızmet etiwın qáler edi. Kolonizatorlar jergilikli xalıqtıń milliy sezim-tuyǵıların esapqa almadı.

Aqıbetinde, mine usı birden-bir uyımlasqan, sipohilerden ibarat áskeriy kúsh arasında da koloniallıq tártiplerinen narazılıq kem-kemnen kúsheyip barǵan.

Sipahiler kóterilisi. Sipahiler kóterilisiniń baslanıwına tikkeley túrtki bolǵan sebep armiyada patron menen oqlanatuǵın mıltıqtıń en-giziliwi boldı. Jańa patronnıń ústi maylanǵan qaǵaz benen qaplangan bolıp, mıltıqtı oqlawdan aldın qalıń qaǵazdı tis penen jirtıp taslaw kerek edi. Sipahiler arasında qaǵaz qabıq ústine jaǵılǵan may sıyr hám shoshqa mayınıń aralaspasınan tayarlanǵan, degen gáp tarqalıp ketti.

Hindstandı pútkilley óziniń koloniyasına aylandırıw maqsetinde, inglis húkimeti «Hindstan isleri boyınsha qadaǵalaw keńesi»n shólkemlestirdi.

«**Ost-Indiya**» kompaniyasınıń jallanba armiyası — sipahiler hindlerdiń birden-bir uyımlasqan shólkemi edi.

Hinduler dininde sıyr muqaddes esaplanadı hám onıń góshin de jeymeydi. Hind sipahisi sıyr mayı jaǵılǵan patrondı tisi menen tislewdi óz dininiń qattı kemsitiliwi, sipahi musulman bolsa shoshqa mayı jaǵılǵan

Sipahiler kóterilisi

patrondı tisi menen tislew islam dininiń sanalı túrde kemsitiliwi (islamda shoshqa góshi haram esaplanadı) dep qabıl etken.

Nátiyjede, olar jańa patrondı alıwdan bas tarttı. Aqıbetinde, bul hádiyse kóterilis kelip shıǵıwına alıp keldi.

Kóterilis 1857-jılı baslandı. Sipahiler tez arada Deli qalasın iyeledi. Olar shah sarayına bastırıp kirdi, Bahadırshah II hind xalqınıń kolonizatorlarǵa qarsı qozǵalań kóteriwi haqqındaǵı shaqırıqqa qol qoyıwǵa májbúr boldı.

Kóterilistiń bastırılıwı. Ullı Britaniya Hindstanǵa qosımsha áskeriy kúshlerdi jiberiwge májbúr boldı. Usıdan soń áskeriy kúsh ústinligi Ullı Britaniya basqınshıları tárepine ótti.

Britaniya armiyası kóterilishshiler iyelegen qalalardı qamal etip, olardı shturm menen iyeledi. Xalıq ózin qaharmanlarsha qorgadı. Sawashlar kóshelerde alıp barıldı. Kolonizatorlar topların pillerge artıp Delige alıp kirdi hám bul ilaj sawash táǵdirin sheshti.

Kóterilisti bastırw waqtında qorqınıshlı jawızlıqlar islendi. Ullı Britaniya áskerleri hayal-qızlar, balalar hám kekselerdi ayamadı. Tutqınǵa

túskenlerdi bir jerge toplanğan xalıq aldında top awzına bayladı hám toptan oq atıp, mayda-mayda etip taslandı.

1858-jılı Hindstan Ullı Britaniya mülki dep járiyalandı. Kóterilis-shiler qıyratilğan bolsa da, kolonizatorlar ayırım reformalardı ótkeriwge májbúr boldı. Sonlıqtan, jer iyeleriniń salıqlardı asırıwı qadağan etip qoyıldı. Jergilikli knyazlardıń óz jerlerine iyelik huqıqına qol qatılmaydı dep járiyalandı. «Ost-Indiya» kompaniyası toqtatıldı. Hindstandı basqarıw Britaniya hákimshiligi qolına ótti.

- ◆ Sipahiyler kóterisiniń sebepleri ...
- ◆ 1857-jılı ...
- ◆ 1858-jılı ...

Hindstanda zıyalılar qatlamınıń qalıplesiwi. Ullı Britaniya húkmeti kóterilisten zárúr juwmaqlar shıǵardı. Sonıń ishinde, hindlerdiń ilim alıwına jol ashtı. Mektep, kolledj hám basqa oqıw orınları shól-kemlestirildi. Hindler Evropa mámleketleri universitetlerinde de bilim alıw imkaniyatlarına iye boldı. Solay etip, jergilikli zıyalılar qatlamı qalıplese basladı.

Evropasha maǵlıwmatqa iye bolğan hindler mámleket xızmetine qabıl etile basladı. Olar arqalı inglis tiliniń tarqalıwı jáne de keńeydi. Inglis tilin úyrengen hám Britaniyada bilim alǵan jaslar arqalı hind jámiyetine Evropanıń aldınǵı ideyaları kirip kele basladı.

Solay etip, XIX ásirdeń 70-jıllarına shekem Hindstannıń ekonomikalıq hám siyasiy turmısında áhmiyetli ózgerisler jüz berdi. Áste bolsa da, kapitalizm rawajlandı. Milliy-azatlıq háreketi payda bolıp inglis koloniya hükimdarlıǵına qarsı güres kúsheydi.

Sipahi (jawinger) — Ullı Britaniya oficerleri bassılıq etken hindlerden düzilgen jallanba armiya.

1. Hindstanda ornatılğan Ullı Britaniya koloniallıq tártipleri haqqında nelerdi bilip aldınıız?
2. Kolonizatorlar Hindstandı qalayınsha basqardı?
3. Sipahilar kóterilisiniń sebeperin túsindirip beriń.
4. Ullı Britaniya húkmeti kóterilisti bastırıw ushın qanday ilajlar kórdi hám kóterilistiń tariyxıy áhmiyeti nelerden ibarat edi?

Dóretiwshilik jumis tapsırması

Pirimqul Qadirovtnıń «Juldızlı tünler» romanınan «Agra. Juldızlar girdabı» bólimin oqıń hám «Baburiylerdiń Hindstan tariyxında tutqan orını» teması menen baylanıstırıp, dápterińizge esse jazıń.

27-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ QÍTAY

Chin (Cin) imperiyasınıń hálsirewi. XVIII ásir aqırlarına kelip, imperiyanıń basıp alıwshılıq qúdireti hálsiredi. Ekonomikalıq tubalawshılıq hám mámleket xalqınıń tiykarǵı bólimin qurawshı diyqanlardıń jarlılanıwı olardı kóterilis shıǵarıwǵa májbúr etti.

Orta ásirlerde Qıtayda qaysı dinastiyalar húkim sürgen?

Solay etip, Qıtay ishki qarama-qarsılıqlar qısqısında qaldı. Húkimdar dinastiya ómiri tawsılıp atırǵan dúzimdi barlıq sharalar menen saqlap qalıwǵa urındı. Olar barlıq qarsılıqlardı ayawsızlıq penen bastırdı.

Bul dáwirde Qıtayǵa Ullı Britaniya hám Franciya sawdager-leriniń kirip keliwi kúsheydi.

Olardıń belsendi hareketleri Qıtay húki-metin qáweterge salıp qoydı. Shet elliklerdiń mámleketke kóplep kirip keliwiniń aldın alıw maqsetinde imperator 1757-jılı Qıtay bándirgi orın-ların sırtqı sawda ushın jabıq dep daǵazaladı. «Jabıq esikler» dep at alǵan bul siyasat Qıtaydı sırtqı dúnyadan ajratıp qoyıwǵa qaratıldı.

Sırtqı sawda imperator hámeldarları baqlawı astında tek Guanjou portı arqalı ǵana alıp barılatuǵın boldı. Qıtaydıń ózin-ózi jekkeletip qoyıw siyasatı feodallıq tártiplerdiń saqlanıwına járdem berdi. Onıń ekonomikalıq, jámiyetlik hám mádeniy rawajlanıwına úlken zıyan keltirdi.

Imperator hákimshiligi ilim hám texnika tarawında basqa xalıqlardıń jetiskenliklerin biykar etti. Mámleket artta qalıwshılıq batpaǵına batıp qaldı.

Usınday bir sharayatta Ullı Britaniya húkimeti Qıtaydı óz sawdagerleri ushın ashıwǵa bar imkaniyatı menen urındı. Chin imperatorınıń qaysarlıǵın sındırıw ushın oǵan bir báháne kerek edi.

Birinshi opium urisi. Ullı Britaniya sawdagerleri Hindstannan nızamsız türde Qıtayğa opium (qara dári) kirgize basladı. Jergilikli Qıtay hâkimshiligi opium tiyelgen kârwanlardı konfiskaciyalâğanına juwap retinde Britaniya hükümeti opiumdı hám inglis tovarların alıp kiriwdi nızamlastırıw ushın 1840-jılı Qıtayğa qarsı urıs basladı. Uris tariyxqa «Birinshi opium urısı» atı menen kirgen. Bul urıs 1842-jılğa shekem dawam etti. Urista Qıtaydıń ekonomikalıq hám áskeriy texnika jaǵınan artta qalıwı sebepli jeńiliske ushiradı.

Opium urısı. Karikatura

Uris aqırında Ullı Britaniya Gonkong atawın basıp aldı hám Qıtaydı sırt el sawdagerleri ushın birneshe portlardı ashıp qoyıw haqqındaǵı shârt-namağa qol qoyıwğa májbúr etti.

Biraq, Qıtay opium alıp kiriliwiniń nızamlı ekenligin tán almadı.

- ◆ 1840-jılı ...
- ◆ 1856-jılı...

- ◆ Opium urısları — bul ...
- ◆ Xun Syucyuan — bul ...

Ekinshi opium urısı. 1856 — 1860-jılları ekinshi opium urısı jüz berdi. Bul saparı Qıtay Ullı Britaniya hám Franciyanıń birlesken armiyasınıń kúshli soqqısına ushiradı. Olar Pekin bosaǵalarında júdá bay gâziynerge iye bolǵan imperatordıń jazǵı sarayın taladı hám wayran etti. Kolonizatorlar Qıtaydı jańa, teń bolmaǵan shârtnamalar dúziwge májbúrledi. Shet elliklerge jáne basqa portlar arqalı da sawda etiwge ruqsat etildi hám jańa jeńillikler berildi. Sol waqıtta inglis hám francuz puqaraları Qıtay aymaǵında Qıtay nızamlarına hám sudına boysınıwdan azat etildi. Eger olar jinayat islegen jaǵdayda, olardı mámlekettiń tiyisli elshisi sol mámlekettiń nızamlarına tiykarlanıp sudlaytuǵın edi. Teńiz sawdasında ústemlikke erisken Ullı Britaniya Qıtayda hámmeden kóbirek jeńilliklerge iye boldı. Teńiz jaǵasındaǵı úlken qalalarda payda bolǵan arnawlı kvartallarda tek shet elliler jasaytuǵın edi, ol jerge Qıtay hâkimshiligi xızmetkerleri kire almaytuǵın edi.

Diyqanlar kóterilisi hám Taypinler mámleketi (1850–1864). Húki-mettiń baǵınıwshılıq siyasatı aqıbetinde Qıtaydıń Evropa mámleketleri yarım koloniyasına aylanıp barıwı hám de feodallıq zulımınıń kúshe-

Qıtayda 1854-jılı taypinler kóterilisi

yiwi xalıq massasınıń keskin narazılıǵına sebep boldı. Aqıbetinde, diyqanlar kóterilis shıǵarıwǵa májbúr boldı. Bul kóterilis 1850-jılı mámleket qublasında baslandı. Chin dinastiyası hám feodallarǵa qarsı gúres kolonizatorlarǵa qarsı gúres penen qosılıp ketti.

Kóterilishshilerge diyqannıń balası, mektep muǵallimi Xun Syucyuan basshılıq etti. Kóterishshiler Yanczi wálayatında «Kóktegi molshılıq mámleketi» («Taypin tyango») qurdı. Onıń orayı Nankin qalası boldı. Xun Syucyuan pikirinshe, bunday mámleketlerde diyqanlar jámiyet bolıp jasawı, jámiyette «heshbir zatqa teńsizlik bolmaw ushın, hámmeniń toq hám kiyimi pútin bolıwı ushın jerine iye bolıp oǵan birgelikte islew beriw, awqattı birgelikte jew, kiyim-kenshekti teńdey bólistiriw, puldı birgelikte jumsawı lazım» edi. Xalıqtıń turmısı áskeriy tártip tiykarında qurıldı. Hár bir shańaraqtıń bir áskerden armiyǵa jetkerip beriw belgilenip qoyıldı. Áskeriy bólim baslıǵı sol waqıtta bólim jaylasqan aymaqta mámleket hákimiyatın ámelge asırdı. Barlıq er

adamlar bir miynet lagerine, hayal-qizlar hám balalar basqa jerge jaylastırıldı.

Birinshi opium urısı 1840—1842-jılları bolıp ótti.
Taypinler mámleketi 1850—1864-jıllar aralıǵında boldı.
1757-jıl Qıtay imperatorı bándirgilerin sırtqı sawda ushın jabıq dep daǵazaladı.

Taypinlerdiń jeńlisi. Kóterilis basshılarınıń arzıw-úmitleri push qıyal edi. Olardıń jerdi shańaraq aǵzalarınıń sanına qarap teń bólip beriw haqqındaǵı rejeleri kóteriliste qatnasıp atırǵan múlk iyeleriniń qatlamların kóterilisten uzaqlastırdı. Bul jaǵday taypinler basshıları arasında kelispewshilik kelip shıǵıwına sebep boldı. Jer ala almaǵan diyqanlar bolsa úmitsizlikke túse basladı. Bul bolsa mámleket hákimshiligine taypinlerdi qıyratıwda járdem berdi. Húkimet kúsh toplaп, hújimge ótti. Oǵan Ullı Britaniya, Franciya hám Amerika Qurama Shtatları járdem berdi. Ullı mámleketler Qıtayda kriziske júz tutqan cin dinastiyası húkimdarlıǵın saqlanıp qalıwınan mápdar edi. 1864-jılı húkimet armiyası kóterilis basshıları jaylasqan Nankin qalasın basıp aldı. Xun Syucyuan óz janına qas etti. Taypinler kóterilisi bastırılǵannan keyin shet el kolonizatorları cin dinastiyasın qollap-quwatlawdı dawam etti hám onıń jańa jan beriwlerine eristi.

XIX úsirdiń baslarında ele ullı mámleket sanalǵan Qıtay úsir ortalarına kelip, Batis mámleketleri, keyin bolsa AQSH, Rossiya hám Yaponiyanıń da koloniallıq mápleri kesirken eń áhmiyetli aymaqqa aylandı. Qıtaydıń ekonomikalıq hám úskeriy qalaqlıǵı onıń óz-ózin saqlanıp atırǵan ullı mámleket dárejesine qaramastan, onı Batis mámleketleriniń yarım koloniyasına aylandırdı.

Opium (opium) – qalǵıtıwshı, uyqılatıwshı sózinen kelip shıqqan, kúshli náshebentlik zat.

1. Qıtay qanday jaǵdayda ullı mámleketler qaramaǵına kirip bardı?
2. «Jabıq esikler» siyasatınan gózlangen maqset ne edi hám ol qanday aqıbetlerge alıp keldi?
3. Qıtaydı shet el kapitalı ushın ashıwda piom urısları qanday rol oynadı?
4. Taypinler kóterilisi hám onıń jeńiliwi sebepleri haqqında nelerdi bilip aldınız?

Dóretiwshilik jumis tapsırması

Venn diagramması járdeminde Qıtayda bolıp ótken Birinshi hám Ekinshi opium urıslarınıń ulıwma hám ayırmashılıq táreplerin talqılań hám dápterinińge jazıń.

Internet járdeminde *XIX ásirde Qıtay mámleketine* virtual sayaxat uyımlastırın hám Xun Syucyuan háreketin talqılań.

28-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ YAPONIYA

Yaponiyanıń kúsh penen «ashılıwı». XVI ásirde-aq Yaponiyada xristian dininiń tarqalıwı qadağan etilgen edi. Húkimdarlar xristian dinin yapon xalqı milliy dástúrlerin buzıwshı, xristian missionerlerin basqınshılardıń dáslepki toparı dep esaplağan. Sol sebepli XVII ásirde Yaponiya húkimdarları mámleketti shet elliler ushın jawıp qoydı hám mámleketten barlıq evropalıları quwıp jiberdi.

Syogun hákimiyatı Yaponiyada qanday jaǵdayda ornatılǵanlıǵın esleń.

Syogun pármanında bılay delingen edi: «Usı dáwirde baslap, Yaponiyaǵa shet ellerden hesh kim, hátte elshiler de kirgizilmeydi. Ólim qáwpi de bul pármandı biykar ete almaslıǵı lazım».

Solay etip, jıllar izinen jıllar óte berdi. Aqıbetinde, 1854-jılı AQSh áskeriy-teńiz floty Yaponiyanıń ashılıwına májbúr etti. Sol jılı AQSh penen Yaponiya ortasında «Tınıshlıq hám doslıq haqqında»ǵı Shártnamaǵa qol qoyıldı. Buǵan tiykarlanıp, Yaponiya AQShqa eki portın ashtı hám AQSh konsulın qabıl etti. AQSh-tan soń Yaponiyaǵa Evropa mámleketleri de kirip kele basladı. Olardıń maqsetleri Yaponiya bazarların iyelew edi.

1858-jılı amerikalılardıǵa jáne birneshe portlar ashıp qoyıldı. Yaponiyadaǵı AQSh puqaralarına eksterritoriallıq huqıqı berildi. Sol waqıtta AQSh tovarlarına júdá tómen baji tólemleri belgilendi. Tez arada tap usı mazmundaǵı shártnamalar Evropa mámleketleri menen de qol qoyıldı. Negizinde bul shártnamalar Yaponiyanı kemsitiwshı, teń emes shártnamalar bolıp, áskeriy tárepten qúdiretli mámleketlerge boysınbawdıń ilaji joq edi. Solay etip, Yaponiyanıń siyasiy hám ekonomikalıq jabıq dáwiri tamamlandı.

«Sawatlı basqarıw» dáwiriniń baslanıwı. Shet el mámleketleri ushın «ashılıwı» Yaponiya ekonimikasına da kerı tásir kórsete basladı. Sebebi, shet el tovarları menen Yaponiya bazarlarınıń toltırılıwı bul jerdegi manufaktura hám ónermentshilik óndirisine úlken soqqı berdi. Nátiyjede, mámlekette sırttan kelgenlerdi quwıp shıǵarıwdı talap etiwshiler háreketi kúsheydi.

Sol waqıtta samuraylardıń sawatlı bólimi hám zıyalılar Yaponiya shet elliler ushın jabıq bolǵan jılları mámlekettiń rawajlanıwı AQSh hám Batıs Evropa mámleketlerinen artta qalǵanlıǵın jaqsı túsingen. Sonıń ushın olar tereń reformalar ótkeriw jolı menen Yaponiyanı zamanagóy mámleketke aylandıraw haqqında oylay basladı.

Imperator tárepdarları Yaponiyanı modernizaciya etiw ushın gúresiwshiler háreketinen syogun hákimiyatın saplastırıp hám imperator hákimiyatın qayta tiklew ushın paydalanıwǵa qarar etti.

Solay etip, mámlekettiń kúsh penen ashılıwı hám syogun húkimetiniń shet mámleketler menen qol qoyǵan teń emes shártnamaları

Yaponlarda salı aqlaw procesi

mámlekette puqaralar urısınıń baslanıwına túrtki boldı. Syogun hákimiyatın awdarıw ushın massalıq hárekettiń tiykarǵı kúshin samuraylar quradı. Olarǵa awıl hám qalalardıń bay hám ortasha qatlamları qosıldı. Puqaralar urısı nátiyjesinde syogun hákimiyatı awdarıldı.

1867-jılı tokugava dinastiyasınıń aqırǵı syogunı **imperator Mucuxitonıń** paydasına joqarı hákimiyattan waz keshti. Usı jılı oǵan **imperator Meydzi** («sawatlı basqarıw») atı menen taj kiydirildi.

Imperator Meydzi

Meydzi reformalarınıń baslanıwı. Yaponiya ushın modernizaciya dáwiri baslandı. Húkimet óz aldına milliy dástúrlerden waz keshpegen, gárezsizlikti tolıq saqlap qalǵan halda Batıs úlgisindegi Yaponiyanı zamanagóylestiriw wazıypasın qoydı. Dáslep agrar reforması ótkerildi. Bul reforma jerdi satıw hám satıp alıwǵa, onı jeke múlkke aylandıruwǵa ruqsat berdi. Nátiyjede, ásirler

dawamında iri jer iyeleri ushın miynet etip kelgen diyqanlar úles jerge iye boldı. Sonday-aq, jer ushın úlken salıq ta belgilep qoyıldı.

Bul salıq qunı ónimnen alınatuǵın dáramat kóleminiń 50 % ine teń edi. Sonıń ushın da reformadan 10 jıl ótkennen keyin, jer alǵan diyqanlardıń tek ǵana 1/3 bólimi ózlerine berilgen jerdi qollarına saqlap qala aldı. Qalǵanları bolsa ijarashılardıǵa aylandı. Usınday bolǵanına qaramastan, reforma awıl xojalıǵında kapitalistik qatnasıqlardıń rawajlanıwın támiyinledi.

Hákimshilik tarawda ótkerilgen reforma jergilikli knyazlar hákimiyatın saplastırdı. Knyazlardıń qúdiretin sındırıw ushın dáslep olar jerleriniń bir bólimi konfiskaciya etildi. Soń knyazlar basqarıw húqıqınan da ayırıldı. Orınlarda hákimiyat imperator tayınlaytuǵın gubernatorlar qolına ótti.

1854-jılı AQSH áskeriy-teńiz floti Yaponiyanı ashılıwǵa májbúr etti.

1858-jılı Yaponiyada amerikalılardıǵa jáne birneshe portlar ashıp qoyıldı.

1867-jılı tokugava dinastiyasınıń aqırǵı syogunı imperator Mucuxitonıń paydasına joqarı hákimiyattan waz keshti.

Áskeriy reformalarǵa muwapıq, Yaponiyada ulıwma áskeriy minnetleme engizildi. Samuraylar dáslepki kórinisin joyıttı. Endi olar turaqlı

áskeriy xızmette bolıw jeńilliginen ayırıldı. Evropa úlgisindegi jańa armiyanı dúziw baslandı.

Franciyadan áskeriy qánigeler shaqırıldı. Armiya Evropadan satıp alınğan zamanagóy qurallar menen qayta qurallandırıldı. Armiya Evropa úlgisinde dúzilgen bolsa da, onıń ideologiyası yaponsha bolıp qala berdi. Sonlıqtan, qurallı kúshlerde xızmet etiwshiler sanasına óz mámleketiniń máplerine sadıqlıq, imperatorǵa muhabbat hám ólimdi pisent etpew ideyaları izbe-izlik penen sińdirildi. Bul ózgeshelikler «yaponsha milliy ruwx»tıń tárepleri hám belgileri dep esaplandı.

Bunnan tısqarı, yaponlar sanasına Yaponiyanıń Quyash qudayı Amaterasudıń qálewi menen payda bolǵanlıǵı, sonıń ushın da bul mámleket Aspan hám Jer sıyaqlı mángilik ekenligi, imperatorǵa quday Amaterasu sıyaqlı miyrimanlıq tan ekenligi, onıń heshqashan nahaq bolmawı ayıldı. Imperatorǵa sadıqlıq watan súyiwshiliktiń joqarı úlgisi ekenligi, yaponlardıń basqalardan ústinligi, millettiń ullı wazıypası sıyaqlı ideyalar da sabırlılıq penen sińdirilip barıldı. Sol waqıtta Batıs mámleketleriniń qısımına qarsı turıw ushın barlıq Aziya mámleketleri Yaponiya imperatorınıń hákimiyatı qol astına birlesiwı lazımlıǵı haq-qındaǵı ideyalar da esten shıǵarılmadı.

Bul ideyalardı jaslar sanasına sińiriwde shirkew, armiya hám mekteplerge úlken itibar berildi. Bul ideyalar keleshekte Yaponiyanıń Aziya kontinentinde keń kólemde alıp barǵan basqınshılıq urısların ideologiyalıq jaqtan tayarlaw procesinde áhmiyetli rol oynadı.

- ◆ 1854-jılı ...
- ◆ Amaterasu – bul ...
- ◆ 1867-jılı ...
- ◆ Yaponlar sanasına ... sabırlılıq penen sińdirilgen.

Ekonomikalıq rawajlanıwdıń jańa ózgeshelikleri. Meydzi reformaları mámlekette feodallıq ıdırawshılıqqa shek qoydı. Nátiyjede, birden-bir Yapon ishki bazarı payda boldı. Mámlekette birden-bir pul birligi — iyen engizildi. Húkimet óndiristi industrialastırıw máselesine Yaponiyanı onıń ishki islerine shet mámleketlerdiń aralasıw qáwpinen qorǵawshı tiykarǵı faktor dep qaradı. Sonıń ushın da mámlekettiń sanaat kárxanalarınıń qurılısına qáwenderlik etti. Tiykarǵı sanaat kárxanaları mámleket qárejeti esabınan qurıldı, keyin olar jeńillik tiykarlarında hár túrli firmalardı satıldı yaki ijaradı berildi. Mámleket isbilermenlikti

hár tárepleme qollap-quwatladı. Meydzi reformaları tariyxqa «Meydzi revolyuciyası» atı menen kirgen.

XIX ásir ásirese, onıń ekinshi yarımı Yaponiyada kapitalizmniń kúshli rawajlanıw dáwiri boldı. Ol Meydzi revolyuciyasınan soń dás-túrlík civilizaciya mámleketleri ishinde birinshi bolıp industrial rawaj-lanıw jolına kirdi, kapitalistlik rawajlanıw ushın sharayat jaratıldı, konstituciya qabıllandı, siyasiy partiyalar payda bola basladı, huqıqıy mámleketniń belgileri payda boldı.

Modernizaciya – zamanagóylestiriw.

Eksterritorial huqıq – shet el puqaralarınıń shaxsı, úy-jayı, mal-múl-kine qol qatılmaslıq hám jergilikli mámleket sudınıń olardı sudlay almawı.

1. Ne sebepten AQSh hám Evropa mámleketleri ushın Yaponiyani «ashılıw» ğa májbúr etiw zárúr edi?
2. Yaponiyada syogun hákimiyatı qalay awdarıldı?
3. Imperator Musuxito ótkizgen reformalar haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Meydzi reformalarınıń Yaponiya rawajlanıwındaǵı ornına baha beriń.

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Yaponlar sanasına sabırlılıq penen sińdirilgen ideyalardı talqılań hám dápterińizge jazıń. Zamanagóy Yaponiya rawajlanıwında «Yaponsha milliy ruwxtıń tárepleri» temasında esse jazıń.

Internet járdemimde *XIX ásirde Yaponiya mámleketine* virtual sayaxat uyımlastırıń hám Yaponiya modernizaciyasınıń belgilerin baǵana jaǵdayına keltirip, dápterińizge jazıń.

Temaǵa baylanıslı «Syogun» kórkem filmin kóriń hám juwmaq shıǵarıń.

29-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ KOREYA

XIX ásir baslarında hákimiyattan qısıp shıǵarılǵan aqsúyekler húkimdar toparǵa qarsı sawashqa tayarlanıp atır edi. Li húkimdar dinastiyarǵa qarsı bay jer iyesi Xon Gyon Ne basshılıǵındaǵı eń iri qurallı kóterilis bolıp ótti. Olar dáslep erisken bir qatar tabıslarǵa qaramastan, aqıbetinde jeńiliske ushırap, ayawsız jazalandı. Tutqınǵa alınǵan Xon Gyon Ne óltirildi. Kóterilistiń bastırılıwı mámlekette narazılıqtı toqtata almadı. 1813-jılı Jejudo atawında diyqanlar hám

balıqshılardıń kóterilisi bolıp ótti. Keyin bir qatar qurǵaqshılıq jılları keldi, olarda ashlıqtan hám keselliklerden kóplegen adamlar qırılıp ketti.

Li Son Ge qashan li dinastiyasına tiykar salǵan edi?

Koreyanı ashlıq hám oba epidemiyası qamtıp aldı. Qalalarda ash-lardıń bir qatar kóterilisleri júz berdi.

XIX ásirdeń 30–60-jıllarındaǵı Koreya. XIX ásirde koreys já-miyetiniń barlıq sistemalarındaǵı krizis jáne de keskinlesti. Ishki siyasiy qarama-qarsılıqlar sebepli hál siregen li dinastiyası hál siredi. Mine sonday waqıtta mámleketke Koreyanı shet mámleketler ushın ashıw hám onı koloniyaga aylandırıwǵa umtılıp atırǵan kapitalistlik mámleketler qawıp tuwdırǵan edi. Bul qawıp dáslep evropalı xristian missionerleriniń belsendiligi menen kórin-di.

1831-jılı Rim papası Koreya episkoplıǵı dúzilgenligin daǵazaladı. 1832-jılı Koreya jaǵalawlarında payda bolǵan keme Ullı Britaniya atı-nan sawda qatnasıqların ornatawdı usınıs etti, lekin qarsı juwaptı aldı. Bul waqıtta xristian shirkewi missionerleri wákilleri Koreyaga jasırın kirip kelip, óziniń hárezketlerin alıp barıp atır edi. Olar, tiykarınan, francuz missionerleri edi. Bul missionerlerdiń xristian dinin qabil etken koreysler menen birge ótiriliwi Koreyaga francuz áskeriy kemeleri

Koreyada salı aqlaw. XIX ásir

jiberiliwi ushın sıltaw boldı. Áskeriy kúshlerge súyengen francuzlar missionerlerdiń ólimi ushın qunı sıpatında Koreya portlarınıń ashılıwın talap etti. Biraq eki keme sátsizlikke ushırap, Koreya jaǵaları janındaǵı sayızlıqqa otırıp qaldı.

Qıtaydıń shet mámleketler ushın zorlıq penen «ashılıwı» hám manchjurlardıń qúdiretli Batis mámleketlerine boysınıwı Koreyanıń húkimdar sheńberine júda úlken tásir kórsetti. Seullik húkimdarlar mámleketti sırtqı dúnyadan jáne de qattılaw hám jáne de tolıǵıraq ajıratıp qoyıw jolına ótti.

- ◆ 1831-jılı ...
- ◆ Li dinastiyası sátsizliginiń sebepleri — bul...
- ◆ 1832-jılı ...

XIX ásirdeń ortalarında Koreyadaǵı ishki jaǵday xalıq ǵázebiniń artıwı menen xarakterlenedi. Missionerlerdiń biri óz jasırın xabarında: «Kishkene bir ushqın, sonday órt keltirip shıǵarıwı múmkın, onıń aqıbetlerin, hátte esaplap ta bolmaydı» dep jazǵan edi.

Asharshılıq awaldı jáne de awırłasırdı. Diyqanlar kóplegen kóterilisler jasadı, biraq olardıń hámmesi húkimet tárepinen ayawsızlıq penen bastırıldı. Bul waqıtta kapitalistlik mámleketlerdiń Koreyaǵa basımı da kúsheydi. Ásirese, amerikalılar birneshe ret Koreya portların ózleri ushın «ashıwǵa» hám teń bolmaǵan shártnamalar dúziwge urınıp kórdi.

Lekin olardıń barlıq urınıwları koreyslerdiń qattı qarsılıǵına ushıradı hám ámelge aspadı.

1863-jılı 12 jasar Li Cze Xvan Korol Kojon atı menen taxtqa otırǵızıldı. Hákimiyattı waqıtsha **tevongun** (hákim) bolǵan onıń ákesi Li Xa In iyelep aldı. Tevongun eń áhmiyetli mámleket lawazımlarına óziniń adamların qoyıp alǵan **noron** (aqsaqallar) aqsúyekler partiyasınıń zorlıǵına shek qoydı. Ol, hátte dvoryan bolmaǵan qatlamlar — sawdagerler, ózine toq mayda jer iyeleriniń ayırım wákillerine de mámleket xızmetine kiriw imkanın jarattı. Koreyanıń dáslepki sheshiwshi tásirine iye bolǵan aqsúyeklerdiń qúdireti birqansha hálsiredi.

Ápiwayı adamlar tóleytuǵın áskeriy salıq barlıq qatlamlar ushın májbúriy úy bası salıǵı menen almasırdı. Aqsúyekler hám ápiwayı xalıqtı «teńlestiriw» maqsetinde xalıq ushın qara reńli ayaq kiyim kiyiw qadaǵan etildi. Jańa patshanıń abrayın asırıw ushın tevongun

XVI ásirde yaponlar basqinshılıǵı waqtında janıp ketken Kyonbokkun sarayın tikledi.

1813-jılı Jejudo atawında diyqanlar hám balıqshılardıń kóterilisi bolıp ótti.

XIX ásirdeń ortalığında Koreyadaǵı ishki jaǵday xalıq ǵázebinin kúsheyiwi menen xarakterlenedi.

1863-jılı Koreyada hákimiyattı tevongun, yaǵnıy hákim atı menen belgili Li Xa In iyeledi.

Biraq Koreya húkimdar qatlamlarınıń zaman talaplarına sáykes ekonomikalıq reformalar ótkizbegenligi, mámleketti sırtqı dúnyadan ajıratıp qoyǵanlıǵı Koreya ekonomikasınıń ayanıshlı awhalda qalıwına sebep boldı.

Bul bolsa, aqıbette, Koreyanıń Yaponiya koloniyasına aylanıp qalıwına alıp keldi.

Koreyada jer iyeleri hám hámeldarlar hákimdarlıǵın bekkemlew maqsetinde ámelge asırılǵan ózgerisler mámlekette feodallıq sistemanıń tereń krizisin toqtata almadı. Evropanıń aldınǵı ideyaların qabıl etken zıyalıların bir bólimi xristian missonerleriniń tásirine túsip qaldı. Mámleket Qıtay, Yaponiya, Rossiya hám Evropa mámleketleriniń koloniallıq obyektine aylanıp bardı.

1. XIX ásir baslarında Koreyada jüz bergen kóterilislerdin sebebin túsindirip beriń.
2. Koreyanıń hálsirewinde missionerler qanday rol oynadı?
3. Koreyada hákimiyattı hákim Li Xa In qashan iyelegen?
4. Qanday faktorlar Koreyanıń ekonomikasın tómen awhalǵa saldı?

Kórkem-tariyxıy shıǵarma menen islewe baylanıshlı tapsırma.

n.ziyouz. com saytınan Shingiz Aytmatovtıń «Shıńǵısxannıń aq bulıtı» qıssasın kóshirip alıp oqıń hám tásirlerińizdi dápterińizge jazıń.

XIX ásir Koreya mámleketi tariyxıy proceslerin klaster formasına keltiriń.

30-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ OSMANIYLER IMPERIYASÍ

Mámleketlik dúzim. Osmaniylar imperiyası sóz júrgizilip atırǵan dáwirde de sheksiz monarxiya bolıp, Orta ásirlerge tán áskeriy mámleket belgileri tolıq saqlanıp qaldı. Mámlekettiń huqıqı heshnárse menen sheklenbegen sultan basqaratuǵın edi. Sol onıń zulımǵa tiykarlangan hákimiyatı hám jańalıqtı qabil etiwge ulıwma tayar emesligi jámiyet rawajlanıwı jolındaǵı tiykarǵı tosqınlıqqa aylandı. Xalıqtıń ruwxaniylerden basqa barlıq mámleket xızmetkerleri sultannıń qulı bolıp esaplangan. Tuwrı, mámlekette reformalar ótkiziwge urınıwlar da bolǵan. Biraq, olar konservativ diniy iskerleri hám kolonizator shet mámleketleriniń qarsılıǵı sebepli ámelge aspay qala berdi.

Kishi Aziyadaǵı Saljuqiylar mámleketi qashan ıdırap bólinip ketti?

«**Shıǵıs máselesi**». XVIII ásir aqırına kelip, Evropanıń kúshli mámleketleri Osmaniylar imperiyasınıń hálsirep qalǵanlıǵınan paydalanıp, onıń koloniallıq ayaqlarına kóz alarta basladı. Bul ayaqlar geografialıq hám siyasiy jaqtan úlken áhmiyetke iye, tábiyiy baylıqlarǵa, shiyki zatlarǵa bay úlkeler edi.

Ullı Britaniya, Franciya, Avstriya hám Rossiyanıń húkimdar qatlamlarınıń hárbiri bul úlkelerden múmkin bolǵanınsha kóbirek oljanı qolǵa kirgiziwge umtıldı. Evropa mámleketlerin Osmaniylar imperiyasına gárezli úlkelerdi iyelep alıw ushın ózara gúresi tariyxqa «Shıǵıs máselesi» degen at penen kirgen. Ullı Britaniya hám Franciya imperiyanı óz tásirinde uslap turıwǵa urındı.

Türk áskerleri.
XIX ásir

Rossiya bolsa Türkiyaǵa qarastı bolǵan Balkan yarım atawında bekkem ornalasıp alıwǵa hám Qara teńizdiń Bosfor hám de Dardanell buǵazların, sonday-aq, Stanbul qalasın qolǵa kirgiziwge umtılgan.

Shıǵıs maselesiniń keskinlesiwı. Evropanıń rawajlangan mámleketlerinde kapitalistlik óndiristiń rawajlanıwı jańa-jańa shiyki zat úlkelerine bolǵan talaptı jáne de asırıp jiberdi. Bul waqıya olardıń Türkiya koloniyaları ushın gúresiwin

jáne de kúsheytti. Imperiya xalıqlarınıń milliy-azatlıq gúresinen Evropa mámleketleri Turkiyağa ishki islerine aralasıw quralı sıpatında paydalandı. Sonlıqtan, 1827-jılı Londonda Ullı Britaniya, Franciya hám Rossiya ortasında Turkiyağa bágınıshlı Greciyağa avtonomiya huqıqı beriliwin kózde tutıwshı pitimge qol qoyıldı.

Franciya bolsa 1830-jılı Aljirdi basıp aldı. Sultan húkimetiniń bunday izbe-iz sátsizligi rásmiy jaqtan Turkiyağa gárezli Mısr húkimdarı Muxammed Aliniń bas kóteriwine sebep boldı.

Ullı Britaniya, Franciya, Avstriya hám Rossiya húkimdar qatlamlarınıń hárbiri Turkiyadan múmkin bolğanınsha kóbirek oljanı qolğa kirgiziwge umtıldı.

1930-jılı Franciya Aljirdi basıp aldı.

Muxammed Ali sultan armiyasın qıyratqannan keyin, Stambul qalasına jol ashıldı. Sultandı qáwipten Rossiya saqlap qaldı. Aqırğı maqseti — birinshiden, Qara teńiz buğazları hám Stambul qalası qolğa kirgiziw bolğan Rossiya ushın kúshli Muxammed Aliden kúshsiz sultan hákimiyatı maqul edi.

Ekinshiden, Muxammed Aliniń jeńisi onı qollap-quwatlap atırğan Franciyanıń da jeńisine teń edi. Buğan jol qoyıwdı qálemegen Rossiya Turkiya sultanına óz járdemin usındı.

Rossiya flotınıń qısımı menen Muxammed Ali óz armiyasın Mısrğa qaytarıp alıp ketti. Endi Rossiya — Turkiya arasında jaqınlasıw júz bere basladı. Buğan Ullı Britaniya hám Franciya shıdamadı. Endi olar Muxammed Alini qollap-quwatlay basladı.

Muxammed Ali bolsa óz hákimiyatın miyras etip qaldırıw huqıqın sultannan talap etti. Bul talap jańa urıs baslanıwına siltaw boldı. Urıstıń juwmaǵına baylanıslı, 1840-jılı Muxammed Ali Mısr hám Sudandı basqarıwdı miyras etip qaldırıw huqıqın qolğa kirgizdi.

Imperiyanıń yarım koloniyaga aylanıwı. Evropa mámleketleri Turkiyanıń ishki islerine aralasıwdı kúsheyte basladı. 1853-jılı Rossianıń Turkiyağa qarashlı úlkerinde bekkemlenip alıwğa urınıwları olardıń arasındaǵı urıstı keltirip shıǵardı. Bul urıs Rossiya tariyxına «**Qrim urısı**» (1853 — 1856) atı menen kirgen. Urıstıń baslanıwı aldınan Rossiya patshası Nikolay I sultannan Rossianı Turkiyağa qarashlı úlkerde jasawshı barlıq pravoslav xalıqları, sonday-aq, xristianlıqtıń Falastindegi muqaddes orınları ústinen qáwender dep tán alıwın talap

Qırım urısı qatnasıwshıları

etti. Ullı Britaniya hám Franciya Turkiya sultanın bul talaptı biykar ettiwge iytermedi. Aqıbetinde, Rossiya—Turkiya urısı baslandı.

Urısta Ullı Britaniya, Franciya hám Turkiya úshlik awqamı jeńiske eristi. Biraq bul jeńis Turkiyanıń Ullı Britaniya hám Franciyağa gárezlilikin jáne de kúsheytti. Urıs nátiyjesinde 1856-jılı qol qoyılğan Parij Tınıshlıq shártnaması Turkiya ústinen ámelde Batıs mámleketleriniń «qáwenderligin» ornattı. Shet ellilerge Turkiyadan jer hám basqa kóshpes múlkler satıp alıwğa ruqsat berildi. Shet mámleketlerge berilgen konsessiyalar kepilliklendi. Solay etip, Turkiyanıń yarım koloniyaga aylanıwına jol ashıldı. XIX ásirdeń 60-jıllarına kelip, koloniallıq mámleketler Turkiyada onıń siyasatın belgilewge imkaniyat beretuǵın ekonomikalıq hám siyasiy dárejege iye bolıp aldı.

Qullası, mámlekettegi qalaq jámiyetlik hám siyasiy sistema sebepli imperiya áste-aqırın jemirilip bardı. Imperiya hám oǵan gárezli ayaqlarda gárezsizlik ushın gúres kúsheydi. Turkiyanıń shet mámleketlerden qarızı júdá kóbeyip ketti. Solay etip bir waqıtları dúnyanın

ùsh kontinentinde ùlken koloniyalarga iye bolip alğan Turkiya endi Evropanıń kùshli mámleketleriniń yarım koloniyasına aylandı.

- ◆ 1827-jılı ...
- ◆ 1853-jılı ...
- ◆ Rossiya — Turkiya urısı baslanıw sebebi — bul ...

Konsessiya (latınsha—ruqsat) — mámleket kárxanaların, múlkin belgili múddetke shet el kapitalına beriw haqqında kelisim shátrnaması.

1. *Osmaniylar imperiyasınıń mámleketlik dúzimi haqqında nelerdi bilip aldınız?*
2. *«Shıǵıs máselesi» qanday másele edi hám ol qalay payda boldı?*
3. *«Shıǵıs máselesin»de Evropa mámleketleri arasındaǵı gúreske baha beriń.*
4. *Osmaniylar imperiyası qalay yarım koloniyaga aylandı?*

Kórkem-tariyxıy shıǵarma menen islewge baylanıslı tapsırma

n. ziyouz.com saytınan Jalaliddin Rumiydin «Qalip kózińdi ash» shıǵarmasını oqıń. Ğárezsiz túrde «Osmaniylar imperiyasınıń krizisi sebepleri sonda, ...» mazmunında esse jazıń.

Osmaniylar imperiyası tariyxıy proceslerin xronologiya formasına keltiriń.

31-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ IRAN HÁM AWĠANSTAN

Mámleketlik dúzim. Iran XIX ásirde de sheksiz monarxiya bolıp, shah sheklenbegen huqıqqa iye edi. Pútkil hákimiyat onıń qolında toplanǵan. Shah janında qupıya keńes dúzilgen bolıp, onıń quramına **sadr-ázam, amin ad-davla, wázir, bas hákim** hám **shayxulislam** kirgen.

Safaviylar mámleketi dáslep qaysı aymaqta dúzilgen edi?

Mámleket wálayatlarǵa bólingen, olardı **beklerbegi** basqarǵan. Taxt miyrasxorına Azerbayjan da berilgen bolıp, onıń sarayı Tabriz qalasında jaylasqan edi.

XIX ásirge kelip, Shıǵısta húkimdarlıqtı óz qollarına alıw ushın gúresip atırǵan Ullı Britaniya hám Franciyanıń Iranǵa qızıǵıwshılıǵı kúsheydi. Kavkazda óziniń húkimdarlıǵın ornatiw ushın Rossiya menen 1826–1828-jılları bolǵan urıslarda Iran jeńildi hám Kavkazǵa bolǵan dawasınan waz keshti.

Irannıń Ullı Britaniya bazarına aylanıwı. Rossiya menen bolǵan urıstaǵı jeńilis hám onıń aqıbetleri Irannıń ústem qatlamları arasında keskin narazılıqtı keltirip shıǵardı. Nátiyjede, Irannıń bir qatar wálayatlarında iri jer iyeleri basshılıǵında shahqa qarsı kóterilis payda boldı. Ullı Britaniya Irannıń awır awhalınan paydalanıp, onı teń emes shártnamaǵa qol qoyıwǵa májbúr etti. Ol boyınsha, Ullı Britaniya Iran menen sawda islerinde úlken jeńilliklerge iye bolıp aldı.

Nátiyjede, ol Iran bazarların óziniń jeńil sanaat ónimleri menen toltırıp tasladı. Bul bolsa, óz náwbetinde, jergilikli diyqanlardı, ónerment hám sawdagerlerdi búlginshilikke ushıratdı. Solay etip, Iran iri kolonizator Ullı Britaniyanıń sanaat ónimleriniń satılatuǵın bazarına aylanıp qaldı. Bul mámlekette pulǵa bolǵan talaptı asırıp jiberdi.

Nátiyjede, mámleket apparatındaǵı lawazımlardı satıw hám satıp alıw kúsheydi. Wálayat húkimdarları, iri jer mülk iyeleri mámleket gázıynesine salıq tólemey qoydı. Bul faktorlar mámlekettiń miynetkesh qatlamları arasında narazılıqtıń payda bolıwına sebep boldı hám aqırında, 1848-jılı kóterilis keltirip shıǵaradı. Bul kóterilis tariyxqa «Babiyler kóterilisi» atı menen kirdi.

XIX ásirde Iran Rossiya menen bolǵan urıslarda jeńiliske ushıradı hám Kavkaz artı ayaqlarına bolǵan dawasınan waz keshti.

1848-jılı Iranda babiyler kóterilisi baslandı.

Babiyler kóterilisi. Kóterilis shah dúzimine, zulımlıǵına hám jer iyelewine qarsı qaratiwǵan edi. Kóterilis qatnasıwshıları, negizinen, ónermentler, mayda sawdagerler, qala kámbaǵalları hám qala atırıpında jasawshı diyqanlar edi. Kóteriliste ruwxanıylerdiń tómenǵi qatlamı da qatnastı.

Kóterilishhiler babyilik talimatının tárepedarları edi. Bul tálimattın tiykarın salıwshı sayid Ali Muxammed bolıp, ózine Bab («Haqıyqat hám ádillik jolına alıp shıǵıwshı esik») laqabın qabıl etken. Babyilik ataması usı attan kelip shıqqan.

Kóterilis 1850-jıldın ortalarına shekem dawam etti. Áskeriy jaqtan ústin bolǵan shah armiyası kóterilisti bastırdı. Ali Muxammed óltirildi.

Iran – Ullı Britaniya urısı. Ullı Britaniya Irannın hálsirep qalǵan-lıǵınan paydalanǵısı keldi. Orta Aziyadaǵı xanlıqlarına tásir ótkeriwde Girat qalasının úlken áhmiyetke iye ekenin umıtpaǵan Ullı Britaniya Irandı rásmiy túrde Giratqa dawasınan waz keshiwge májbúr etti. Biraq, 1856-jılı Iran Girat qalasın basıp aldı. Buǵan juwap retinde Ullı Britaniya Iranǵa urıs daǵazaladı. Bul urısta Iran jeńiliske ushıradı.

1857-jılı Ullı Britaniya hám Iran arasında Parij Tınıshlıq shárt-namasına qol qoyıldı. Shartnama boyınsha, Iran Girat hám Awǵanstannın basqa aymaqlarına bolǵan dawasınan pútkilley waz keshti.

- ◆ 1826–1828-jılları ...
- ◆ Iranda shah janında qupıya keńes quramı — bul ...
- ◆ Parij Tınıshlıq shárt-namasına muwapıq ...

Parij Tınıshlıq shárt-naması Ullı Britaniyanın Irandaǵı tásiriniń sezilerli dárejede ósiwine xızmet etti.

Awǵanstan. Gárezsizlik ushın gúres. XVI ásirden baslap, awǵanlar Iran safaviyelerine qarsı uzaq jıllar dawamında gúres alıp bardı.

1709-jılı Qandaǵar wálayatında Iran basqınshılıǵına qarsı náwbettegi kóterilis baslandı. Kóteriliske awǵanlardın gilzaiy qáwimi xanı Amir Vaysxan basshılıq etti. Onın áskeriy bólimi Qandaǵar qalasın iyeledi.

Awǵanstan — Iran qatnasıqları. Qısqa waqt ishinde Qandaǵar qúdiretli xanlıqqa aylandı. Ol 1722-jılı Iran paytaxtı Isfaxandı da iyeledi hám Amir Vaysxannın balası Amir Maxmud ózin Iran shahı dep daǵazaladı. Endi Iran gárezsizlik ushın gúres basladı. Bul gúreske Iran armiyasınıń komandirleriniń biri Nadir Qulı basshılıq etti. Iran awǵan basqınshılarının tolıq azat etildi.

1736-jılı Nadir Qulı Nadirshah atı menen Iran shahı dep daǵazalandı. Ol sol waqıtta úlken basqınshılıq urısların da alıp bardı. Awǵanstandı da boysındırdı. Awǵanstandı baǵındırıp uslap turıw ushın

Iranan kóplegen jawıngerlerdi shańaraqları menen Kabul hám basqa qalalarǵa kóshirip alıp keldi.

Awǵanstan mámleketiniń dúziliwi. 1747-jılı Nadirshah óltirilgennen keyin, imperiya da tarqap ketti. Awǵanstan mámleketiniń dúziliwi ushın qalay sharayat tuwıldı.

◆ 1709-jılı ...

◆ 1722-jılı ...

◆ 1736-jılı ...

◆ 1747-jılı ...

1747-jılı awǵan qáwim xanlarınıń **jırgası** (keńesi) awǵanlardıń abdali qáwimi sárdarı Axmedxandı Awǵanstan shahı dep daǵazaladı. Axmedshah qısqa waqıt ishinde mámleket aymaǵın birlestire aldı.

Bul jeńisler esabınan ol ózine «Durri duran» ataǵın aldı hám abdali qawiminiń atın **durraniy** atı menen ózgertti.

Oraylıq hákimiyatqa boysınbaw háreketi hám basıp alınǵan úlke xalıqlarınıń úzliksiz kóteriliseri aqıbetinde durraniyeler dinastiyasınıń húkimdarlıǵı hálsiredi. Axmedshahtıń miyrasxorları bul eki faktorǵa qarsı qansha gúresse de, olardı saplastıra almadı.

Durraniyeler dinastiyası húkimdarlıǵınıń tamamlanıwı. Sol waqıtta miyrasxorlar ortasında taxt ushın gúres kúsheydi. Bunnan basqa qáwimlerdiń xanları paydalanıwǵa urındı. Sonlıqtan, barakzaylar jetekshisi Fathxan taxt ushın gúreste birese ol miyrasxordı, birese bul miyrasxordı qollap, mámlekette bas wázir lawazımın iyelep aldı hám pútkil mámleket islerin ámelde óz qolına toplawǵa eristi.

Ol iri áskeriy sárdarlardan biri, inisi Dost Muxammedxannıń járdemine súyenetuǵın edi. Olar Awǵanstanınıń barlıq iri wálayatlarınıń hákimlerin ózlerine tiyisli adamlardan saylawǵa eristi. Uzaq dawam etken óz ara urıslardan soń 1826-jılı Dost Muxammedxan Awǵanstan taxtın iyeledi hám ózin ámir dep daǵazaladı.

Solay etip, durraniyeler dinastiyasınıń húkimdarlıǵı tamamlandı. Mámlekette barakzaylar dinastiyası húkimdarlıǵı ornatıldı. Bul dinastiya húkimdarı ámir Dost Muxammedxan pútkil Awǵanstandı bir mámleketke birlestiriwge hám onı kúshli mámleketke aylandıırıwǵa háreket etti.

Birinshi inglis — awǵan urısı (1838—1842). Awǵanstan geografialıq jaqtan áhmiyetli strategiyalıq regionda jaylasqanlıǵı ushın bul mámleket aymaǵında Ullı Britaniya hám Rossiya mápleri soqlıǵıstı. Ullı Bri-

taniya Awғанstandı óz tásir sheńberine alıw maqsetinde oğan hújim etti. Qısqa waqıt ishinde Kabul qalasın iyeledi. Taxtqa durraniyeler dinastiyasınıń wákili Shuju otırǵızıldı. Biraq awған xalqın boy-sındırıw ańsat emes edi.

Kabul xalqı kóterilis shıǵardı. Bul kóteriliste Dost Muxammeddiń balası Akbarshah úlken rol oynadı. Ullı Britaniya armiyasınıń komandiri barlıq áskeriy bólimlerin Awғанstannan alıp shıǵıp ketiw tuwralı shártnamaǵa qol qoyıwǵa májbúr boldı.

1842-jılı Ullı Britaniya armiyası Awғанstannan shıǵıp ketti. Solay etip, birinshi awған-inglis urısı Ullı Britaniya jeńilisi menen tamamlandı. Dost Muxammedxannıń ámirlik hákimiyatı qayta tiklendi.

Awғанstan Rossiya hám Angliya qorshawında. Karikatura

1747-jılı abdali qáwimiń sárdarı Axmedxan Awғанstan shahı dep daǵazalandı.

1826-jılı Dost Muxamedxan Awғанstan taxtın iyeledi.

1842-jılı Ullı Britaniya armiyası Awғанstannan shıǵıp ketti.

1843-jılı «Ost-Indiya» kompaniyası Hindstannıń Sind wálaytın da boysındırdı.

Ullı Britaniya menen jańadan urıs kelip shıǵıwdı qálemegen Dost Muxammedxan 1855-jılı inglis-awған doslıq shártnamasına qol qoydı. 1857-jılı Ullı Britaniya menen Awғанstan ortasında áskeriy shártnama da dúzildi.

Bul shártnama Ullı Britaniya ushın Awғанstandı vassal mámleketke aylandıırıw jolındaǵı birinshi qádem boldı.

1863-jılı Dost Muxammedxan ólgennen keyin, onıń balaları ortasında taxt ushın gúres kúsheydi. Awғанstanda óz máplerine iye bolǵan Ullı Britaniya hám Rossiya onıń ishki islerine aralasa almaytuǵının bildirdi.

1870-jılı Awғанstan koloniya da, ǵárezli mámleket de emes edi. Biraq onıń shegaralarına qubla-shıǵıstan Ullı Britaniya, arqadan bolsa Rossiya jaqınlasıp kiyatır edi.

XIX ásirde Iran kúshli milliy armiyaga, orayliq mámleket apparatına hám birden-bir saltıq sistemasına iye emes edi. Iran Rossiya hám Ullı Britaniyanıń regiondaǵı basqınshılıq umtılıwlarına qarılıq ete almadı.

Mámleket ishkerisindegi reformalarga diniy fanatiklik hám oǵan tiykarlangan mámleket dúzimi, jámiyetlik institutlarınıń az rawajlanǵanlıǵı kesent bergen edi. Nátiyjede, Iran kúshli mámleketlerdiń yarım koloniyasına aylandırıldı.

Ullı Britaniyanıń birneshe ret urınıwlarına qaramastan, Awǵanstan óziniń gárezsizligin saqlap qaldı. Biraq, óziniń gárezsizligin saqlap qalǵan kúshli mámleketlerdiń tásiiri júdá sheklengen Awǵanstan rawajlanıwdıń eń artında qalıp ketti. Ol XIX ásir aqırında da qáwim-ruwlıq qatnasıqları hám natural xojalıq saqlanıw qalǵan mámleketlerden biri edi.

Sadri ázam — bas wázir.

Amin ad-davla — finans hám ishki isler wáziri.

Bas hákim — saraydıń bas táwibi.

Durri duran — gáwhardıń gáwharı.

Jırǵa — keńes

1. *Irannıń mámleket dúzimi haqqında nelerdi bilip aldınıız?*
2. *Qanday faktorlar babiyler kóterilisin keltirip shıǵardı?*
3. *Iran qalay Ullı Britaniya tásiirine túsip qaldı?*
4. *Awǵanstanda durraniyeler dinastiyasınıń húkimdarlıǵı qalay tamamlandı?*
5. *Ne ushın Ullı Britaniya Awǵanstandı basıp alıwǵa yaki óziniń vassal mámleketine aylandırıwǵa erise almadı?*
6. *Amir Dost Muxammedxan Ullı Britaniya hám Rossiyaǵa qarata qanday siyasat júrgizdi?*

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Temaǵa baylanıslı tiykarǵı túsiniqlerdi sózlik járdeminde inglis tiline awdarıń hám dápterińizge keste kórinisinde kórsetiń.

Internet járdeminde *XIX ásirde Iran hám Awǵanstanǵa* virtual sayaxat uyımlastırıń. Iran hám Awǵanstan tariyxındaǵı uqsas hám ayırmashılıq táreplerin anıqlań. Dápterińizge T—texnologiyası tiykarında talqılań.

32-tema: 1800—1870-JÍLLARÍ AFRIKA XALÍQLARÍ

«**Materiktegi jaǵday**». Afrika xalıqları XIX ásirde social-ekonomikalıq rawajlanıwdıń hár túrli basqışında jasaytuǵın edi. Sonlıqtan, Efiopiya, Mısr, Tunis, Marakko, Sudan hám Madagaskar sıyaqlı mámleketlerde feodallıq monarxiya ornaǵan bolsa, ayırımlarında ele alǵıshqı jámiyetlik dúzim saqlanıp qalǵan edi. Qáwimler kóshpeli turmıs tárizine iye bolıp, olardıń kishi toparları ózleri ushın qatań belgilengen aymaq shegarasında ǵana ańshılıq hám terimshilik penen turmıs keshiretuǵın edi. Olar awıl xojalıǵın, metalǵa islew beriwdi hám metall jumıs qurallarınan paydalanıwdı bilmegen.

Mali mámleketi tariyxında VIII ásir, XI ásir, XIII ásirlerde qanday tariyxıy waqıyalar payda bolǵan edi?

Batıs Afrikadaǵı **Gana** hám **Mali** mámleketleri eń áyyemgi mámleketler bolıp esaplanǵan. Afrikada awıl xojalıǵı joqarı rawajlanǵan xalıqlar da jasaǵan. Olar, tiykarınan, kofe, jer ǵoza hám kakao jetistiren.

Afrikanıń bólip alınıwı. Úlken tábiyiy baylıqlarǵa iye bolǵan Afrika Evropanıń kúshli mámleketleriniń itibarın tarttı. Evropa kúshli mámleketleriniń basqınshılıǵı Afrika xalıqlarınıń turmısın keskin ózertip jiberdi.

Dástúrlük sawda baylanısları úzildi. Jergilikli óndiris wayran boldı. Afrikalıları qul etip satıw XIX ásirdeń ortalarına deyin dawam etti. Bunıń nátiyjesinde materikten millionlap adamlar satıp jiberildi. Portugaliya koloniyaları bolǵan Angola hám Mozambik eń áhmiyetli qul sawdasınıń bazaları edi.

XIX ásirdeń baslap, materiktıń ishki bólimin de koloniyarǵa aylanırıw baslandı.

XIX ásirdeń aqırına kelip, materik aymaǵınıń 90 % i kolonizatorlar qolına ótti. Tek eki mámleket — **Liberiya** hám **Efiopiya** óz ǵárezsizligin saqlap qala aldı.

Afrikada ǵárezsiz Liberiya mámleketiniń dúziliwi. Onıń dúziliwi AQShtaǵı qulshılıqqa qarsı gúres penen baylanıslı. 1816-jılı AQShta erkinlikke erisken qara deneli qullardı Afrikaǵa jaylastırıw háreketi baslandı. Nátiyjede, 1821-jılı Gvineya jaǵalarından 13 mıń km.² jer maydanın satıp aldı. Ol jerde Monroviya (AQSht Prezidenti Monro atınan alınǵan) mákan jayı shólkemlestirildi hám Amerikanıń burınıǵı

Evropalı qul iyeleri kemedə afrikalı qullardı alıp ketpekte

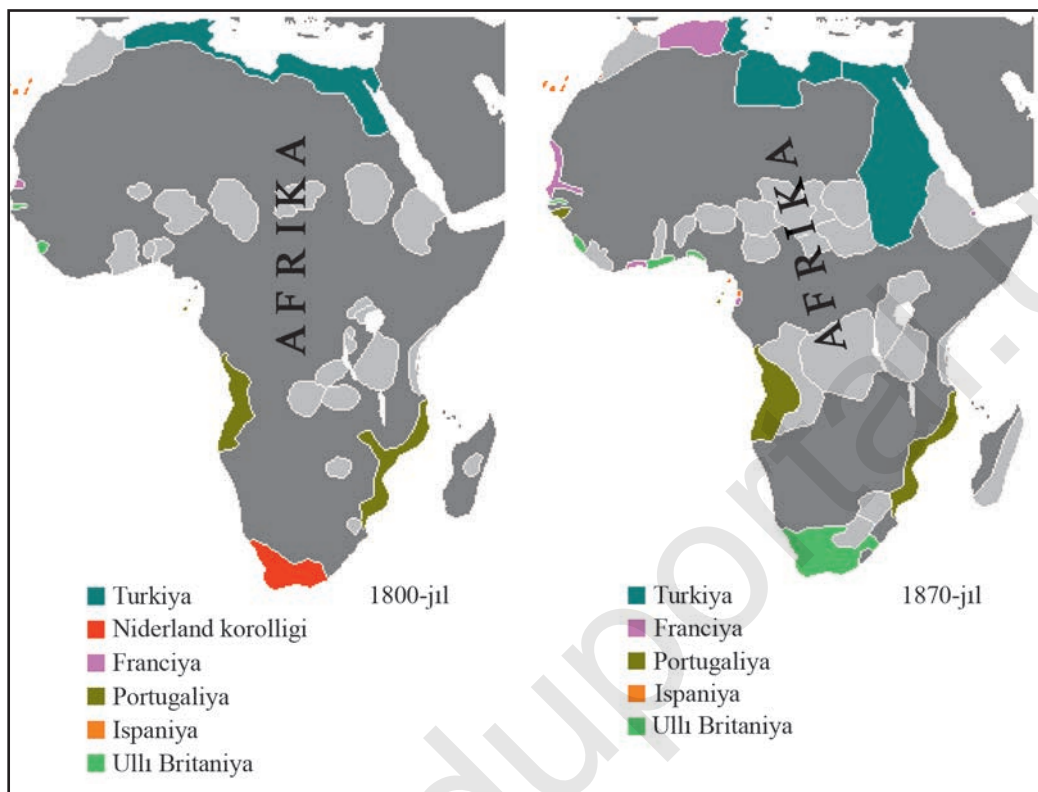
qara deneli qurallarınan bir bólimin bul jerge jaylastırdı. Jaylasıp alğan bul burıngı qullar mákan jayı aymağın kem-kem keñeytip bardı.

1847-jılı bolsa Liberiya azat mámleketi dúzilgenligin dağazaladı. Bul mámlekette Batis Evropa hám Arqa Amerikada aldınğı tártip-qaqıydalar engizildi.

Liberiya, Ullı Britaniya hám Franciya arasındağı bášekiden sheberlik penen paydalanıp, óz gárezsizligin saqlap qala aldı.

Efiopiya. XIX ásirde de Efiopiyada Orta ásir qatnasıqları húkim sürdi. Ol birneshe knyazlikler birikpesinen ibarat mámleket edi. Olar-dıń hár biri óz armiyasına iye edi. Bul knyazlikler atına gána oraylıq hákimiyattı tán alğan. Evropa mámleketleri mine usı faktordan paydalanıwğa urındı. Mámleketti shet el dushpanlarınıń basıp alıw qáwpi kúsheyip bardı.

Usınday bir sharayatta Efiopiya siyasat maydanına kishi jer iyesiniń balası **Kassa** shıqtı. Kassa Efiopiyanı bir mámleketke birlestirdi hám 1855-jılı ózin imperator dep járiyaladı. Ol jaqsı áskeriy tayarlangan armiya dúze aldı. Iri feodallardı óziniń armiyasına iye bolıw huqıqınan ayırdı. Mámlekette ekonomikanı jetilistiriwge qaratilğan bir

Afrikanın bölip alınımı

qatar reformalar ötkerildi. Imperator puqaraların özleriniñ burıngı shuğıllanğan miynet xızmetin dawam ettiriwge shaqırdı.

Efiopiya, Mısr, Tunis, Marakko, Sudan hám Madagaskar sıyaqlı mámleketlerde feodal monarxiya ornağan.

Gana hám Mali mámleketleri Batıs Afrikadağı eñ áyyemgi mámleketler bolıp esaplanadı.

Afrikada eki mámleket — Liberiya hám Efiopiya gana óziniñ gárezsizligin saqlap qalğan.

1847-jılı Liberiya azat mámleketi dúzildi.

Biraq onıñ reformaları iri feodallar hám shirkewdiñ qarsılıǵına ushıradı. Ulli Britaniyanıñ aralasıwı menen 1867-jılı Kasanıñ hákimiyatı awdarıldı. Biraq Ulli Britaniya Efiopiyada bekkem ornalasa almadı.

Efiopiya xalqının ózgerge gárezli bolmaw jolındaǵı tilegi Ullı Britaniyanıń háreketlerin joqqa shıǵardı. Solay etip, Efiopiya óz gárezsizligin saqlap qaldı.

Qubla Afrikanıń koloniyáǵa aylandırılıwı. XIX ásirdeń baslarında Ullı Britaniya Qubla Afrikadaǵı Kap koloniyasını basıp aldı. Koloniya xalqı **burlar** (*bur* — diyqan) dep atalatuǵın edi. Olar golland, francuz, nemeclerdeń awladları edi.

Burlar endi ol jerden kóshiwge májbúr boldı. Olar jańa jerde eki mámleket dúzdi. Olardıń biri azat Oranj Respublikası, ekinshisi Transvaal dep ataldı. Burlar jergilikli xalıqqa júdá jawızlarsha qatnasıqta boldı.

Franciya koloniyaları. Mısrda XVIII–XIX ásirler shegarasında mamluk áskerleri hám jergilikli xalqı mámleketke basıp kirgen Napoleon Bonapart bassılıǵındaǵı francuz armiyasına qarsı gúreste qatnastı. Francuz armiyasınıń qalǵan-qutqanı baǵınanınan keyin mısrlılar Ullı Britaniya armiyasını aydap shıǵarıw ushın gúresti.

Rásmiy jaqtan Mısr Osmaniylar túrkler imperiyasınıń joqarı hákimiyatınıń qol astında bolsa da, ámelde tolıq gárezsizlikti saqlap qalǵan edi.

Franciya 1830-jılı Aljirdi basıp aldı. Aljir xalqı Francuz kolonizatorlarına kúshli qarsılıq kórsetti. Basqınshılardı qarsı milliy-azatlıq güresin alıp bardı. Bul gúreste aljirliler jol bassısı Abdulqadir ayrıqsha rol oynadı.

1847-jılı Abdulqadir armiyası qorshap alındı hám qıyratıldı. Abdulqadir qaytı boldı. Biraq milliy-azatlıq güresi toqtap qalmadı. Aljirlılar uzaq jıllar dawamında basqınshılardı qarsı milliy-azatlıq urı-sın alıp bardı.

Marakko xalqı mámleket ishine kirip bargan portugal, ispan hám francuz basqınshılarına nátiyjeli túrde qarsılıq kórsetti. Franciya Hind okeanında Madagaskar atawın basıp alıwǵa birneshe ret urınıp kórdi, biraq sátsizlikke ushıradı.

- ◆ Mısrda XVIII —XIX ásirler shegarasında ...
- ◆ 1867-jılı ...
- ◆ Abdulqadir háreketi ...
- ◆ XIX ásirdeń 90-jılları ...

Kolonizatorlar Afrikanıń áskeriy-texnikalıq jaqtan artta qalıwınan, onıń xalıqlarınıń pıtırańqılıǵınan, qáwimler arasındaǵı óz ara kelispewshiliklerden sheberlik penen paydalandı.

XIX ásirdeń 70-jılları Afrikanıń ishkerisindegi úlken maydanlar evropalılarǵa ele belgili emes edi.

Bul ayaqlardıń Evropa mámleketleri ortasında koloniya sıpatında bólistiriliwi XIX ásirdeń aqırı — XX ásirdeń baslarında tamamlandı.

XIX ásir Afrika materigin Evropa mámleketleri tárepinen koloniyalarǵa aylandırw dáwiri boldı. Ásirdeń aqırına kelip, Afrikanı basıp alıw, tiykarınan, tamamlandı. Óz watanın hám gárezsizligin qorǵaǵan jüz mınlap afrikalılar kolonizatorlar menen bolǵan teńsiz sawashlarda qaytıstı boldı. Kolonizatorlar bolsa materiktin tábiyiy baylıqların talaw, xalqın ayawsız ekspluataciyalaw nátiyjesinde sheksiz baylıqlar arttırıp, Evropanı rawajlandırıwǵa úles qostı.

Mamlukler — tiykarınan, qulıqqa aylandırılǵan Gruziya hám Arqa Kavkaz xalqı.

Burlar — Qubla Afrikadaǵı golland, francuz hám nemec kolonizatorlarınń áwladları.

1. Afrika materigi xalıqlarınıń social-ekonomikalıq rawajlanıwda basqa materik xalıqlarınan artta qalıw sebepleri haqqındaǵı óz pikirlerińizdi dápterińizge jazıń.
2. Afrika qalay koloniyaga aylandırıldı?
3. Afrika xalıqlarınıń milliy-azatlıq hâreketleri haqqında nelerdi bilip aldıńız?
4. Aljir xalqınıń francuz kolonizatorlarına qarstıq hâreketin kim basqarǵan?

Dóretiwshilik jumıs tapsırması

Afrika hám Latin Amerikası mámleketleriniń koloniyalarǵa aylandırılıwı hám olardıń milliy-azatlıq gúresi procesiniń ulıwmalıq hám de ayırmashılıq táreplerin salıstırın. Barlıq maǵlıwmatlardı dápterińizge quramalı krossvord jaǵdayına keltiriń.

Temaǵa baylanıslı Piter Abraxamstıń «Qábirdegi gúlshenber» romanın oqıń hám tásirlerińizdi esse túrinde dápterińizge jazıń.

JUWMAQ

Aziz oqıwshılar! Siz jáhán tariyxı jańa dáwiriniń 1870-jılǵa shekem bolǵan basqıshı waqıyaları menen tanıstıńız. Bul dáwirde Evropa hám Arqa Amerika mámleketlerinde Orta ásirlik áste-aqırın Jańa dáwir menen, feodallıq tártipler jańa, burjuaziyalıq turmıs tárizi menen almasqanlıǵın kórip shıqtıq.

Ekonomikalıq, siyasiy, sociallıq, mánawiy hám mádeniy turmısta jańa tárepler payda boldı.

Siyasiy tarawda úlken ózgerisler — absolyut monarxiya hám milliy mámleketlerdiń qalıplesiwi hám bekkemleniw procesi júz berdi. Sol waqıtta Batıs Evropa hám Arqa Amerika mámleketlerinde huqıqiy mámleket hám puqaralıq jámiyetiniń dáslepki belgileri payda boldı.

Insannıń mánawiy dúnyasında da ózgerisler payda boldı. Ilim hám mádeniyattıń jańa jetiskenlikleri adamlar turmısına kirip bardı. Universitet hám mekteplerdiń sanı kóbeydi, úylerde kitaplar, gazetalar payda boldı. Nátiyjede, adamlar áste-aqırın diniy dogmalar tásirinen azat bola basladı. Diniy sananıń húkimdarlıǵı saqlanıp qalǵan orınlarda da endi onı reformalaw kerekligi haqqındaǵı ideyalar payda boldı.

Evropada XVII—XVIII ásirlerdiń dúnya qarası sıpatında **Gumanizm, Reformaciya** hám **Aǵartıwshılıq ideyaları** qalıplesti. Hár bir keyingi tálimat ózinen aldınǵısınıń aldınǵı ideyaların saqlap qaldı hám olardıń hámmesi adamnıń «jasawǵa, azatlıqqa hám múlkke» bolǵan huqıqların támiyinlewge umtıldı.

Biraq, Latın Amerikası, Aziya hám Afrika xalıqlarınıń óziniń azatlıǵı, qádir-qımbatı hám gárezsizligi ushın gúresiwi de, olarda demokratiyalıq túsiniklerdiń qalıplesiwi de sol Jańa dáwirde baslandı.

Usı maǵanada, Evropa hám Arqa Amerikada XIX ásirde jeńiske erisken industrial civilizaciya hám onda jámlesken ulıwma insanıyılıq qádiriyatlar dúnyadaǵı barlıq xalıqlardıń gúresiniń mazmunına aylandı.

Bul gúres procesi hám onıń nátiyjeleri menen sizler keyingi klaslarda tanısasız.

MAZMUNÍ

Kirisiw. Jańa dáwirdiń baslanıwı	3
--	---

I BAP. EVROPADA JAŃA DÁWIRDIŃ QÁLIPLESIWÍ

<i>1-tema:</i> Ullı geografıyalıq ashılıwlar hám olardıń tariyxıy áhmiyeti.....	7
<i>2-tema:</i> Jańa dáwir baslarında batıs evropa mámleketlerinde industrial jámiyettiń qáliplesiwi	13
<i>3-tema:</i> Evropada Reformaciya.....	18
<i>4-tema:</i> Batıs Evropada jańa dáwir mádeniyatınıń qáliplesiwi	22

II BAP. XVI — XVIII ÁSIRLERDE EVROPA HÁM AMERIKA MÁMLEKETLERI

<i>5-tema:</i> Angliyada korol hákimiyatınıń kúsheyiwi. XVII ásirdegi Angliya burjuaziyalıq revolyuciyası.....	28
<i>6-tema:</i> XVI — XVIII ásirlerde xalıqaralıq qatnasıqlar	34
<i>7-tema:</i> Franciyada absolyut monarxiya. Ullı Francuz burjuaziyalıq revolyuciyası.....	37
<i>8-tema:</i> Ullı Francuz burjuaziyalıq revolyuciyasınıń tamamlanıwı hám tariyxıy áhmiyeti.....	42
<i>9-tema:</i> XVI — XVIII ásirlerde Germaniya imperiyası.....	45
<i>10-tema:</i> XVI — XVIII ásirlerde Rossiya imperiyası.....	49
<i>11-tema:</i> XVIII ásirde Arqa Amerika. Amerika Qurama Shtatlarınıń dúziliwi	54
<i>12-tema:</i> Aǵartıwshılıq (Bilimlendiriw) ásiri	59

III BAP. XVI — XVIII ÁSIRLERDE AZIYA HÁM AFRIKA MÁMLEKETLERI

<i>13-tema:</i> XVI — XVIII ásirlerde Aziya mámleketleri rawajlanıwınıń tiykarǵı ózgeshelikleri	65
<i>14-tema:</i> XVI — XVIII ásirlerde Qıtay	69
<i>15-tema:</i> XVI — XVIII ásirlerde Hindstan.....	73
<i>16-tema:</i> XVI — XVIII ásirlerde Yaponiya hám Koreya.....	79
<i>17-tema:</i> XVI — XVIII ásirlerde Osmaniylar imperiyası	84
<i>18-tema:</i> XVI — XVIII ásirlerde Iran.....	88
<i>19-tema:</i> XVI — XVIII ásirlerde Afrika mámleketleri	92

IV BAP. 1800 — 1870-JÍLLARÍ EVROPA HÁM AMERIKA MÁMLEKETLERI

<i>20-tema:</i> 1800 — 1870-jílları Uılı Britaniya.....	97
<i>21-tema:</i> 1800 — 1870-jílları Franciya.....	101
<i>22-tema:</i> 1800 — 1870-jílları Germaniya hám Italiya.....	107
<i>23-tema:</i> 1800 — 1870-jílları Rossiya	110
<i>24-tema:</i> 1800 — 1870-jílları Amerika Qurama Shtatları	115
<i>25-tema:</i> Latın Amerikası xalıqlarınıń milliy azatlıq gúresi.....	120

V BAP. 1800 — 1870-JÍLLARÍ AZIYA HÁM AFRIKA MÁMLEKETLERI

<i>26-tema:</i> 1800 — 1870-jílları Hindstan	126
<i>27-tema:</i> 1800—1870-jílları Qıtay	130
<i>28-tema:</i> 1800—1870-jílları Yaponiya.....	134
<i>29-tema:</i> 1800 — 1870-jílları Koreya.....	138
<i>30-tema:</i> 1800 — 1870-jílları Osmaniylar imperiyası	142
<i>31-tema:</i> 1800 — 1870-jílları Iran hám Awғанstan.....	145
<i>32-tema:</i> 1800 — 1870-jílları Afrika xalıqları.....	151
Juwmaq	156

**RAHMON FARMONOVICH FARMONOV,
USMON TOSHPO‘LATOVICH JO‘RAYEV,
SHUHRAT ERGASHEVICH ERGASHEV**

JAHON TARIXI
(XVI–XIX asrning 60-yillari)

*Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining
VIII sinf o‘quvchilari uchun darslik*

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan to‘rtinchi nashri

Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2019

Qaraqalpaq tilinde

Awdarmashilar: **S. Aytmuratova, Z. Oserbaeva**
Redaktor **S. Aytmuratova**
Tex. redaktor **Yelena Tolochko**
Operator **A. Begdullaeva**

Licenziya nomeri AI № 163. Basiwga 2019-jil 9-iyulda ruqsat etildi. Formatı 70×90¹/₁₆. Ofset qağazi. Times KRKP garniturası. Kegli 11. Shártli baspa tabağı 11,70. Esap baspatabağı 9,72. Shártname 82-2019. Nusqası 12905 nusqada basıldı. Buyırtpa № 19-142

Original maket Málimleme hám galaba kommunikaciýalar agentliginiń Sholpan atındağı baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyinde tayarlandı. 100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30. Telefon: +998-71244-10-45. Faks: +998-71244-58-55.

Ózbekstan Málimleme hám galaba kommunikaciýalar agentliginiń «O‘zbekiston» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyinde basıp shıǵarıldı. 100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Farmonov R.

F 91 Jáhán tariyxı. Jańa tariyxtıń birinshi dáwiri (XVI — XIX ásirdeń 60-jılları): Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 8-klasları ushın sabaqlıq/ R. Farmonov hám basqalar. – T.: Sholpan atındağı BPDÚ, 2019. – 160 b.
ISBN 978-99-05-653-4

UOK 372.893=512.121(100)(075)
KBK 63.3(0)51ya721

Íjarağa berilgen sabaqlıqtın jaǵdayın kórsetiwshi keste

T. n.	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtın alınǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qol tańbası	Sabaqlıqtın qaytıp tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qol tańbası
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Sabaqlıq íjaraǵa berilgende hám oqıw jılınıń juwmaǵında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegishe bahalawǵa muwapıq toltırıladi

Jańa	Sabaqlıqtın paydalanıwǵa birinshi berilgendeǵı jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtın tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, kóshpegen, betlerinde jazıw hám sızıwlar joq
Qanaatlanarlıq	Muqaba jazılǵan, bir qansha sızılıp, shetleri jelingen, sabaqlıqtın tiykarǵı bóliminen ajıralıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlıq ońlangan. Kóshken betleri qayta ońlangan, ayırım betleri sızılǵan
Qanaatlandır-maydı	Muqaba sızılǵan, ol jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırarsızlıq ońlangan. Betleri jırtılǵan, betleri jetispeydi, sızıp, boyap taslangan, sabaqlıqtı tiklewge bolmaydı.